

**The Motto of Our University
(SEWA)**

SKILL ENHANCEMENT

EMPLOYABILITY

WISDOM

ACCESSIBILITY

JAGAT GURU NANAK DEV

PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA

(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

BACHELOR OF ARTS

SEMESTER II

BAB31204T: POLITICAL THEORY II

CORE COURSE (CC): POLITICAL SCIENCE

SELF-INSTRUCTIONAL STUDY MATERIAL FOR JGND PSOU

ALL COPYRIGHTS WITH JGND PSOU, PATIALA

Head Quarter: C/28, The Lower Mall, Patiala-147001

WEBSITE: www.psou.ac.in

The Study Material has been prepared exclusively under the guidance of Jagat Guru Nanak Dev Punjab State Open University, Patiala, as per the syllabi prepared by Committee of Experts and approved by the Academic Council.

The University reserves all the copyrights of the study material. No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form.

COURSE COORDINATOR AND EDITOR:

DR. SUKHPAL KAUR
ASSISTANT PROFESSOR IN POLITICAL SCIENCE
JGND PSOU, PATIALA

LIST OF CONSULTANTS/ CONTRIBUTORS

1. Dr. Amandeep Kaur
2. Dr. Gurjitpal Singh
3. Dr. Gurpreet Singh Brar
4. Dr. Inderjit Singh
5. Dr. Jagtar Singh
6. Prof. Jatinder Singh
7. Dr. Pooja Sharma
8. Dr. Satnam Singh
9. Dr. Sukhwinder Singh

**JAGAT GURU NANAK DEV PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY,
PATIALA**
(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

PREFACE

Jagat Guru Nanak Dev Punjab State Open University, Patiala was established in December 2019 by Act 19 of the Legislature of State of Punjab. It is the first and only Open University of the State, entrusted with the responsibility of making higher education accessible to all, especially to those sections of society who do not have the means, time or opportunity to pursue regular education.

In keeping with the nature of an Open University, this University provides a flexible education system to suit every need. The time given to complete a programme is double the duration of a regular mode programme. Well-designed study material has been prepared in consultation with experts in their respective fields.

The University offers programmes which have been designed to provide relevant, skill-based and employability-enhancing education. The study material provided in this booklet is self-instructional, with self-assessment exercises, and recommendations for further readings. The syllabus has been divided in sections, and provided as units for simplification.

The University has a network of 99 Learner Support Centre /Study Centres, to enable students to make use of reading facilities, and for curriculum-based counseling and practicals. We, at the University, welcome you to be a part of this institution of knowledge.

Prof. G.S Batra
Dean Academic Affairs

BACHELOR OF ARTS

CORE COURSE (CC): POLITICAL SCIENCE

SEMESTER – II

(BAB31204T) POLITICAL THEORY II

MAX. MARKS: 100
INTERNAL: 30
EXTERNAL: 70
PASS: 40%
Credits: 6

Objective:

This course aims to introduce the students to the basic concepts and themes of the discipline of political science. It will provide an overview about political science and theory and State and its sovereignty.

INSTRUCTIONS FOR THE CANDIDATES:

Candidates are required to attempt any two questions each from the sections A, and B of the question paper, and any ten short answer questions from Section C. They have to attempt questions only at one place and only once. Second or subsequent attempts, unless the earlier ones have been crossed out, shall not be evaluated.

SECTION – A

1. Political Theory: Meaning, Definition, Characteristics and Significance
2. Approaches to Political Theory: Historical, Normative and Empirical.
3. Rights and Duties: Definition and Types of Rights, Relationship between Rights and Duties.
4. Liberty: Meaning, Definition, Types and its safeguards.
5. Equality: Meaning, Definition, Types and its relationship with Liberty.

SECTION – B

1. Justice: Meaning and its various Dimensions.
2. Democracy: Meaning, Characteristics; Liberal and Marxist Theories.
3. Political Socialization: Meaning, Definition, Characteristics and its Agencies.
4. Political Culture: Meaning, Definition, Characteristics and its Types.
5. Political System: Meaning, Definition, Characteristics, Functions and its distinction from State.

Recommended Readings:

1. J.C. Johri: Principles of Political Science, Sterling Publishers, New Delhi, 2009.
2. S.P. Verma: Political Theory, Geetanjali Publishing House, New Delhi, 1983.
3. A.C. Kapoor: Principles of Political Science, S.Chand & Company, New Delhi, 2009.
4. Robert A. Dahl & Bruce: Modern Political Analysis, Sixth Edition, Pearson, Education, 2003.
5. M.P. Jain: Political Theory, Authors Guild Publication, Delhi (Punjabi & Hindi), 1990.
6. Andrew Heywood: Political Theory: An Introduction, MacMillan Press, London, 1999.
7. Andrew Heywood: Politics, Macmillan, London, 1997.
8. O.P. Gauba: An Introduction to Political Theory, Macmillan India Ltd. New Delhi, 2009
9. Frank Bealey, Richard: Chapman and Michael Sheehan: Elements in Political Science, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1999.
10. David Easton: The Political System: An Inquiry into the State of Political Science, Wiley, New York, 1953.
11. E.Ashirvatham: Political Theory, S.Chand & Company, New Delhi, 2010.

JAGAT GURU NANAK DEV PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA
(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

BACHELOR OF ARTS

CORE COURSE (CC): POLITICAL SCIENCE

SEMESTER - II

COURSE (BAB31204T): POLITICAL THEORY II
COURSE COORDINATOR- DR. SUKHPAL KAUR

SECTION A

Table of Contents

Sr. No.	UNIT NAME
Unit 1	Political Theory: Meaning, Definition, Characteristics and Significance
Unit 2	Approaches to Political Theory: Historical, Normative and Empirical.
Unit 3	Rights and Duties: Definition and Types of Rights, Relationship between Rights and Duties.
Unit 4	Liberty: Meaning, Definition, Types and its safeguards.
Unit 5	Equality: Meaning, Definition, Types and its relationship with Liberty.

SECTION B

Unit 6	Justice: Meaning and its various Dimensions.
Unit 7	Democracy: Meaning, Characteristics; Liberal and Marxist Theories.
Unit 8	Political Socialization: Meaning, Definition, Characteristics and its Agencies
Unit 9	Political Culture: Meaning, Definition, Characteristics and its Types.
Unit 10	Political System: Meaning, Definition, Characteristics, Functions and its distinction from State.

BACHELOR ARTS

SEMESTER –II

COURSE: - POLITICAL THEORY – II

UNIT 1 :- POLITICAL THEORY: MEANING, DEFINITION, CHARACTERISTICS AND SIGNIFICANCE

STRUCTURE

1.0. Learning Objectives

1.1. Key Words

1.2. Introduction

1.3. Meaning

1.4. Definitions

1.5. History

1.6. Characteristics

1.6.1 Check your progress I

1.7. Significance

1.7.1 Check your Progress II

1.8. Summary

1.9. Questions for Practice

1.9.1. Long Answer Questions

1.9.2. Short Answer Questions

1.10. Suggested Readings

1.0. LEARNING OBJECTIVES: -

After the completion of this unit, you will be able to:

- Understand the meaning of political theory.
- Define political theory
- Evaluate the significance of Political Theory

1.1.KEY WORDS: Political Theory, thought, politics, liberty, equality, justice

1.2. INTRODUCTION

For a long time, the necessity of Political Theory was hotly debated. The argument was that theory is an abstraction and hence its study is waste of time without much utility. However this view has changed. Catlin has rightly observed, –The maturity and advancement of a subject is to be judged from the soundness and abstraction of that subject.‖ David Easton has laid stress on the study of Political Theory. His contention was that a subject can advance only when its theory and research is regularly conducted. Political Theory alone can get for political science an independent Status. Political Theory is responsible for producing and bringing out facts and interpretations.

1.3. MEANING: -

The term theory is derived from the Greek word “*Theoria*” meaning –a focused mental outlook taken at something in a settle of contemplation with the intent to grasp it.‖ In political studies political theory has been considered as a separate branch of political science. Political speculations of individual philosophers and some ideologies such as anarchism and communism etc are put together at one place which is given the title of ‘Political Theory’. The assumption is that other parts of political science like governmental organizations, political parties and pressure groups, International Relations are distinct from Political Theory. The impact of studying Political Theory in such a way is that a special meaning is being attached to the word ‘theory’ and this will rule out the possibility of the existence of any theory in other branches of political science. Vernon Van Dyke states, –The practice has objectionable aspect in that it seemed to suggest that all statements expressing theory belong in the subdivision labeled Political Theory, and conversely, it seems to suggest that books and courses in other subdivisions go beyond their proper limits if any theory is included. If theory is taken to be synonymous with thought, this attitude becomes disastrous for the other sub divisions.‖

A theory is a generalized statement about facts .The level of generality differs from one theory to another. In the entire field of political science, theory building, in this scientific sense, is possible. Montesquieu theory of separation of powers, Michel’s iron law of oligarchy and recent theories on community power structure and in the field of international relations represents some of the attempts in this direction. The behavioural movement in political analysis which seeks to formulate testable, empirical and general propositions about political facts is also motivated by the urge to build a corpus of scientific political theory. Often the terms –political philosophy‖ and –Political Theory‖ are used simultaneously. But there is a need to make a distinction between the two terms. Philosophy is ‘thought about thought’ and is concerned with the nature and implications of rational thought. Clarification of thought, elucidation of meaning and elimination of linguistic confusions constitute the basic concern of philosophy. Political philosophy in this sense will continue to remain a separate but integral part of political science dealing with the logical analysis of thought about politics. Political Theory is a theory about what Political is. Political theory is the science and philosophy of something that is political. Political

Theory is that theory which is related to generalize, to define the Institution of state, explanation of government, forms of government and relation between man and state. Political Theory stands for an abstract model of the political order.

1.4. DEFINITIONS: -

According to Germino, –Political Theory is the critical study of the principle of right order in human social existence. It is a science but not a science which confined itself to prepositions capable of sensory verifications."

According to David Held, –Political Theory is a network of concepts and generalizations about political life involving ideas, assumptions and statements about the nature, purpose and features of Government, State and Society and about the political capabilities of human beings.¶

According to Andrew Hacker, –Political Theory is a combination of a disinterested search for the principles of good state and good society on the one hand and a disinterested search for knowledge of political and social reality on the other.¶

G.H. Sabine defines the whole concept of political theory as, –Broadly, it means as anything about politics or relevant to politics and narrowly as the disciplined investigation of political problems.¶

According to Bluhm, –Political Theory is an explanation of but politics is all about, a general understanding of political word, a framework of reference. Without it, we should be unable to recognize an event as political, decide anything about why it happened, judge whether it was good or bad or decide that was likely to happen next.¶

George Catlin refers to Political Theory includes Political Science and political philosophy. While, science refers to the phenomena of control in many forms and over all the process of whole social field. It is concerned with means, political philosophy is concerned with the end or final value, when man asks what is the national good or what is good society.

Political Theory is not always a part of philosophy while philosophy can be a part of Political Theory. Political Theory is a philosophy with action. Any Political Theory without action hardly is a Political Theory like theory of ideal state of Plato. It is essential to know its agents and actors like elite class theory and decision making theory is also the element of Political Theory.

1.5. HISTORY OF POLITICAL THEORY:-

We can see the history of Political Theory as ancient political Theory, medieval Political Theory, traditional Political Theory, modern political theory, and contemporary political theory. According to Barker, –Political thought begins with Greeks.¶ But we cannot fully agree with this view because in India the tradition of political speculation dates back to 1500 BC that is the Vedic era .It cannot be ruled out that other civilizations too might be having their own tradition

of political speculation like India, But since no evidence is available, the Western thinkers considered Greeks the pioneers in the field of Political Theory. Plato and Aristotle are the two great thinkers of the Ancient or classical Political Theory. The Roman and Christian like Saint Augustine and Cicero of middle ages played a significant role in the development of medieval Political Theory.

Traditional period is that period during which the new trends like Liberalism, Scienticism, Marxism and Positivism became popular in Europe. The long spell of classical thinkers like Plato, Aristotle, Saint Augustine, Cicero and the like was broken in a number of ways after the twin revolutions of reformation and Renaissance in 15th century Europe, coupled with Industrial Revolution later on this period called traditional Political Theory started with the writings of Machiavelli, who was born in Italy in 1469. His ideas were very different from the thinkers of medieval period. He was called the first modern political thinker. When empirical and behavioural trends started in the beginning of 20th century the Political Theory of this period before it started being designated as traditional theory, while the 20th century was called modern Political Theory. Since the second half of the 20th century, the method of studying Political Theory from a single perspective that is either from liberal or Marxist view was found inadequate to grapple with the kind of issues which have come to dominate the political scene. So, positive, empirical and behavioural trends came into force. The supporters of these trends declared the traditional Political Theory as dull and irrelevant and in the place of this approach, gave another kind of Political Theory which is known as empirical, behavioural and scientific Political Theory. This approach has a long history but the credit of making significant development in this connection goes to American social scientists. In 1908, two writings, one by an English scholar Graham Wallas (*Human Nature in Politics*) and another by American scholar Arthur Bentley (*Process of Government*) were published. The new approach stressed on the need straying Political Theory on the basis of facts. Modern Political Theory is also known as scientific Political Theory.

Empirical Political Theory began to be criticized after 1960s due to too much focus on methods, tools and techniques on making the subject pure science, value free politics and its failure to study pressing social and political issues. David Easton, who had earlier come forward as the foremost supporter of behavioural movement, now criticized it for over emphasis on facts and value free study and gave the new ideas which are known as Post Behaviouralism during 1970s. It was admitted frankly that in every political structure, there are many segments of human life, relating to values and purposes which are ignored by behavioural studies. During the post behavioural face, the core issues of Political Theory like liberty, equality and justice were once again taken up by Rawls, Nozick, Habermas and others which signaled once again the revival of normative theory. This new Revival is termed as contemporary political theory.

1.6. CHARACTERISTICS OF POLITICAL THEORY: - The characteristics of Political Theory can be discussed as follows

1. Political Theory is an intellectual and moral creation of man :- Basically political theory is the deliberation of an individual who is giving us theoretical explanation built upon certain hypothesis which may be valid or not valid and which is always open to criticism . So, Political Theory is nothing but various attempts made by thinkers from Plato onwards to unravel the mysteries of human political life. It is largely an attempt to seek truth as a scholar sees it and it is usually expressed through a work, such as Plato's Republic, Aristotle's Politics, Hobbes' Leviathan and Rawls's Theory of justice.

2. The Scope of Political Theory is broadly related to 'What is Political' :- The area in which Political Theory works extends to the realms of 'political' only .Political life of a citizen ,his political behavior, his political ideas, the government established by him and the functions performed by that government constitute the subject matter of Political Theory.

3. Various aspects of political theory: - According to J Roland Pennock, -Political Theory has many aspects including ethical, speculative, legal and scientific etc.

Ethical: - The aim of Political Theory is to evaluate philosophical and ethical objectives of state and political institutions. What the state is, what the state ought to be, constitutes an important aspect of Political Theory. Rational method is used to determine this aspect

Speculative: - When a political scientist prepares a concept of an ideal state or political organization, this is called the speculative aspect of the Political Theory.

Legal: - A study and analysis of the concepts like law sovereignty etc, constitutes the legal aspects of Political Theory.

Scientific: - When certain generalizations, rules and trends are determined after the investigation of collected data, it is called scientific aspect of Political Theory.

It is clear from the above mentioned aspects that every problem, institution, method, Idea or content is analyzed in a special manner. It is also important to understand here that none of these aspects constitute a complete Political Theory. All these aspects are interrelated and analysis of one aspect is helpful in understanding the other.

4. Methods Of Investigating Political Theory: - For explanation and investigation of any political phenomenon, political theory applies various methods like description, explanation and investigation. When the whole material related to a political phenomenon or fact is collected and investigated with the help of above mentioned methods some results called generalizations are drawn. Political theorist cannot ignore the moral aspect while reaching these generalizations. He must keep human values, needs and aspirations in his mind while determining goals or theory of

a political system. This is the moral content of Political Theory and no theory can be considered complete without it.

David Easton also discusses these different methods of political theory as main elements of political theory: (i) Factual or descriptive statements (ii) Pure theory (iii) Value theory

According to William T Blum political theory has four main elements (i) Description (ii) Explanation (iii) Prescription (iv) Evaluation

5. Relationship of Political Theory with other social science subjects: - we can understand the relationship of political theory with other social science subjects from two aspects. (i) Though phenomena which the theorist seeks to explain that is 'The state' the writer may be a philosopher, historian, economist, theologian or a sociologist. Thus we are confronted by a variety of Political Theories each differentiated by the discipline on which it is based. (ii) Now a days it has been recognized that the major subject of Political Theory is state and its various Institutions, but it is an endeavour to understand 'political' in the social, economic, psychological, ecological, historical and moral context, because all these aspects influence the state, political institutions and organizations and provide them their distinct identity.

6. Uniformity and coherence: - There isn't any confusion that in political science, we have not accurate and rigid theories, like physical sciences. It is an accepted fact that uniformity and coherence are the main aims of political theory. While analyzing the collected data through empirical investigation some doubts and irregularities appear. There are certain reasons or causes of these irregularities which means that by removing those causes, confusions and irregularities too can be done away with. An experienced theorist aims at finding such theories through which it may be possible to bring about coherence and uniformity by removing all the irregularities.

7. Political Theory is a branch of political science: - Political theory is not political science while it is a branch of political science. According to Rodee, Anderson and Christol, 'political theory is the so what the department of political science. It is the place where findings by statisticians, psychologists, sociologists and all the rest of the researchers and tabulators may be weighed tied together cross refined and contemplated to the end that meaning and significance may be extracted from this mountainous mass of the data.' It is the house of comparative study and evaluation. It takes help from other Social Sciences as well as Natural Sciences and after observation makes some generalizations.

8. Political Theory is neither political thought nor political ideology and political philosophy: - For understanding the true nature of Political Theory it must be distinguished from political thought, political ideology, and political philosophy. Political Theory is a branch of political science. According to Rodee, Anderson, and Christol, 'Political thought refers to the ideas and beliefs of a particular people at a particular time. A political philosophy expresses the ethical standards which presumably guide the policy of a particular society. A political ideology

is an official doctrine covering all vital aspects of man's existence to which everyone living in that society is supposed to adhere. A Political Theory has three different kinds of ingredients (i) Factual or descriptive (ii) Generalizations based on such empirical data (iii) A moral component that is value judgment .|| So, Political Theory has some special elements that doesn't available in other branches of political science.

9. Political Theory can be negative as well as positive in approach: - According to Henry B Mayo, -Each type of political system has a theory appropriate to it, a more or less cohesive body of principles on which it operates, and a body of normative beliefs to justify it. A complete Political Theory, we may explain and justifies a political system.|| The Political Theory can be negative as well as positive in its approach .When a Political Theory justifies the political system then it is working positively in its approach but when a political theory is against or condemns the political system then it is working negatively in its approach.

10. Dynamic nature Of Political Theory: - Political Theory is a dynamic subject. The subject matter of Political Theory is changeable. Any subject that belongs to human being or human society is always dynamic. If we see the history of political theory then we realize that in the different time period of history, different subjects of that time influence Political Theory and also provide direction to political theorists to work out.

11. Political Theory embodies both means and ends: - Political theory has a unique feature that it doesn't discuss only the political facts or political problems but it also gives a methodology to change that wrong facts and establish a better political structure.

1.6.1. CHECK YOUR PROGRESS I

1. Write Two Definitions of Political theory.

.....
.....

2. Write the different Aspects of Political Theory.

.....
.....

1.7. SIGNIFICANCE OF POLITICAL THEORY: -

Political Theory seeks to understand, explain and analyse the political phenomena. It provides solutions and resources to sort out the shortcomings of the political phenomena. It is a complex subject. This is because in the western tradition, it is at least 2500 years old and had been attended by philosophers, theologians, economists, sociologists and others. For the purpose of its utility, Political Theory is divided into distinct streams such as classical, modern and empirical. The classical Political Theory determined by philosophy and deals with description, explanation,

prescription and evaluation of political phenomena. Empirical Political Theory claimed to be a Science and had been mainly related to the description and explanation of political phenomena. Contemporary political theory has been tried to blend the theoretical and practical aspects.

According to David Held, –Political Theory is a network of concepts and generalizations about political life involving ideas, assumptions and statements about the nature, purpose and key features of Government, State and Society and about political capabilities of human beings.‖

Political Theory is concerned with describing and explaining the realities of political behavior, generalizations on the basis of empirical evidence and role of power in the society. Political Theory is not only concerned with the behavioural study of the political phenomena from empirical point of view but also prescribing the goals which states, Government, societies and citizens out to pursue. A sound political theory is bound to provide a sound understanding of all the political problems. The significance of political theory may be sought in following areas:-

1. A Political Theory Fulfils a Number of Functions:-Political theory helps us to identify significant political variables and its mutual relations. To ensure it, analytical scheme is essential. If we have own theoretical framework to guide us, we can make our research meaningful and arrange our facts with a review to reach generalizations.

2. Social Criticism and Reconstruction:-The political philosophers like Plato, Aristotle, Saint Augustine, Machiavelli, Hobbes, Locke, Rousseau, Hegel, Marx, Mill and McPherson have given their own schemes of social reconstruction. Plato brilliantly exposed the *Modus Operandi* (a particular way of doing something that is typical of a person or a group etc.) of selfish and cunning politicians in a democracy. Machiavelli vividly described the character of selfish and greedy people. Marx analyzed the sources of conflict between the owner and non owners of the property and McPherson pointed out the intricacies of power structure in contemporary society which obstructs the way to creative freedom of individual.

3. Political Theory as a Technique of Analysis: -According to G H Sabine, –Political theory is quite simply, man’s attempts to consciously understand and solve the problems of his group life and organizationIt is the disciplined investigation of political problems.... Not only to show what a political practice is but also to show what it means in showing what a practice means, or what it ought to mean, political theory can alter what it is.‖ Political theory is used to either defend or question the status quo. Taking into consideration facts and details, it has to explain and describe politics in abstract and general terms that allows space for critical imagination. As a discipline the aim of political theory is to describe, explain, justify or criticize the existing institutional arrangements and power equations in society.

4. Conceptual Clarification: -It helps to understand the concepts and terms used in apolitical argument and analysis, like the meaning of freedom, equality, democracy, justice and rights. These terms are used in political theory discourse. An understanding of these terms is important. Liberals define freedom as implying choice, absence of restraints while socialists link freedom

with equality. Liberals define a state as an instrument of human welfare while for a socialist a state is an instrument of oppression, domination and class privileges. Conceptual clarification is definitely possible but cannot be neutral.

5. Synthesis of political science and political philosophy: - Political theory aims at a synthesis of political science and political philosophy. The functions of political theory should also reflect this synthesis. Broadly speaking we may identify three functions of Political Theory (i) description (ii) criticism and (iii) reconstructions.

1. Description:-This function is akin to political science. Political Theory should be built upon a sound knowledge of facts for example knowledge of human nature, economic, cultural and political conditions prevailing in society, laws governing social change, the conditions that give rise of conflict and the tested methods of resolution of the conflict.

2. Criticism: - This function is akin to political philosophy. Political philosophy is a search for better life .When we compare the conditions of actual life with our concept of better life; we find many shortcomings, weaknesses and disadvantages, which must be rectified finally.

3. Reconstruction: - This function is related to political thought. It calls for a vision of a new ideal social order which would be free from the shortcomings found by us in the conditions of actual life. We have a long tradition of political thinkers who have advanced their schemes of social reconstruction. We can certainly learn about them, compare and contrast their views, identify their bias, examine their applicability in the light of contemporary experience and draw our own conclusion.

6. Political Theory as the History of Political Thought: - The courses in political theory provide a detailed and elaborate study of books or particular political philosophies from Plato to contemporary times, from a historical perspective. These books are studied for their normative statement about the desirability of certain type of Institutions, governments, and laws which are usually accompanied by rational arguments. The classics are portrayed as a timeless in quality, permanent in relevance and universal in its significance. The classics offer divergent interpretations of politics and this makes their study useful for understanding contemporary politics.

7. Political Theory helps to Formal Model Building: - It considers political theory as an exercise in devising formal models of political processes, similar to the ones in theoretical economics. These models serve two purposes. They are explanatory, offering systematic analysis of factors on which political processes are based. They are normative, for they try to show the consequences that accrue from following a certain rule.

1.7.1. CHECK YOUR PROGRESS II

1. Who introduced Behaviouralism?

.....

.....

.....

2. Write two important books related to the empirical approach of political theory.

.....

.....

.....

1.8. SUMMARY:-

From above discussion, it is clear that political theory is a branch of political science and it has various aspects like ethical, speculative, sociological, legal or scientific. Political theory has some unique elements that all are not present in any other branch of political science. The nature of political theory is dynamic but consistency and coherence are aims of political theory. Political theory seeks to understand, explain and analyse the political phenomena. It provides solutions and resources to sort out the shortcomings of political phenomena.

1.9. QUESTIONS FOR PRACTICE:-

1.9.1. LONG ANSWER QUESTIONS

1. Define political theory. Discuss its characteristics.
2. What is political theory? Discuss its significance.
3. Write a note on Political Theory.

1.9.2. SHORT ANSWER QUESTIONS

1. What do you mean by political theory?
2. Political Theory is neither political thought nor political ideology. Briefly explain.
3. According to David Easton what are the methods of political theory?

1.10. SUGGESTED READINGS:-

- Andrew Heywood –Political Theory An Introduction", Palgrave MacMillan, New York, 2004
- S.P. Verma, *Modern Political Theory*, Vikas Publishing House, Noida, 2017
- O.P. Gauba, *An Introduction to Political Theory*, National Paperbacks, U. P., 2019
- J. C. Johari, *Contemporary Political Theory (New Dimensions, Basic Concepts, and Major Trends)*, Sterling Publishers Pvt. Ltd., U.P., 2019

BACHELOR ARTS

SEMESTER –II

COURSE: - POLITICAL THEORY –II

UNIT2:- APPROACHES TO POLITICAL THEORY: HISTORICAL, NORMATIVE AND EMPIRICAL

STRUCTURE

- 2.0. Objectives**
- 2.1. Key Words**
- 2.2. Introduction**
- 2.3. Meaning of Approach**
- 2.4. Approaches to Political Theory**
- 2.5. Historical Approach**
 - 2.5.1. Meaning of Historical Approach**
 - 2.5.2. Characteristics of Historical Approach**
 - 2.5.3. Advantages of Historical Approach**
 - 2.5.4. Disadvantages of Historical Approach**
 - 2.5.5. Check Your Progress I**
- 2.6. Normative Approach**
 - 2.6.1. Meaning of Normative Approach**
 - 2.6.2. Characteristics of Normative Approach**
 - 2.6.3. Advantages of Normative Approach**
 - 2.6.4. Disadvantages of Normative Approach**
 - 2.6.5. Check Your Progress II**
- 2.7. Empirical Approach**
 - 2.7.1. Meaning of Empirical Approach**
 - 2.7.2. Characteristics of Empirical Approach**
 - 2.7.3. Advantages of Empirical Approach**
 - 2.7.4. Disadvantages of Empirical Approach**
 - 2.7.5. Check Your Progress III**

2.8. Summary

2.9. Questions for Practice

2.9.1. Long Answer Questions

2.9.2. Short Answer Questions

2.10. Suggested Readings

2.0. LEARNING OBJECTIVES

After the completion of this unit, you will be able to:

- Describe the meaning of historical, normative and empirical approaches to political theory.
- Identify the characteristics of historical, normative and empirical approaches to political theory.
- Analyze the advantages and disadvantages of historical, normative and empirical approaches to political theory.
- Compare the historical, normative and empirical approaches to political theory.

2.1. KEY WORDS: Approach, Normative, Empirical, Values, Facts, Behaviouralism, Post-Behaviouralism, Scientific, Political Theory

2.2. INTRODUCTION

Political Science is a social science which deals with political aspects of human life. It is the study of political institutions e.g. State and government etc., political functions, political activities, political processes, political system etc. Political Science is a vast subject which has various branches such as political theory, political thought, political philosophy etc. Political Theory is an important branch of political science which systematically investigates political phenomena or problems. It attempts to arrive at generalizations, interferences or conclusions to be drawn from the data gathered by other specialists, not only in political science but throughout the whole range of human knowledge and experience. Different approaches have been used by different political thinkers for the study of political theory. Firstly, they are categorized as traditional and modern approaches on the basis of time period. They are further broadly categorized into Historical, Normative and Empirical approaches. All approaches are inter-related and these can't be completely separated from one another. Some characteristics of empirical as well as normative approaches can be identified in both the traditional and modern approaches, along with their distinctive characteristics. Let us, first describe the meaning of approach and then proceed to examine historical, normative and empirical approaches to political theory.

2.3. MEANING OF APPROACH

Different approaches are used in the study of social sciences. The terms ‘_approach’ and ‘_method’ are used interchangeably in social sciences. Although these two terms are related, there is a distinction between the two. Method is the procedure through which certain problems and related information or facts are collected. It is used to obtain reliable knowledge in order to arrive at reliable conclusions in systematic study. Social scientists have used various methods such as scientific method, inductive method, deductive method, comparative method, etc. But an approach is a wider term which is a way of looking at and then explaining a particular phenomenon. It covers not only the method but also the focus of the study in order to understand the given phenomenon. It explains how to inquire and what to inquire about. Vernon Van Dyke described that an approach consists of criteria of selection-criteria employed in selecting the problems or questions to consider and in selecting the data to bring to bear; it consists of standards governing the inclusion and exclusion of questions and data. Dyke has further explained the difference between method and approach. Approaches consist of criteria for selecting problems and relevant data, whereas methods are procedures for getting and utilizing data. Approaches are generally associated with particular methods. For example, historical and normative approaches are associated with philosophical methods. On the other hand, empirical approach is associated with scientific method.

2.4. APPROACHES TO POLITICAL THEORY

The study of political theory is very vast. Therefore, the study of political theory has been done using various approaches. The approaches which were used before the twentieth century are termed as traditional approaches. On the other hand, modern approaches developed in the beginning of the twentieth century and became popular in second half of the twentieth century after the end of the Second World War in 1945. Traditional approaches were largely historical and normative in nature as these focused primarily on values and philosophy. Modern approaches are empirical in nature as these give prominence to facts and used scientific methods. But traditional and modern approaches overlap for using normative and empirical methods. Many traditional political scientists used normative as well as empirical methods. Similarly, modern political scientists applied both normative and empirical methods in their approaches. Hence watertight distinction between traditional and modern approaches is not acceptable. Post-behavioural revolution in political theory further has shrunk the gap between normative and empirical approaches.

2.5. HISTORICAL APPROACH

Historical approach is an important and commonly used approach by traditional political scientists. Plato, Aristotle, Thomas Hobbes, John Locke, J.J. Rousseau, Jeremy Bentham, J.S. Mill, T.H. Green, Karl Marx etc. used historical approach to explain their political philosophy.

George Sabine is a prominent advocate of this approach as he explained political thought through historical accounts in his great writing *'A History of Political Theory'*.

2.5.1. MEANING OF HISTORICAL APPROACH

Political theory has evolved over the course of history. Historical Approach is based on historical study in political theory. It emphasizes on the use of historical evidence for the study of political phenomena. Every political phenomenon is constructed during a particular time. It can be analyzed in the light of its origin and evolution. Historical approach to political theory may be applied in two ways. Firstly, it advocates that history is governed by laws which determine characteristics of every time period. Hegel and Marx prepared laws governing politics by analyzing historical events. Karl Popper has called it 'historicism'. Secondly, the historical approach attempts to understand political theory through a historical account of political thought of the past. George Sabine's 'A History of Political Theory' is a testimony to historical approach in this regard.

All political theorists are greatly influenced by their contemporary conditions and times. Political theory can be understood by studying the time, place and circumstances in which it has developed. Political theorists have also had a great impact on history. Thus, political theory is not only the product of history rather it also shaped history. Political theory has its causes and effects. It can be explained in a cause-effect perspective. With historical analysis, relevance of political theory to the present situations can be evaluated and relevant predictions can be made for future perspective. Dr. Garner expressed that political institutions can be thoroughly studied through knowledge of the past, which means how they evolved or how they assumed their present form and to some extent moved towards those objectives.

2.5.2. CHARACTERISTICS OF HISTORICAL APPROACH

- 1. Widely used in the study of political theory:** Historical approach is widely used in the study of political theory. It has its distinctive characteristics. It mainly focuses on the study of past or on a selected period of time as well as on a sequence of selected events within a particular period. This approach analyzes the historical background of political institutions and explains how these institutions evolved in different time periods.
- 2. It studies socio-economic factors:** Historical approach studies socio-economic factors which causes emergence of political theory. Such factors have an everlasting effect on the minds of great political thinkers. Political thinkers formed new political theories as a reaction to those effects, to solve the problems. For example Plato's political theory was a reaction against the political system of the ancient Greek city-state of Athens. The Civil War in England during the 17th century inspired Hobbes to propound the theory of absolute sovereignty. Later, Locke explained the concept of people's sovereignty as a reaction to the struggle for supremacy between the Parliament of England and the King. According to the historical approach almost every political theory is formed in the

context of particular time, place and circumstances. Therefore, it is important to analyze political theory in the context of that time, place and circumstances.

3. **It analyses the whole socio-political issues:** the A study of political theory with historical approach also looks into the role of individual motives, actions, accomplishments, failures and contingencies in historical continuity and change. But the use of historical approach to burning political questions varies in certain ways depending upon the range of choice that a thinker adopts for his study.
4. **Historical approach used evolutionary methods:** Historical approach used evolutionary methods and applied it to human institutions. According to this, human institutions are the result of a long evolutionary process. Human institutions can be understood through complete information about their evolution. These institutions' progress from past to the present form can only be revealed with the analysis of their development processes.
5. **Historical approach deals with only political fact:** The word 'history' is used in a special sense in the historical approach. The historical approach is related to the genetic history of any political theory which is not only limited to any particular period of history. A political theory may have developed through many periods of history. The historical approach analyses only those historical facts of each period which have contributed to the origin of that political theory.
6. **Political evolutionism is an integral part of historical approach:** Political evolutionism is an integral part of historical approach. The great political thinkers applied evolutionary principles to describe the different stages of political development. Thinkers like Sir Henry Maine and MacIver put forward the idea that there was no state in the early period. Blood relations, customs, religion, property and economic activities, war, etc. played a very important role in the evolution of the state. They did not make predictions for the future. Rather they only tried to describe how the political institutions took their present form.
7. **Historical approach is descriptive in nature:** Historical approach is descriptive in nature. It descriptively explains past events in order to understand the origin and evolution of political theory. It applies an inductive method based on facts and observation of historical events and specific situations. It uses past events as a valuable guide in the formation of political theory.

2.5.3. ADVANTAGES OF HISTORICAL APPROACH

1. **It is useful for understanding the political views and theories:** Historical approach has great utility for the study of political theory. It is useful for understanding the political views and theories of political thinkers from ancient to the present times. The writings of classic political thinkers such as Plato, Aristotle, Rousseau, Hegel, Machiavelli, Burke etc. have developed during particular historical periods. Historical approach also throws light on the enormous influence of these classical political thinkers on their contemporary

times as well as influence in the shaping of ideas for the future. The subsequent leading and modern thinkers were greatly influenced by the theories of classical political thinkers. Their ideas were not only significant in their contemporary times rather their importance has not diminished even today. They were extremely influential in the formation of political institutions, ideas and ideologies. This contribution was the result of a method or methodology derived from historical facts. Political thought of political thinkers is an integral part of the historical approach. Sabine rightly observed that political theory always advanced in reference to a specific situation and, therefore, reconstruction of the time, place and the circumstances in which it was produced, is essential to understand it.

2. **Help to search out the questions:** The writings of these political thinkers help to search out those questions which they have raised about the truth or validity of political theories throughout the ages. It studies the growth and survival of political theory from ancient to recent times. Historical study helped political theory to attain universal character. It is also necessary to understand whether a political theory is true or false, valid or unreliable. This involves a question of values. A political theory is evaluated in two ways- as a theory and as a cause of events. As a theory, it is criticized and analyzed. As a cause it represents class interests and the motives of the political thinkers advocating these theories. Historical approach is useful to evaluate political theory in both these two ways.
3. **Significant to understand the origin and growth of political institutions:** Historical approach is significant to understand the origin and growth of political institutions. It explains different stages of evolution of political institutions. It also analyses various factors which have contributed to the development of political institutions in different time periods.
4. **Historical approach provides knowledge of political structures and institutions:** Historical development provides the basis for estimating the possibilities of future change. Historical approach provides a good amount of knowledge of the political structures, organizations, problems, assumptions, and goals of contemporary institutions during which political theories developed by great political thinkers. It helps to understand the methods for study used by different political theorists in different time periods.
5. **Helps to analyse present situations:** It does not mean that the historical approach does not have significance for the future times. It also helps to analyse present situations and provides suggestions for future situations. A good political theory, though it is the outcome of particular historical circumstances, has significance for all times to come. It is exactly this universal character of political theory which makes it respectable. A study of political theories is important, not only from the point of view of their role in a particular time period of history but also from the point of view of the contribution they have made to the political behaviour of society as a whole throughout history. Historical approach provides testimony to this contribution.

6. **Plays an important role in the study of political reality and events:** Historical approach plays a very important role in the study of political reality and events. The significance of historical objects and facts cannot be neglected. History is witness to the fact that things written at different times serve as beacons for future generations and their significance will be the subject of further study for the theorists in the future.

2.5.4. DISADVANTAGES OF HISTORICAL APPROACH

1. **Historical approach emphasizes only one aspect:** The historical approach has certain weaknesses. Historical approach emphasizes only one aspect i.e. of a study of the past. Thus, it prefers only one aspect and ignores the other aspects. But, it is important to study the past as well as the present and the future for a complete and accurate study.
2. **Mainly focuses on the study of the past:** Political theory is also concerned with what ought to be? But this aspect has given little importance in the historical approach. It mainly focuses on the study of the past and is descriptive in nature. There is a lack of use of analytical as well as scientific methods in this approach. Therefore, reliable political theory formulation is difficult.
3. **It can bring biases in the study of political theory:** There is a strong possibility to be influenced by values and emotions while studying the facts of the past. Moreover ethical aspects cannot be ignored for collecting historical information or data. It can bring biases in the study of political theory.
4. **Difficult to find relevant and authentic facts from history:** There is also the possibility that history is used in more selective terms than scientific way by political thinkers of different ages. Historical approach has to deal with superficial resemblances. Historical data sometimes may be misleading and historical facts have been exaggerated or misused as required. It becomes difficult to find relevant and authentic facts from history.
5. **Ideas of the past hardly provide accurate solutions to contemporary problems:** The use of historical approach creates a conservative attitude as it is absorbed in the study of the past and unable to focus on progressive factors. It is not possible to understand ideas of the past ages in the context of contemporary ideas and circumstances. Ideas of the past hardly provide accurate solutions to problems of the contemporary world which were beyond apprehension of the earlier thinkers.

2.5.5. CHECK YOUR PROGRESS I

1. Describe the meaning of historical approach to political theory.
.....
.....
2. Explain three characteristics of historical approach to political theory.
.....
.....

3. Analyze three disadvantages of historical approach to political theory.

2.6. NORMATIVE APPROACH

Traditional and Modern Approaches to political theory are broadly categorized into normative and empirical approaches. All political theories are evaluated and debated on the basis of their normative and empirical character. Traditional political theory was dominated by a normative approach. Classical and traditional thinkers like Plato, Aristotle to some extent, Rousseau, Kant, Bentham, Green, J.S. Mill, Barker, and Laski used this approach. Leo Strauss has used the normative approach in contemporary political theory in a new way.

2.6.1. MEANING OF NORMATIVE APPROACH

Normative approach to political theory is known with different names. Sometimes it is called a philosophical approach. Normative approach seeks to determine political theories based on prescribed values, ethics and philosophy. It studies political theory in terms of ethical considerations. It is not concerned with actual facts rather emphasis on values. It makes a normative statement which is concerned with what ought to be?

The normative approach describes political phenomena in its ideal type. It is theorising about values in politics. The normative approach either justified a political system that was existing or proposed an entirely new political system based on some norms. This approach suggests the mode by which an imperfect political system could be made perfect. It is primarily concerned with political values which ought to be implemented in order to achieve a great degree of harmony and stability and unity in common political life. Thus, the place of values and goals predominate in a normative approach.

The aim of normative approach is to determine certain levels of good, right and fairness and to evaluate certain political institutions and traditions on the basis of these. Exponents of this approach have given their views on what things or things should be like. Their values are prioritized. It is not a matter of what the purpose, means, or values really are, but of what they should be. They want to look at the facts and establish what they should look like.

The normative approach is mainly based on imagination. It uses some norms, values or preconceived assumptions about political facts, on the basis of which political theory is studied and analyzed.

2.6.2. CHARACTERISTICS OF NORMATIVE APPROACH

Normative approach has its distinctive characteristics.

1. **Normative approach is mainly prescriptive:** The normative approach is mainly prescriptive. It is concerned with laws and conditions largely created or adopted by

human society, which are dynamic. These can be evaluated morally right or wrong which helps to prescribe the right course. Prescription may be preceded by description in the normative approach. Political theorists provide descriptions of their experience before prescribing their respective solutions. Normative approach lays down certain standards of evaluation through which imperfectness of a particular system may be judged and measures for its improvement would be suggested.

2. **Value laden approach:** Normative approach is value laden. The aim of a normative approach is to create commitment to certain values. Political phenomena are judged based on certain values and prescriptions are provided for improvement. This approach tries to produce a hierarchy of principles or scales of values and also tries to explain how many should use them to make sets of values of their choices. It evolves 'standards of right and wrong' for the purpose of a critical evaluation of the existing political institutions, laws and policies. The aim of normative approach is to establish standards of the good, the right, and the just, and to appraise or prescribe political institutions and practices according to these standards.
3. **Idealistic:** Normative approach is idealistic in nature. It is based on certain ideal assumptions and seeks solution of the existing problems within a perfect or ideal framework. It is far from reality. It is concerned with should and should not without taking into consideration the real world of political facts. Ideal standards are formulated which may even be difficult to achieve.
4. **Concerned with imagination and speculation:** Normative approach is philosophical. It is concerned with imagination and speculation. It emphasizes on 'what ought to be?' It seeks to prescribe universal answers concerning political life. Normative statements tend to express preference for a particular type of order as dictated by a sense of duty or universal need or by commitment to a moral principle or ideal. While strong arguments may be advanced in support of a normative statement, it is not capable of being discovered, described or verified by our sense-experience. For example, 'what is justice- this question may be answered in several ways, such as 'justice is treating equals equally and unequals unequally', or 'justice is giving equal freedom and equal opportunity to all provided any departure from equal distribution will prove beneficial to the least advantaged', etc. All such statements defining justice express a variety of value preferences.
5. **It is goal oriented approach:** Normative approach is goal oriented. There is a direction, a purpose, a vision, and a frame of reference which guides normative approach. Prof. Leo Strauss, who is a great advocate of this approach in contemporary times, rightly says, -All political action aims at either preservation or change. When desiring to preserve, we wish to prevent a change for the worse; when desiring to change, we wish to bring about something better. All political action is, then, guided by some thought of better or worse. But thought of better or worse implies thought of the good. The awareness of the good, which guides all our actions, has the character of opinion: it is no

longer questioned, but, on reflection, it proves to be questionable. The very fact that we can question it, directs us towards such a thought of the good as is no longer questionable towards a thought which is no longer opinion but knowledge. All political action has then in itself directedness towards knowledge of the good: of the good life, or the good society. For the good of society is the complete political good."

6. **It is deductive:** It is deductive. It is based on a view of what values should be? It tries to establish a set of norms or values on this basis of which it studies particular political phenomena. It attempts to justify a political principle or phenomena with more general, higher level principles or norms.
7. **Approach is subjective:** Normative approach is subjective. It is based on values which are dominated by personal perspectives or opinions. Ethical values are also subjective to time, circumstances and many other factors.

2.6.3. ADVANTAGES OF NORMATIVE APPROACH

Normative approach has its advantages for the study of political theory. It is quite refreshing. It is goal-oriented and aligns political theory with the case of good life. Normative political theory plays an important role in making political science the normative science. Political science as a social science is concerned with the political needs of human life. Political science can make valuable contributions to human life with a normative approach. Normative approach attempts to determine what political life should be? Thus, it can prove beneficial for the development of the state, society and human beings.

Normative approach is based on rationality. Rationality in political life can solve social, economic, political, etc. problems. Rationality is the basis that motivates human beings to live in a peaceful environment. Thus, a normative approach helps to establish ideal political social order in which all human beings can live in harmony.

One advantage of the normative approach is that it relates the cause and the actual fact. Why and how the real facts happened can be explained on the basis of rationality. Cause and effect are definitely related and the normative approach plays an important role in clarifying this relationship.

Normative approach helps to formulate good legislation to legislators. Moreover, by motivating executives, it can teach executives and justice defenders how to make good laws based on ethics. Ethics, rationality and ideals are the basis of good society, good government, good legislators, good executive officers and good judiciary.

Normative approach, by giving emphasis on values, brings ethics in political theory. Although, modern political theory uses more scientific and empirical approaches and even these approaches cannot ignore values by becoming scientific.

2.6.4. DISADVANTAGES OF NORMATIVE APPROACH

Normative approach is criticized as insignificant and useless as it is more concerned with speculation rather than reality. It is a utopian approach that deviates from the facts. It is generally criticized for being deductive, speculative, hypothetical, abstract and imaginative. It is based on certain pre-conceived ideals and it attempts to solve the existing problems within such ideal assumptions. Thus, it is away from the world of reality.

Normative approach uses philosophical and deductive methods for the study of political theory. It formulates imaginary and hypothetical political theories on the basis of their philosophy. It doesn't try to collect facts and to verify hypotheses. It emphasizes only on logic and philosophy as main tools for attaining more and more knowledge about political phenomena. Moreover, it is based on philosophical methods which keep on changing their form. It is therefore imperative for philosophers to reconsider their rational and linguistic frameworks as their purpose is to interpret rational frameworks and not to eliminate them.

Normative approach is considered as an obstacle in the way of scientific political theory. Its formulations cannot be put to an empirical investigation; therefore, it cannot be termed as scientific study. It doesn't provide objective criteria for scientific political studies. Thus, conclusions drawn by this approach can be reliable and realistic.

2.6.5. CHECK YOUR PROGRESS II

1. Define normative approach to political theory.
.....
.....
2. Explain three characteristics of normative approach to political theory.
.....
.....
3. Identify three advantages of normative approach to political theory.
.....
.....

2.7. EMPIRICAL APPROACH

The names of Aristotle, Machiavelli, Hobbes, Locke, Montesquieu and Marx may be associated with empirical observations. But, modern political theory which emerged in the twentieth century was mainly dominated by empirical approaches. It has been borrowed from natural sciences into social sciences. Empirical approach is concerned with facts or actualities. The facts can be subjected to scrutiny and so this approach can be called a scientific approach. Modern Political thinkers such as Charles Merriam, Max Weber, Harold Laswell, David Apter, Robert A. Dahl, David Easton, Gabriel Almond and Powell etc., under behavioural revolution widely used empirical approach.

2.7.1. MEANING OF EMPIRICAL APPROACH

The empirical approach seeks to discover and describe facts. The empirical approach aims at making an empirical statement which is concerned with ‘What is?’. Political theorists seek to understand and explain political reality as it is and offers solution to the prevailing political problems in scientific terms. It attempts to attain scientific inquiry about political phenomena. It empirically verified and proves political principles and theories through scientific tools. Empirical approach is value free and concerned with principles and situations which are real and can be verified by repeated observation and whose accuracy can be tested. Thus, empirical approaches focus to make political theory more and more scientific and formulate more reliable conclusions. It seeks to discover laws that are unalterable. Through experiments and fact based studies, it tries to formulate uniform political theories.

2.7.2. CHARACTERISTICS OF EMPIRICAL APPROACH

The empirical approach has all characteristics which make it a scientific approach.

1. It is fact laden approach: It is fact laden and should also be treated as an analytical description of reality. It discards values in the study of political theory and treats all values as equally significant. Instead of utopian ideas, it examines the real political phenomena by verifiable facts. If a political theorist puts aside his personal feelings and values and searches for a fact, he will surely be able to draw fair conclusions.

2. The empirical approach is objective: While the normative approach is subjective, the empirical approach is objective. The paradigms cannot be determined, but the general principles of political theory can be formulated by analysing special events in certain situations. For example, separation of powers is an established principle of political theory. The obvious implication of this theory is that the centralization of all powers of government can prove fatal to human freedom. The famous French scholar Montesquieu used an empirical approach to formulate this theory. Likewise, all material relating to political life may be quantified and on the basis of which some general principles may be laid down by testing their validity in similar situations.

3. Bring uniformity in principles of political theory: Empirical approach attempts to bring uniformity in principles of political theory. It is a fact that there may not be uniformity in the views of different scholars on all principles of political theory, but there may be certain principles about which uniformity of opinion is possible. For example, the aim of the state is public welfare, the government should be accountable to the people, power corrupts the individual, all the powers of the government should not be vested in one person or one institution, etc.

4. Focused on Experiments: The empirical approach emphasizes that experiments are possible in political theory, although these are different from physical sciences. In Political theory experiments are not done behind closed doors of laboratories, but in an open society. History is a laboratory of political theory and validity of every political theory can be tested on the basis of its historical experience.

5. Based on empirical Study The empirical approach uses scientific tools and techniques for the study of political theory. Political knowledge and material is collected and systematized. Political theorists use various methods for collecting and statistically analyzing data on political issues. People's voting behavior can be observed through empirical studies. Similarly, the functioning of political institutions can be monitored by collecting the required material. Political data is acquired through empirical study, observation and experience and whose facts have been equated, sorted and classified. Some predictions can be made after experiments to determine some general principles of political theory.

The empirical approach is mainly descriptive. It seeks to discover laws that are unalterable. Hence, they are beyond man's control; one can discover and describe them. In the empirical approach, description may be followed by prescription for the achievement of some oblivious goals. Therefore, empirical approaches can provide great help in examining the grounds of normative statements.

2.7.3. ADVANTAGES OF EMPIRICAL APPROACH

The empirical approach has its own advantages. It is based on the study of facts in political theory. It emphasizes that facts can be empirically tested without values in political theory. Political reality can only be traced through an empirical study of facts. It cannot be done on the basis of values because value laden study produces biased conclusions.

The empirical approach uses scientific tools and methods which make the study of political theory scientific. Political facts are systematically collected and analyzed. Scientific observations are made after empirical investigation and verification of the facts. It results in coherent theory-building.

The empirical approach brings objectivity in the study of political theory. With fact laden study, reliable predictions can be made which are empirically true and whose validity can be scientifically proved. It also helps to examine the normative argument due to scientifically valid or reliable methods of determining what is morally right or wrong.

The empirical study helps to formulate certain general principles and to bring uniformity of principles in political theory. Knowledge about political phenomena can be systematized through empirical investigation. The empirical approach analyses all the factors which influence the process of politics. Thus it brings comprehensiveness, realism and precision in the study of political theory.

2.7.4 DISADVANTAGES OF EMPIRICAL APPROACH

The empirical approach may be criticized for being too scientific. It is dependent on scientific techniques and methods ignoring the limitations of political science as a science. The advocates of this approach said that human beings behave in similar ways in similar circumstances, but it is not right. It is difficult to study human behaviour and political phenomena and to get a definite result. Therefore it is always difficult to use scientific methods in the study of political theory.

The study of political theory can't be totally value free. Values and facts are closely related. Political theorists being a human being is not always value neutral. Moreover, the study of political theory has to be meaningful for society. It must involve study of values.

Political science is social science. Therefore, general and uniform principles for all times, circumstances and situations cannot be fixed in political science as in physical sciences. Definite experiments and predictions are not possible in political theory because it is concerned with the study of political phenomena and human behaviour which is of dynamic character.

Due to the dynamic subject matter of political theory, it lacks a definite relationship between cause and effect. Therefore, a purely empirical study is not possible in the study of political theory.

2.7.5. CHECK YOUR PROGRESS III

1. Define empirical approach to political theory.
.....
.....
3. Identify three advantages of empirical approach to political theory.
.....
.....
4. Analyse three disadvantages of empirical approach to political theory.
.....
.....

2.8. SUMMARY

There are different approaches to the study of political theory. They are broadly divided into traditional and modern approaches. Traditional political theorists gave prominence to historical and normative approaches. On the other hand modern political theorists widely used empirical approaches. But there is an overlapping use of normative and empirical approaches by traditional and modern political thinkers. Many traditional political theorists had used empirical methods and many modern political thinkers have not discarded normative approaches. Normative approach is value laden, whereas empirical approach is based on facts. During the twentieth century, this gave emergence to a great debate in the study of political theory - Values vs Facts. Both normative and empirical approaches have their own relevance to the study of political

theory. Both have their distinctive characteristics with some overlapping in each other. Both have their advantages as well as disadvantages. We cannot discard the importance of values in the study of political theory. Fact based empirical and scientific study cannot be fully applied to political science, having its limitations as a social science. There is great need to give due importance both to values and facts in the study of political theory in order to achieve reliable findings. Therefore, post- Behaviouralism during the 1960s brought a fine combination of Normativism and empiricism in the study of political theory.

2.9. QUESTIONS FOR PRACTICE

2.9.1. LONG ANSWER QUESTIONS:-

1. Define historical approach to political theory. Explain its characteristics.
2. Examines advantages and disadvantages of historical approach to political theory.
3. Define normative approach to political theory. Explain its characteristics,
4. Examines advantages and disadvantages of normative approach to political theory..
5. Define empirical approach to political theory. Explain its characteristics,
6. Examines advantages and disadvantages of empirical approach to political theory.
7. Make a comparative analysis of historical, normative and empirical approaches to political theory.
8. Critically examine the debate between normative and empirical approaches to political theory.

2.9.2. SHORT ANSWER QUESTIONS

1. What is Political Theory?
2. Identify three advantages of historical approach to political theory.
3. Analyse three disadvantages of normative approach to political theory.
4. Explain three characteristics of empirical approach to political theory.

2.10. SUGGESTED READING

- O.P. Gauba, *An Introduction to Political Theory*, Macmillan Publishers India Ltd, New Delhi: 2010
- J.C. Johari, *Contemporary Political Theory: New Dimensions, Basic Concepts & Major Trends*, Sterling Publishers Private Limited, New Delhi 2019
- J.C. Johari, *Principles of Political Science*, Sterling Publishers Private Limited, New Delhi: 2019
- Andrew Heywood, *Politics*, Palgrave Macmillan, New York 2002
- S.P. Verma, *Modern Political Theory*, Vikas Publication House Pvt. Ltd., Delhi, 2018

BACHELOR ARTS

SEMESTER –II

COURSE: - POLITICAL THEORY – II

UNIT3:- RIGHTS AND DUTIES: DEFINITION AND TYPES OF RIGHTS, RELATIONSHIP BETWEEN RIGHTS AND DUTIES

STRUCTRE

3.0. Learning Objectives

3.1. Key Words

3.2. Introduction

3.3. Meaning of rights

3.3.1. Definitions of Rights

3.3.2. Main Elements of Rights

3.3.3. Kinds/Classification of Rights

3.3.4. Check Your Progress I

3.4. Duties

3.4.1. Meaning

3.4.2. Definition of Duties

3.4.3.1.1. Kinds of Duties

3.4.3.1.2. check your Progress II

3.5. Relationship Between Rights and Duties

3.6. Summary

3.7. Questions For Practice

3.7.1. Long Answer Questions

3.7.2. Short Answer Questions

3.8. Suggested Readings

3.0. LEARNING OBJECTIVES

After the completion of this unit, you will be able to:

- Understand the concepts of Rights and Duties.
- Know the meaning and definition of Rights and Duties.
- Discuss the main elements of Rights.
- Evaluate the various types of Rights and Duties.
- Examine the relationship between Rights and Duties.

3.1. KEY WORDS

Rights, Duties, Fundamental, Individual, Welfare, citizen

3.2. INTRODUCTION:

Rights are essential conditions for a good life in society. Man is a social animal. He cannot live without society. In order to live a peaceful and happy life and develop his personality, man needs some basic conditions of life and these conditions are called rights. Rights help in the all round development of people. Rights are those conditions of social life which man cannot be at his best or give of his best. A person can enjoy his Rights only within the state. It is said that every state is known by the rights it maintains for its citizens. The nature of the state has changed from police state to welfare state only because of change in rights of the individual. According to Harold J. Laski, –The state is known by the rights it maintains.¶

3.3. MEANING OF RIGHTS

A right is a claim of individual upon something. But every claim of a person cannot be defined as right. State is the first condition of civilized life. So rights are those conditions of social life without which no person can generally realize his best-self. The main aim of the state is to provide more facilities to its citizens and to improve the living standard and to make their lives more comfortable and happy.

3.3.1. DEFINITIONS OF RIGHTS

Some important definitions of Rights are as below:

1. According to H.J. Laski, –Rights are those conditions of social life without which no man can seek to be himself at his best.
2. According to John Austin, –Rights mean one man's capacity of exacting from another or others acts of forbearances,¶
3. According to Holland, –Rights is one man's capacity of influencing the acts of another by means not of his own strength but of the opinion or the force of the society.¶
4. According to Bosanquet, –A right is a claim recognized by the society and enforced by the state.¶
5. According to T.H. Green, –Rights are those powers which are necessary to the fulfillment of man's vocation as moral rights.¶

6. According to Wilde, –A right is a reasonable claim to the freedom in the exercise of certain activities. |

3.3.2. MAIN ELEMENTS OF RIGHTS

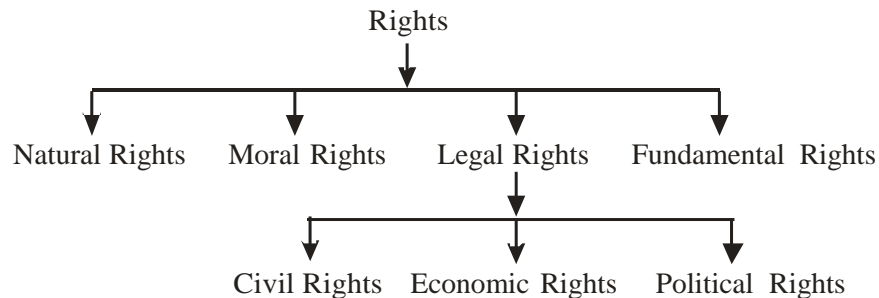
According to the above definitions there are some elements of rights which are as below:

1. **Claim of an Individual:** Rights are claim of an individual or a group so that they can get some facilities from the state. An individual wants to develop his capabilities to the fullest extent that he can realize himself and be happy. So, rights are claim by an Individual.
2. **Proper and Moral:** Rights should be more just and ethical from the point of view of society only those demands can ask for the rights of the person who is necessary for the mental and physical development of the person. No person can demand for play gambling and commit suicide openly because these demands are totally immoral.
3. **Possible only in Society:** No person can enjoy rights outside the society. A right is what an individual can have from others. So, rights exist only in society. They are always at aim of social good. A man living outside the society or acting against the social principles cannot have any rights.
4. **Recognition from Society:** Certain rights are the claims of individual but it should be noted that all claims of a person cannot become rights like gambling, eve teasing, theft; robbery, etc. cannot become rights of the individual. Society will not recognize such claims.
5. **Common for All:** Rights are common for all. Rights is a claim not a particular person but of all the persons. Those Rights which only for one class or a section of the society, should not be termed as rights. Right do not discriminate any person on the basis of caste colour, sex, religion, language, creed etc.
6. **Rights are Limited:** Rights are not unlimited. No right can be absolute because when one person enjoys his right and create problem or danger to the peaceful life of others in the state are restricted by the State. These restrictions should be reasonable. Like, Right to assembly will always be conditioned by peaceful ways.
7. **Welfare Character:** Rights should be welfare character. Rights remove hurdles of the society which come in the way of proper development of the members of the society.
8. **Protected by the State:** Rights are socially desirable conditions. Without proper protection, these Rights are meaningless. Rights are protected by the legal code of the state. No organ of the state/government is allowed to supersede the rights of the people.
9. **Rights and Duties are Correlated:** Rights and duties are two sides of the same coin. No right is possible without its corresponding duties. Right of one is the duty of another and duty of one ensures the rights of others.
10. **Dynamic Nature of Rights:** Rights are dynamic in nature. These are not permanent. They change according to the changing conditions of society. Rights are subject to change in accordance with the values and needs of the society.

From the above discussion, Rights are the claims of individual with their specific characteristics. Man has struggled a lot to achieve his rights which he enjoying today. Rights can never be absolute. They should also be based on reason and morality. No person or class should be discriminated against any ground.

3.3.3. KINDS/CLASSIFICATION OF RIGHTS

In order to live a peaceful and happy life man needs some basic conditions of life and these conditions are called Rights. Brief classifications of Rights are as given below:

1. NATURAL RIGHTS:

Natural rights mean those rights which were enjoyed by the people even before the origin of the state. The Theory of natural rights is considered to be the oldest theory of rights. The exponents of this theory are John Locke and Thomas Paine. According to Locke Individuals enjoyed the rights of life, liberty and property is the state of nature. According to Locke all men are born free and rational. God has given authority to no man can compel others to carry out his orders. So, this theory has played very important role in the history of human development. The concept of natural rights is indefensible in Modern era. Rights cannot be existed without society. State is a source of rights and without state individual cannot enjoy their rights. According to theory of natural rights, rights are possible without state but this is totally wrong. They keep on changing with the changing social needs. It is also believed that the natural rights are absolute in nature; but no right can be absolute. Each right has a corresponding duty.

2. MORAL RIGHTS:

Moral rights are based on the ethical feelings of men and moral code of society. Moral right is not guaranteed by any legal authority. People follow moral rights as they have social values and they are based on the moral code of the community. So, moral rights are those rights which have a bearing on our internal conduct and are more concerned with our inward. Since they are based on our old customs and are deep-rooted in our society. For example, Parents have the rights that they should be assisted by their children in their old age but they cannot seek the help of any law.

3. LEGAL RIGHTS:

These are the rights which are enforced by the state. According to Leacock, –A legal right is a privilege enjoyed by a citizen against his fellow citizens, granted by the sovereign power of the state and upheld by that power. A legal right is enforceable by a court of law against the government or other citizens. The violation of legal right leads to punishment by the government. Legal rights are classified as follow:

- (i) Civil or Social Rights
- (ii) Economic Rights
- (iii) Political Rights

4. CIVIL OR SOCIAL RIGHTS

Civil rights are essential for the primary existence of man. Man is a social animal and as a member of the society he enjoys rights. These rights are basic necessity of a man to have smooth and happy social life. The nature of the rights is changed according to time. Some of the essential civil rights are as below:

1. **Right to Life:** Right to life is the one of the most important civil right of individual. This is the basic right gives to each and every citizen. Without life and security we cannot dream of civilized society and the state. Man is agreed to accept the foundations of law and customs of the society only in order to see that his life never at stake. According to Gettell, –All rights depend upon life, for unless life is secure no rights are possible.
2. **Right to Freedom:** Every normal human being desires personal freedom. He wants to be able to plan his life in his own way. No individual or the authority in power should in any way stand in the way of personal freedom of the individuals. A person must be permitted to exercise his inner faculties without hindrance. Individual can enjoy those rights within the framework of the constitution and the society.
3. **Right to Property:** It enables the citizens to acquire, hold and dispose of property without any restriction. The right to property will have meaning only when it is related to the value of one's effort and nobody is allowed to collect unearned income in the form of rent, interest or profits. It also means that he is free to alienate property by way of gifts, exchange or will.
4. **Rights to Freedom of Religion:** Every person has right to freedom of conscience, practice and propagates his religion. However, this freedom can be restricted on the grounds like public order, morality, and health and to the fact that all persons are equally entitled to such freedom. State cannot impose any religion on any men one.
5. **Right to Family:** Each citizen should be given right to lead an independent family life without interference from any other source. He is given freedom to rear and bring up the children in the way he likes. So, state passes the laws for the protection of right to family.

These laws deal with polygamy, bigamy, marriage, divorce, property rights etc. of family members.

6. **Freedom of thought and Expression:** Freedom of thought and expression is the essential feature of democracy. Man is given the right to express his thoughts either orally or by writing. This right is important for the development of the individual. Every person has right to speech and expression. Person can give his views without any fear or favour. According to Laski, –Men who are prevented from expressing their thoughts –will soon cease to think and –men who cease to think cease-also to be in any genuine sense citizens.
7. **Right to Education:** Education is a health of democracy. Man can enjoy his rights and perform his duties only when he is aware of his rights. Education gives the knowledge of rights and duties to men. Educational opportunities are provided by the state to individual. According to this right, each and every citizen has right to get education without any discrimination. It is essential condition for the success of democracy. So, it becomes the duty of the state to provide not only right to education but also gives the financial aid to the poor and deserving students.
8. **Right to form Union and Association:** It means that people are free to form the union and association for the purpose of promotion of social, economic, and political life. They can hold public meetings without becoming a menace to peace and order. The only condition however that is the association and union should work within the constitutional and legal system.
9. **Right to Freedom of Movement:** The citizens of a state have the right to move freely without any restrictions throughout the state. According to Gilchrist, –Mere life without movement would be meanings and without the exercise of human faculties. It would not rise above the leave of that of animals.
10. **Right to Freedom of the choice of Profession:** Every citizen has right to choice of their profession for the fulfillment of their basic needs. So, every person has right to free choice of his profession, as well as the right to engage in enterprise and pursue other economic activities.
11. **Right to Equality before Law:** It means all are equal before the law. All persons should be treated equal according to the law. No person has been discriminated on the basis of caste, class, religion, race etc. Law is equal for all.
12. **Right to Freedom of Press:** Press is known as the guardian of human rights. Press is the only source which promotes understanding between the citizens and the government. This right enables the person to express, write and publish their views in newspapers and Media. This right is not absolute because to publish that matter which is libelous, obscene and seditious and against the integrity of state becomes an offence.
13. **Right to Freedom in Domestic Matter:** Every person has right to spend his domestic life according to their wish. Nobody has the right to interfere in the domestic affair of another

person. Under this right he has freedom to eat, drink, live, wear and have freedom in personal life.

5. ECONOMIC RIGHTS

In a socialist country, special attention is paid to economic rights. These rights enable the individual to earn a livelihood. These are the rights which are very important for the economic development of the individual. Some important economic rights are as below:

1. **Right to Work:** This right is very essential to earn one's livelihood. Employment is necessary for living a better life. This right emphasizes the he can fulfill the basic needs of the life. In some developed countries, constitution provides the right to work for their citizens. So it is the duty of the state to create a condition in society in which every person must get adequate opportunities to earn his livelihood.
2. **Right to Adequate Wages:** Every person, without any discrimination has right to adequate wages for his work. The wages of the workers must be enough to enable them to fulfill their basic needs i.e. food, clothe and shelter. According to Laski" A man has not only the right to work but he has the right to be paid adequate wages for his labour."
3. **Right to Leisure:** Everyone has the right to rest and leisure including reasonable limitation of working hours and periodic holiday with pay. Leisure should be claimed by citizen as a matter of right. Without leisure human mind cannot be proper explained.
4. **Right to Fixed Hours of Works:** Man is a living creature. He is not a machine which can work continuously. The hours of labour should be fixed for the healthy life. So the right to work and right to adequate wages automatically imply the right to fixed hours of works.
5. **Right to Economic Security:** Everyone, as a member of society, has the right to economic security. This is the duty of state to fulfill the basic need of the person. Some developed countries provide the economic security to their citizens like people who are too old to work and do not have adequate wages of livelihood are given old age pensions, provide for the treatment of the poor person.

6. POLITICAL RIGHTS

In addition to economic rights citizens alone have certain political rights. Political rights and civil rights are supplementary to each other. These are the rights which check the government from becoming automatic and despotic. Some political rights are as below:

1. **Right to Vote:** This is the most essential right which every adult citizen enjoys in a modern state. Every person who is in the age of 18 years and above 18 years, has right to vote. This is the direct participation of people to elect their own representatives. The age of right to vote is different from country to country. Like, In India, USA and Great Britain the voting

age is eighteen and other countries the voting age varies from twenty-one to twenty-five. This right helps to give free choice to citizens in choosing the government.

2. **Right to Contest Election:** In a democracy every citizen has not only the right to vote and choose his rulers, but also to contest elections. So, every citizen is free to contest in elections and get himself elected to the legislative bodies of the country. For example, In India, the age of right to contest election in Lok Sabha and Legislative assemblies is 25 and in Rajya Sabha it is 30 years.
3. **Right to Hold Government or Public Office:** Every citizen has not only a right to vote but to hold any public office to which he is either elected or nominated. This right provides equality of opportunities for all citizens to hold public offices without any discrimination on the basis of sex, caste, birth, race etc.
4. **Right to Freedom to Form Political Organization:** People are free to form associations or political organization without becoming a menace to peace and order. There can be no democracy without political parties. These are very essential for the working of a democratic government.
5. **Right to Petition:** People have right to petition against the executive and legislative authority for any unconstitutional action. It provides the people an opportunity to inform that in authority where exactly the shoe pinches. So people have right to prepare the list of grievances and submit to respective officers.
6. **Right to Criticize Government:** This right enables people to draw the alteration of the government to the defects in its politics. The citizen has right to criticize the government when so ever they felt that it is going to the despotic and tyrannical. This right is implied in the civil right to freedom of speech and expression. In democratic countries, people have different types of opinion, so right of criticism is essential.

So, above all these rights are very essential for the success of democracy. There rights are the social of the democracy. No state can be ignored the rights of the citizens.

7. FUNDAMENTAL RIGHTS

These are the rights which every citizen living in a state enjoys. Fundamental Rights have been provided in Part III of Indian constitution from Article 12 to 35. These rights have been inspired by American Bills of Rights. Fundamental Rights are very important for promoting the ideal of political democracy, rule of law, preventing the authoritarian tendencies of legislature, executive and upholding the dignity of the individual.

Originally the Indian constitution provided seven fold classifications of Fundamental Rights. These are:

1. Right to Equality Article 14 to 18
2. Right to Freedom Article 19 to 22
3. Rights against exploitation Article 23-24
4. Rights to Religious freedom Article 25-28

5. Cultural and Educational Rights Article 29 to 30
6. Right to Property. It has been deleted by 44th, 1978 Act which added article 300 (a). Now it is legal rights.
7. Right to constitutional Remedies Article 32.

Article 32 is the Rights of constitutional Remedies and also for the protection of fundamental rights. If there is a violation of above given 5 rights, the person can move directly to the Supreme Court. In every country of the world like USA, Russia, Japan, China etc. provides the fundamental rights to their citizens.

3.3.4. CHECK YOUR PROGRESS I

1. Write a note Right to Property.

.....

2. Which part of Constitution deals with fundamental rights?

.....

3.4. DUTIES

3.4.1. MEANING

Duty can be described as an obligation to perform an act or a task. This act or task can be ethical, moral, cultural etc. in nature or either a compulsion by the state, omission of which will result in punishment. So, a duty means that a person has to do something or abstain from doing something in favor of another person. Like, a son is under a duty to feed his dependent parents. Duty is an obligation to do or omit to do something.

3.4.2. DEFINITION OF DUTIES

The different definitions of duties are below:

- According to Almond, –A duty is an obligatory act, that is to say, it is an opposite of which would be wrong; Duties and rights are correlatives."
- According to Merriam Webster Dictionary, –Obligatory tassels, conduct, service or functions that arise from one's position (as in life or in a group)."
- According to Legal language, a legal duty is an act that obliges to do something and act, the opposite of which would be a legal wrong. Whenever law ascribes duty to a person, a corresponding right also exists with the person on whom the duty is imposed.

3.4.3. KINDS OF DUTIES

Duties can be classified into three categories:

1. Moral Duties
2. Legal Duties
3. Fundamental Duties

1. Moral Duties

Moral duties are based on moral values of the society. So, moral duties are those obligations which we should observe but we are not legally bound to observe them. In other words, such duties are not enforced by law. It is our moral duty that we should serve our parents, teachers, brothers and sisters and relatives. It is our moral duty to help the poor and down-trodden.

• MORAL DUTIES TOWARDS SELF

Some Moral Duties Towards self are below:

1. **Character Building:** A good character helps you develop a winning personality. One needs to be honest. A good character is playing a vital role to the development of a nation.
2. **Self Control:** Self-control is the ability to regulate one's emotions, thoughts, desires and lusts.
3. **Good Health:** Healthy mind is a symbol of healthy body. So, one should take care of his health.
4. **Simple Living and High Thinking:** One should to promote the simple living and high thinking.
5. **To Receive Education:** Education leads to mental development of individual which is necessary for his social, spiritual, cultural and political development.
6. **To Earn Livelihood:** This is the duty of every citizen to do work for the fulfillment the needs of his family and his self.
7. **Ideal Routine Behaviour:** A person should have the ideal routine behaviour. Ideal routine behaviour is the creator of the life of a person. Our behaviour towards society is an identity of our citizenship.
8. **Progressing Thinking:** This is the duty of every citizen to adopt progressive thinking for the development of the society.

• MORAL DUTIES OF PARENTS TOWARDS FAMILY

The moral duties of parents towards family are gives below:

1. **Ideal Atmosphere in Home:** It is the moral duty of every citizen to contribute to making the environment of his home good so that his family can develop properly.
2. **Procreation of Children:** Procreation of children is necessary for the existence of human being. So, this is the duty of individual of rails or nurtures the child for the protection of the human race.

3. **Family Planning:** Too many children in the family make life more difficult. Because fulfillment of the basic needs of life is not possible in a large family. So planned family is the most important duty of all.
4. **To Take Care of Children's Health:** Health is a wealth. So, it is the duty of every parent to take care of his children's health and provide them a nutritious food.
5. **Education of Children:** This is the duty of every parent to provide the good education to their children. So, that they can become self-independent.
6. **Sound Economic Condition:** This is the duty of parents to do hard work and maintain the sound economic conditions and fulfill the desires of the family.
7. **Restraint from Bad Habits:** Parents are the first teacher of their children. So, this is the duty of the parents to provide the knowledge of good habits and aware them from bad habits.
8. **Savings:** Family can face any time an unforeseen emergency, so, this is the duty of parents to save the amount in their bank balance. It also helpful to tide over the crisis.
9. **To Bring Fame to the Family:** It is the duty of every individual to make his or her family's name famous with their good deeds and achievements.

- **MORAL DUTIES TOWARDS SOCIETY**

Man is a social animal. He cannot live without society. So there are some moral duties towards society are gives below:

1. **Social Service:** The person should be social worker. They should help the poor or helpless persons. They should instill the responsibility towards society in their children.
2. **To Eradicate Social Evils:** Social evils are the curse of the society. One should try to remove social evils from the society. Because social evils are the big hurdle of the path of development of society.
3. **Co-operation:** It is the duty of every individual to work with the members of society. It makes the society powerful.
4. **Arresting Criminals:** This is the duty of every person to arresting criminal is the society with this the filth of the society is cleansed.
5. **Sense of Love:** Our atmosphere is full of hatred and Jealousy. It is the duty of every human being to create a sense of love in the society.
6. **Cleanliness:** It is the duty of every citizen to take care of cleanliness in his home as well as the society.
7. **Co-operation in Development:** Development of villages and Cities are not possible without the cooperation of the persons in order to get rid of natural disaster, one has to help the society.

- **DUTIES TOWARDS HUMANITY**

Some of the duties towards humanities are given below:

1. **Love for Humanity:** Love for humanity is the duty of every person. He should not love only his nation he should also be love with the whole world. With this, there will be peace in the world.
2. **No-Discrimination:** No one has right to discriminate persons in any expects. One should do his work without any discrimination.
3. **Help to Poor:** There are many poor and needy people. This is the duty of every person to provide the maximum help to them.
4. **Sense of World Citizenship:** This is the duty of every person to remove the conservative thinking and promote the world citizenship.

• MORAL DUTIES OF CHILDREN

There are some moral duties of children towards their parents are given below:

1. **Obedience:** This is the moral duty of every child to obey their parents and teachers. This will help him to create a better character.
2. **To Hard Work:** This is the duty of every child that he should not waste money and do hard work and use for their needs.
3. **Service of Parents:** It is the duty of every child to serve his parents with all his heart.
4. **To Bring Fame:** It is the duty of every child to do good deeds or to enlighten the name of their parents and parents should feel proud them.

• LEGAL DUTIES

Legal duties are those which are capable of being enforced through the courts. It is important for the individual that he should obey the legal duties. Because punishment for those who fail to observe legal duties. It is a legal duty of every citizen to show obedience to the constitution, commands of law and pay taxes regularly. Some important legal duties are as under:

1. **Loyalty towards the State:** This is the basic duty of citizens to loyal towards the state. He must give his whole hearted loyalty to the state and nation. Loyalty towards the state means the supreme sacrifice of life in the time of nation's defense.
2. **Obedience of Law:** This is the duty of every citizen to obey the laws of state. Disobedience of laws by the citizen leads to anarchy.
3. **To do Military Service:** This is the duty of every healthy, citizen get ready to serve himself for the nation. Loyalty to the state involves willingness to defend the country in the emergency. Some states provide compulsory military service in the time of emergency for their citizens.
4. **Payment of Taxes:** This is the duty of every citizen to pay the tax regularly. If citizens don't pay taxes honestly the activities of the government will suffer. State discharges their functions for the welfare of society if citizens pay their taxes.

5. **Right to Vote:** Right to vote is the duty of every person who is eligible for this.

6. **Co-operation with the Government:** This is the duty of every citizen to co-operate with the public officer so that they can fulfill their duty. Citizens have also to help to remove the anti-social element from the society.

7. **Protection of Public Property:** Public property is state's property. Protection of public property is the duty of every person. If any person destroys or dismantles the public property then it is the right state to give the punishment of such a person.

8. **Respect of the Constitution:** Constitution is the supreme legal power of the nation. So, it is the duty of every citizen to respect of the constitution.

9. **Respect to the National Flag:** Every state has its own National flag. Every citizen has the duty to give the respect of its National flag. Give the disrespect to the National Flag is a crime.

10. **Respect Other's Rights:** This is the duty of every citizen to give respect other's right and protect the public property.

11. **Attending School:** Every child has right to education. It's the duty of every parent to provide the education of their children below the age of fourteen.

3. FUNDAMENTAL DUTIES

A duty means that some person has to do something or abstain from doing something in favour of another person. There are various aspects of man's life. He has performed number of duties in every aspect to make his life happy. For the development of individual and welfare of the society, constitution provides some duties for the citizens, which are known as fundamental duties.

Fundamental Duties are mentioned in Part IVA of Indian constitution. These duties are not in original constitution and have been added by 42nd Amendment Act, 1976 by Indian Gandhi government. These has been inspired by USSR and originally there were Eleven Fundamental duties and Eleventh duty has been added by 86th Amendment Act, 2002 i.e., Education from six to 14 years children.

The Fundamental Duties of the citizens are gives below:

1. To abide by the constitution and respect its ideals and institutions, the National Flag and the National Anthem;
2. To Cherish and follow the noble ideas which inspired our national struggle for freedom;
3. To uphold and protect the sovereignty, unity and integrity of India;
4. To defend the country and render national service when called upon to do so;

5. To promote harmony and the spirit of common brotherhood amongst all the people of India transcending religious, linguistic and regional or sectional diversities; to renounce practices derogatory to the dignity of women;
6. To value and preserve the rich heritage of our composite culture;
7. To protect and improve the natural environment including forests, lakes, rivers and wildlife, and to have compassion for living creatures;
8. To develop the scientific temper, humanism and the spirit of inquiry and reform;
9. To safeguard public property and to abjure violence;
10. To strive towards excellence in all spheres of individual and collective activity so that the nation constantly rises to higher levels of endeavour and achievement.
11. Parent or Guardian, to provide the opportunities of education to his child, or as the case may be ward between from the age of six to fourteen years.

The constitution has set out the duties towards society on individuals. These duties are non-justifiable in nature. It means there is neither provision in the constitution for direct enforcement of any of these duties nor for any section to prevent their violation.

3.4.4. CHECK YOUR PROGRESS II

1. What do you mean by Duty?
.....
.....
2. Through which amendment fundamental were added in the Indian Constitution?
.....
.....

3.5. RELATIONSHIP BETWEEN RIGHTS AND DUTIES

Rights and duties are like the two sides of a coin. Rights are born in the world of duties and both are related with each other. A person cannot claim his rights without doing his duties. According to Dr. Beni Prasad, –Rights and Duties are interdependent. They are two aspects of the same thing. If one looks at them from one’s own stand point, they are rights. If one looks at them from the standpoint of others, they are duties. Both are social and both are conditions of rights living to be secured to all members of society.¶

The relationship between rights and duties are given below:

1. **Right is a Duty Itself:** Rights and duties are closely related with each other. Right is a duty itself. If the state gives the right to life to a citizen, it also imposes an obligation on him to not to expose his life to dangers, as well as to respect the life of others.
2. **Every Right has a Corresponding Duty:** Each right has a corresponding duty. Without duty there is no right. A citizen cannot claim rights without doing his duties. No right can command its security unless it is provided with some duties. If a person claim to his

protection of his life and property that can only be possible if he feels it's his duty to protect them. So, every right has a corresponding duty.

3. **Rights without Duties are not possible to enjoy:** It is impossible for the human being to enjoy rights without being obliged to obey certain duties. Right without duties is nothing but the shielded anarchism ready to establish the notion –might is right.
4. **Every Right has a Duty of its Proper Use:** State gives a several types of rights to its citizens. So it's the duty of a citizen to use these rights properly. For example, as a citizen, he is given a right which is very valuable and important, i.e. right to vote. While using this right one should see to it that only those who deserve get them and not others. While casting votes, he should not be guided by selfish or low ends.
5. **Every Right has a Related Social Welfare Duty:** There is a close relationship between society and human being. A person can enjoy his right only within the society. Without society rights are not possible. So, there are some duties of citizens towards the society. One of the most important duties of a citizen that he should use his rights for the welfare of the society.
6. **Duties towards the State:** State protects the rights of citizens. Citizen should be loyal towards state in thought, speech and action. He should obey all laws of the state. He should pay all taxes which are imposed by legitimate authority of the state. He should look after the welfare of all and sacrifice his own interests for collective welfare.

3.6. SUMMARY

So, it can be said that each democratic state gives certain rights to its citizens which they enjoys as members of society. But rights are not absolute but pre-requisite conditions for duties and as such both must go hand in hand. So, beyond society there are not rights at all. Each right has a clear corresponding duty. Without duty there will be no rights at all because rights and duties are reciprocal. Duties are social obligation thus necessary for smooth and harmonious social life.

- Duties and rights do not exist in the absence of each other.
- Rights are the laws, rules and regulation that are attested by the society and also contribute to the high moral well beings of the citizens.
- It is necessary for the rights to be legitimate and ethical. Rights can possible only within the society.
- There are many types of rights like Natural, Moral, Fundamental and legal rights. Legal rights can be divided into civil, economic and political rights.
- Indian constitution provides the six fundamental rights of every citizen under Articles 14 to 32. These are Right to equality, Right to Freedom, Right against exploitation, Right to freedom of religion, Cultural and educational right and Right to constitutional Remedies.
- A duty is an obligation. A duty means that some person has to do something or abstain from doing something in favour of another person.
- According to definitions duty is the binding and necessary preserve of something which is right in moral and legal form like moral and legal duties.

- There are three types of duties- Moral duty, Legal duty and Fundamental duty.
- The base of the moral duties is the moral values of the society like give respect to the parents, obey the order of the parents, responsibility towards the parents etc.
- A legal duty is one that is enjoined by the law of the land. Legal duty imposed by the state and punishment those who fail to observe legal duties like non-payment of taxes, disobey the rules of road side, destroy the public property etc.
- The importance of moral duty is to develop the personality of individual and social well-being.
- Indian constitution provides eleven fundamental duties for their citizens. But these duties are non-justifiable. These duties are depended upon the wish of the citizens.
- There are close relationship between rights and duties. They are like the two side of the coin. A citizen cannot claim his rights without doing his duties. A person who performs duties without enjoying rights is not a free citizen. So rights and duties go together.

3.7. QUESTIONS FOR PRACTICE

3.7.1. LONG ANSWER QUESTIONS

1. Describe the four main features of Rights.
2. Q4. Describe the main kinds of Rights.
3. Describe the Civil or Social Rights.
4. What do you know about duties? Discuss its kinds.
5. What is meant by Fundamental Duties? Describe
6. Critically evaluates the fundamental duties of Indian Constitution.
7. –Rights and Duties are co-related with each other. Explain.
8. Describe the moral duties of a person towards society.

3.7.2. SHORT ANSWER QUESTIONS

1. What is meant by Rights?
2. Give three definitions of Rights.
3. Write any four civil or social rights.
4. Write down four Political Rights.
5. Write down two Economic Rights.
6. What do you mean by Fundamental Rights?
7. What do you mean by moral duty?
8. What do you know about legal duty?
9. Describe the four moral duties of a person towards himself?
10. Discuss the four legal duties of a person?

3.8. SUGGESTED READINGS

- S.S. Nanda, Political Theory; Nanda Publications, Patiala, 1977
- N.P. Barry, Introduction to Modern Political Theory, MacMillan, 1995, London
- Ernest. Barker, Principles of Social and Political Theory Oxford University Press, Calcutta, 1976
- Political Theory, S.P. Verma, Geetanjali Publishing House, New Delhi, 2007

BACHELOR OF ARTS
SEMESTER- II
COURSE- POLITICAL THEORY –II

UNIT 4: LIBERTY: MEANING, DEFINITION, TYPES AND ITS SAFEGUARDS

STRUCTURE

4.0. Learning Objective

4.1. Keywords

4.2. Introduction

4.3. Meaning of the Concept

4.4. Definitions

4.5. Two Concepts of Liberty

4.5.1 Negative Liberty

4.5.2. Positive Liberty

4.6. Marxian Perspective

4.6.1. Check Your Progress I

4.7. The contemporary Discourse:

4.8. Liberty: Freedom as a Triadic Relation

4.9. Types of Liberty:

4.9.1. Check Your Progress II

4.10. Safeguards of Liberty

4.10.1. Check Your Progress III

4.11. Summary

4.12. Questions for Practice

4.12.1. Long Answer Questions

4.12.2. Short Answer Questions

4.13. Suggested Readings

4.0. LEARNING OBJECTIVE:

After the completion of this unit, you will be able to

- understand the meaning of liberty
- differentiate between two concepts of liberty
- describe the types of liberty
- analyze the safeguards of liberty

4.1. KEYWORDS: Liberalism, Marxism, Tyranny, Nation-State, Welfare State.

4.2. INTRODUCTION

Liberty as a concept has been considered as an important principle of political philosophy. The history of mankind is a testimony of unending struggles for liberty. Human life is unimaginable without it. Liberty is the product of rights which can be enjoyed in the state only. Of all the rights, which are considered basic for all round development of an individual, the right to liberty appears to be the most favourite and admired right. We speak of the freedom of religion, speech, writing, association and of participation in the political process. The thought has been broadened to cover demands for economic liberty, freedom from want and even national self-determination.

4.3. MEANING OF THE CONCEPT

The terms ‘liberty’ and ‘freedom’ are normally used interchangeably by Political and Social Scientists. Freedom is seen as the quality of human beings. Human beings are capable of freedom because they are different from other living beings or organisms. So freedom is more broader and concrete concept. Human beings’ capacity to gain scientific knowledge is the source of their freedom. When freedom is considered as the condition of human being, one enters the realm of liberty.

The word 'liberty' has been derived from the Latin word *-liber* which means free or absence of restraints. In this sense, liberty means freedom from restraints or no restraints. It means freedom to act as one likes or do whatever one might wish to do regardless of all the consequences. But this type of liberty is obviously impossible because freedom from restraints is available only to animals. Certainly, it is necessary to have some restraint on freedom. In a civilized society, no one can be permitted to act without restraints and liberty is possible only with restraints. So we can say that liberty is the absence of not all restraints but only those restraints which are held to be irrational.

4.4. DEFINITIONS

Different interpretations of liberty define how individuals relate to society/state, different political ideologies. The changing conception of the liberty thesis from Adam Smith to Hobhouse offers the best way to the understanding of the evolution of political thought. This shifting emphasis has been marked by a change from a negative to a positive concept of liberty i.e. from liberty as 'silence of laws' to freedom as 'the presence of socio-economic and political conditions'. Let us understand the views of various philosophers and see to what extent each of them views different notions of liberty.

4.5. TWO CONCEPTS OF LIBERTY

4.5.1 NEGATIVE LIBERTY

The concept that emerged from the writings of early liberalists is known as Negative Liberty. This concept found classical expression in the writings of John Locke, David Hume, Adam Smith, Thomas Paine, Herbert Spencer, Bentham and J.S. Mill furthered by Michael Oakeshott, Milton Friedman, Hannah Arendt, F.A. Hayek and Robert Nozick. Negative liberty means absence of constraints or absence of interference or obstruction. This perspective considers man as rational, reasoned, and able to make his choices and knows his best.

This concept developed during 17th century in the wake of Industrial Revolution. It deliberately paved the way for the establishment of capitalism against the prevailing forces of feudalism. The absence of restraints economic, political, religious moral was regarded as a pre-condition for liberty of the individual. It sees liberty as a natural right and limits the authority of the state. It provides you the opportunity to act and it does not see whether you are able to do that

or not. In this form, liberty becomes a license. But we should remember one thing that when negative liberty is taken to mean as absence of restraints or constraints, the constraints are external, man made, and intentional.

According to Thomas Hobbes (1588-1679), liberty or freedom signifies the absence of all impediments to action that are not contained in the nature and intrinsic quality of the agent. Hobbes defined liberty as *dependent on the silence of law*. With John Locke also, the sovereign coercive power was considered suspect and it is law which must restrain it like all other arbitrariness. Lock's moral framework is based on the laws of Nature of which equality is a central tenant. He says, *man is free to act without subject to arbitrary will of another within allowance of moral law*. The exercise liberty should not be at the cost of equality. G.D.H Cole also gave negative aspect of liberty when he defined it as *the freedom of the individual to express without external hindrances to his personality*.

J.S. Mill in his famous essay On Liberty (1859) also deliberated upon the negative aspect of liberty. _Mills views on liberty are based on his understanding of utility, in the largest sense grounded on the permanent interests of man as a progressive being.' The sphere of non-intervention in an individual's life is demarcated by drawing a distinction between self-regarding and other-regarding activities. Self-regarding actions are actions over which the individual is sovereign. Whether an action is other-regarding or is of concern to others depends upon whether such action is harmful to others. According to seelay, *liberty is the opposition of over-government*. After the above discussion, we can summarize the concept of negative liberty as:

- Negative liberty is usually attributed to individual agents.
- Negative liberty represents the early liberal assumptions regarding man, society and the state.
- Rights are more important than duties.
- The state has a minimal role to play. The state cannot decide ends and purposes for the individual.
- The concept of negative liberty proved instrumental in the establishment of Capitalist System in Europe.

4.5.2. POSITIVE LIBERTY

As you know Negative Liberty is taken to mean as absence of restraints. Such a meaning of liberty can never be accepted in a civil society. In this way, this type of conception of liberty stands rejected. In contemporary times, positive liberty is possible. Positive liberty means liberty under the rational, necessary and required restraints imposed by law. These restraints are considered essential for ensuring the enjoyment of liberty by all the people. The changed perception about the individual and state that came out of the critique of negative liberalism by a number of thinkers like T.H. Green, Laski, Berlin Hegel Marx, John Rawls and Amartya Sen are important names in this context.

Political thought of the early advocates of positive liberty is associated the Welfare State thesis which first appeared in England and then spread to other parts of the world. This perspective supports community life and also expands the role of the state. Here liberty does not mean the absence of restraints but absence of any irrational and arbitrary restraints. Positive liberty does mean equal and adequate opportunities for all to enjoy their rights.

First of all we can take the name of Kant who says true freedom obedience to the moral law duty. T.H Green postulated a theory of rights and asks the state to play positive role in creating conditions under which moral freedom is there. He described true freedom is act of –Good Will. It is a positive power of doing or enjoying something worth doing or enjoying moral freedom. Rousseau (1712-1778) considered freedom as a collective venture. Unlike Hobbes and Locke, liberty is not a natural right for Rousseau. Positive liberty supports community life because freedom is participation in collective activity and obeying law reflecting general will of society.

While discussing the role of the state we can say that a state may interfere with equality and negative liberty. The individuals may be rightfully forced to act in a certain way. State has to create a positive atmosphere for the all round development of a man. To create such a positive atmosphere, state has to put some restraints. Laski observes it as is the eager maintenance of that atmosphere in which men have the opportunities to be their best selves.

As Mckechnie observes liberty is not the absence of restraints, rather the substitution of rational ones for the irrational. Hegel (1770-1831) also opines same when he says from ‘abstract’ concept of freedom, linked to a single individual will, to a ‘concrete freedom’ actualised in a political

community as a rational system of wills. Positive liberty means enjoying things of worth and doing things worth of work.

4.6. MARXIAN PERSPECTIVE

Marxism has been an heir to a wider and richer view of freedom originating from such sources as Spinoza, Kant and Hegel who conceived of freedom as self-determination, self realization, self development, self fulfillment and self creativeness. Marx and Marxism tend to see freedom in terms of removal of obstacles to human emancipation. He views that freedom is the full development of human mastery over the forces of nature and humanity's own nature. In the same way, Huberman and Sweezy views, freedom means living life to the fullest the economic ability to satisfy the needs of the body in regard to adequate food, clothing, shelter and effective opportunity to cultivate the mind, develop one's personality and access one's individuality.

Like liberalism, Marxism also believes that freedom implies absence of restraints but it disagrees with liberalism regarding the quality of restraints. It believes that apart from the restraints of law and the state, there are restraints of long hours of work, arduous, dull and unrewarding job, lack of good food and living conditions and above all constraints of finding work. Marx and Engels believed that by socializing the means of production, the individual can enjoy a freedom which he had never enjoyed i.e. freedom from exploitation of labour, by the institution of Socialism, real beginning for the achievement of a free society can be made. To achieve such a freedom, not only more effective forms of democratic control of rulers be introduced but social reactions must also be changed.

Marx criticized bourgeois and Liberalism by saying that liberalism has wrongly equated political emancipation with human emancipation. The masses, the wage earners without property continued to be dependent upon the Bourgeois which owned the means of production. Marx opined that in a society based upon competitive market, man's relations to other men become exchange relations and quite impersonal and they behave with each other as agents of market exchange. In such circumstances, they are not free. The Marxist concept of freedom is absolute in the sense that man ought to be freed from all kinds of _alienation, necessities, oppression,

exploitation and domination'. So we can brief the concept of positive liberty by saying that it means:

- Not the absence of all restraints but that is irrational and arbitrary.
- Very important for individual's material and moral development.
- Collective approach allows greater state authority and individuals are considered as members of given collectivities.
- Self control, self realization, collective actions to remove constraints, help one to realize ones' goal.
- Possibility of acting or the fact of acting in such a way as to take control of one's life and realize one's fundamental purposes.
- May give rise to paternalism and authoritarianism.

4.6.1. CHECK YOUR PROGRESS I

1. Define the term Liberty.

.....
.....

2. What is the difference between freedom and liberty?

.....
.....

4.7. THE CONTEMPORARY DISCOURSE

Positive liberty is now regarded as an essential complement of negative liberty in all modern States. However some of the present liberal thinkers, known as supporters of libertarianism, seek to reestablish emphasis upon negative liberty. Some of these proponents are Isaiah Berlin, F.A. Hayek, Milton Friedman, and Robert Nozick. Isaiah Berlin criticizes the negative liberty by saying that it is meaningless for people lacking basic necessities of life. What is the area within which the subject a person or group of persons is or should be left to do or be what he is able to do or be, without interference by other persons? Another liberal thinker who seeks to oppose the principle of equality in strong terms is Robert Nozick.

While determining the functions of the state, as he follows Locke's perspective, he believes that individuals have certain rights in the state of nature. He also believes that because state has come into existence for the performance of limited functions, so inequalities at the level of production should not be sought to be rectified at the level of distribution. F.A. Hayek in his work *Constitution of Liberty* (1960) provides the meaning of liberty by saying that a man possesses liberty or freedom when he is not subject to coercion by the arbitrary will of another. He contrasts individual freedom with three other meanings of freedom which speak for 'political freedom', 'inner freedom' and 'freedom as power' respectively. Hayek recognizes freedom as, freedom from constraints of the state. He is of the view that state should minimize the use of coercive powers of government and should encourage competitiveness. He further suggests that –the state should ensure minimum income to each individual or family, but should not make market itself an instrument of distributive justice.

F.A. Hayek further provides his view against equality on two grounds. At the first, he supposes that liberty consists in 'absence of coercion' in the realm of individual activity by other individuals or the state. In the second place, he perceives that individuals differ in their abilities and their equality before the law is certain to generate inequality in their actual position in terms of their material status. So any effort to create material equality among different people is bound to involve 'coercion' which could deprive them of their freedom. In short, we can say that the cake of freedom as maintained by Hayek, is not to be divided on the basis of 'equal shares for all' but on the basis of each individual's contribution to progress. Since each individual has unknown potential of making contribution to progress, it is difficult to ascertain each individual's entitlement to different amounts of freedom. Milton Friedman defines freedom as 'the absence of coercion of a man by his fellow man'. He suggests that 'a free private enterprise exchange economy' or 'competitive capitalism' is both a direct component of freedom and a necessary though not a sufficient condition of political freedom. Friedman's contempt for equality is inherent in his very concept of freedom. He argues that in order to maximize this freedom governments should be allowed handle only those matters which cannot be handled through the market at all and while handling political channels may be preferable. This would mean government moving out of almost all its welfare and regulatory functions.

4.8. LIBERTY: FREEDOM AS A TRIADIC RELATION

In 1967, Gerald MacCallum revealed that there is no simple dichotomy between positive and negative liberty. He explained liberty as a triadic relationship: X is free from Y to do or become (or not to do or become) Z. He further explained that a subject, or agent, is free from certain constraints, or to preventing conditions, to do or become certain things. Freedom is therefore, a triadic relation that is, a relation between three things: an agent, certain preventing conditions and certain doings or becoming of the agent. Any statement about freedom or unfreedom can be translated in a statement of the above form by specifying what is free or un-free. Any claim about the presence or absence of freedom in a given situation will, therefore, make certain assumptions about what counts as an agent, what counts as a constraint or limitation on freedom and what counts as a purpose that the agent can be described as either free or unfree to carry out. So MacCallum's basic concept of freedom is: a subject, or agent, is free from certain constraints preventing conditions, to do or become certain things. Freedom, a triadic relation, is a relation between three things: an agent, certain preventing conditions and certain doings or becoming of the agent.

4.9. TYPES OF LIBERTY:

The concept of liberty and its importance has been so strong that its supporters and critics both agree to the fact that liberty is the essence of political, economic and social relationships. Harold J. Laski talks about three kinds of liberty i.e. Private Liberty, Political Liberty and Economic Liberty. In order to identify the proper sphere of activities we will try to understand three and other different types of liberty.

1. NATURAL LIBERTY:

First of all we can talk about *Natural* liberty. It is believed that man has inherited the right to liberty from nature. Natural reason is the basis of liberty. Traditionally, the concept has been made popular by contractualists. Natural liberty means the enjoyment of unrestrained natural freedom. Contractualists like Hobbes, Locke, and Rousseau justified it on the ground that since man is born free; he is to enjoy freedom as he wills. As Rousseau once said, –Man is born free, but is in chains everywhere. Proponents of natural liberty talk about complete freedom from the individual to do whatever he or she wants to do. As Hobbes described this type of state of nature,

National liberty is the absolute rights of men in the state of nature to all things including the right to kill other men. However, the concept of liberty is now considered to be an imaginary one. Unrestrained freedom can create anarchy. There can be no real freedom in a state of nature. National liberty as described by Hobbes can lead to a living on the Principle of Might is Right. Existence of such liberty came to an end after the establishment of civil society. It is only an orderly society characterized by essential restraints on laws and rule that real liberty can be possible. The rational and necessary restraints are considered essential for ensuring the enjoyment of liberty by all the people.

Natural liberty condemns the presence of restraints of any kind. *Civil Liberty* justifies the presence of some rational restraints imposed by the state and society. Civil liberty means liberty under law. These are legal instruments of protection of the individual from arbitrary acts of government. It is manifested in concrete terms in right to freedom, speech and expression, property, associations etc. State guarantees civil liberty. Law creates necessary conditions for it. Law imposes only reasonable restraints that are necessary for the achievement of liberty by all the citizens. Civil liberty includes Personal Freedom. It means the existence of conditions in which an individual can act as he pleases without any arbitrary or illegal control. Protection of civil liberties is regarded as an essential feature of liberal democracy.

2. POLITICAL LIBERTY:

Political Liberty is the freedom to participate in the political life and affairs of the state. Political liberty is closely connected with democracy because state cannot be democrat without political liberty. Without political liberty, citizens cannot enjoy full civil liberties. When people have the freedom to participate in political process, it is said that they are enjoying political freedom. It means the freedom to exercise the right to vote, to contest elections, right to hold public office, right to criticize and oppose the policies of the government. Education and free press are the two essential conditions which are necessary for the existence of political liberty. As Laski says, political liberty means *the power to be active the affairs of the state*. Political liberty is the right to form political parties, interest groups and pressure groups and most important of all the right to change the government through constitutional means. It is concerned with whether people live in a society that respects their basic human rights.

3. ECONOMIC LIBERTY:

Economic Liberty is said to be the mother of all liberties. In the absence of economic liberty, all liberties are meaningless. It means the basic necessities of life should reach to everyone. It also means absence of economic disparities, exploitation, inequity, unemployment, starvation, hunger and destitution. It means the availability of the right to work and adequate opportunities for earning one's livelihood. Economic liberty can be secured by defining economic rights of the people by guaranteeing the individuals the right to work, by providing minimum wages, by providing adequate leisure and shielding workers from the woes of unemployment, sickness and old age. Therefore, civil and political liberty is meaningless in the absence of economic liberty.

4. NATIONAL LIBERTY:

National Liberty means liberty or independence of the Nation State. It exists where the nation is independent and sovereign. It also means people have a constitution of their own. National Liberty means freedom from external control. The Nation State is free to solve its problems according to its will without any interference. So long as we are governed by the concept of sovereign nation-states, freedom from the control of other states' is essential to the concept of National Liberty. If the nation is under the control of others, no cultural, social economic, political development is possible. The state should be free to adopt policies and programmes according to its need and desire. It must be kept in mind that this liberty is not absolute and can be exercised by the states through various channels like propaganda.

5. RELIGIOUS LIBERTY:

Religious liberty means the freedom of faith and worship and non-intervention of state in religious affairs of the people. Nobody can tolerate any interference in religious affairs so the freedom is to profess or not to profess any religion. In most of the nation states, it is considered as a fundamental human right. Like other liberties, Religious Liberty is also not without limits. Some religious beliefs and practices clash with or conflict with laws like compulsory education laws animal protection laws and anti-dowry laws. In these cases, states have to step in to accommodate the things. *Moral liberty* suggests the right of an individual to act according to his conscious. It stands for the liberty to work for receiving moral self-perfection. It means the freedom of an individual to act as rational being. Freedom to pursue moral values is moral

freedom. Moral liberty is not concerned with the state but with our own self. Plato, Aristotle, Bradley, Hegel and T.H. Green interpreted moral liberty in an idealistic manner. The individual should be morally free and the state such create such environment that is desired to ensure moral liberty to everyone.

6. INDIVIDUAL LIBERTY:

Individual liberty means the freedom to act according to one's desires and interests as a person. But this is too kept in mind that these acts should not clash with the desires or interests of others. Many kinds of freedom come under it: the freedom of speech and expression, freedom of residence, freedom of movement, and freedom of conscious, freedom to choose any profession, right to personal property, freedom to profess or not to profess any religion. Citizens should enjoy these freedoms in such a way that it does not hinder the freedoms of his co-members of the society as does not violate public order, health and morality.

4.9.1. CHECK YOUR PROGRESS II

1. Mention any two kinds of Liberty.

.....
.....

1. Is there Religious Liberty in your Country?

.....
.....

4.10. SAFEGUARDS OF LIBERTY

For safeguarding liberty of the people democratic form of government is the best one. There can be no real *democracy* without the right to liberty. In monarchy and dictatorship, power is centralized in the hands of one person or a group of persons. But in democracies people get due chance to criticize the government. If the representatives fail to perform according to the expectations of the people, people resist or withdraw their loyalties in other ways and can remove them. The government must be responsible to the people. In order to check the government from becoming absolute, the powers of executive legislative and judiciary should be

separated. The *separation of powers* in a democracy is to prevent the misuse of power and safeguard the liberty. In this system, tasks of the state are divided into three branches legislative, executive and judicial in such a way that they can check each other's.

1. RULE OF LAW:

The main objective behind the inclusion of *fundamental rights* in the constitution is to maintain the rule of law, so that individual liberty can be preserved. By incorporating a character of fundamental rights and freedoms in the constitution of the state, people can be conversant with their rights. Fundamental Rights limit the authority of the State. Judicial protection is also necessary for the full attainment of fundamental rights. Laski believes that there cannot be liberty where the right of some depends upon the pleasure of others. So liberty can be enjoyed only in the presence of rights. Rights become the guarantee of a minimum biasness between citizens. Because the greatest values of human life is best represented in the recognition of fundamental rights.

2. INDEPENDENCE OF JUDICIARY:

Independence of judiciary is the keystone of democracy. If the keystone is removed, the whole structure comes under the danger of disintegration and destruction. Independent judiciary is the guardian of true liberty. Rights of individuals would be without value if no legal system is able to play an active role in their protection. The independence of judiciary is the key factor that allows the members of the judiciary to be outspoken. If Judges are allowed to work independently, the rights and freedoms of people can be protected in a better way. Without independence, the possibility of despotism increases and the suspicion of the power of the judiciary expand and citizen's freedoms would have no meaning. The independence strengthens the effectiveness of the courts and enhances the judiciary's role in the realization of justice and in the restoration of human rights.

3. ABSENCE OF SPECIAL PRIVILEGES :

Real freedom cannot be realized in the absence of special privileges. The presence of privileges would have negative impact on the liberty of others. It would lead to frustration and loss of creativity. Laski opines that special privilege is incompatible with freedom because the later quality belongs to all alike in their character as human beings. So for safeguarding liberty, there should be no class of privileged persons in society. Granting special rights to any class is against

the will and spirit of liberty. Liberty is possible only on the condition of equality i.e. equal rights and opportunities for development for all classes without any discrimination.

4. POSITIVE ROLE OF MEDIA

Media can play a major role in protecting and safeguarding liberty. It makes people aware of the fact that liberties are of eternal value to humankind. It also helps in exposing violations and turns the attention of the people towards areas and issues in need of the protection. It also educates the people about their rights and liberties. Media also plays an important link between the state and the public

c. If press is free and is performing its sacred duty, people's liberties will be safeguarded for sure.

5. POLITICAL PARTIES:

Political Parties serve as a critical watchdog for the public. They are the key actors in democratic societies. To protect and safeguard the liberties, well organized and healthy party system is needed. Burke laid stress on the national character of the party. A Political Party should serve the national interest not sectional interest. Political Parties may participate (directly or indirectly) in the ruling of the government. Parties may denounce human rights violations or highlight liberty related issues. It helps in the protection of human rights and liberties.

6. TRANSPARENT AND RESPONSIBLE ADMINISTRATION:

The administration must be responsible, transparent and accountable. It is also essential that the power of the government especially executive branch of the government should be placed at all the three levels of government local, regional and national. People should be aware of their rights and duties. They should have firm faith in the government but they should also be committed towards their liberties. People should have full alertness against any encroachment of their liberty because liberty needs continuous efforts by the citizens to defend it.

4.10.1. CHECK YOUR PROGRESS III

1. Mention any pre-conditions which are essential for Individual Freedom.

.....
.....

2. What is the relation between Fundamental Rights and Liberty?

.....
.....

4.11. SUMMARY:

The quest for freedom is continuous process. Classical liberalism put forward the definition of liberty as absence of constraints or restraints. Market forces are seen as the regulatory mechanism for the mutual adjustment of citizens. It was expected that state should restrict itself to the minimum function. But with the passage of time, welfare state was seen as necessary agent of freedom. It was felt that market is not a smooth and humane agency for the adjustment of human relations. Marxists viewed the state as an instrument of ‘dominant class’ and predicted ‘withering away of the state’. It was seen as an instrument of liberty and emancipation. In contemporary societies, it is felt that a genuine urge for emancipation will go a long way in establishing a new social order. In this new social order, man will not become a slave to technology and capitalism. Freedom and liberty would prevail supreme. In this regard, democratic form of government, provision of fundamental rights, separation of powers, role of press, media, rule of law, and decentralization of powers, aware and vigilant citizens will help creating a healthy atmosphere for freedom.

4.12. QUESTIONS FOR PRACTICE

4.12.1. LONG ANSWER QUESTIONS

1. Explain in your own words —what freedom means.
2. Write a critical essay on the positive and negative concept of liberty.
3. Write a detailed note on the kinds of liberty.
4. Analyze the important safeguards of liberty.

4.12.2. SHORT ANSWERS QUESTIONS

1. What is Negative Liberty?
2. Is liberty absolute?
3. Do you feel you have a lack of Liberty?
4. What extra liberties would you like?
5. Why should Individual Liberty be curtailed?
6. What role do Media play in safeguarding Liberty of the people?

4.13. SUGGESTED READINGS

- Peter M.R. Strik and David Weigall, An Introduction to Political Ideas, Pinter Publishers.
- O.P. Gauba, An Introduction to Political Theory, Macwillam.
- R.C. Vermani, An Introduction to Political Theory and Thought, Gitanzali Publishing House.
- Rajeev Bhargava (eds.) Political Theory: An Introduction. Pearson education.
- Robert Garner, Peter Ferdinand & Stephanie Lawson, Introduction to Politics, Oxford University Press.

BACHELOR OF ARTS
SEMESTER- II
COURSE- POLITICAL THEORY –II

**UNIT 5:- EQUALITY: MEANING, DEFINITION, TYPES AND ITS RELATIONSHIP
WITH LIBERTY**

STRUCTURE

5.0. Learning Objectives

5.1. Key Words

5.2. Introduction

5.3. Definition

5. 4. Significance

5.4.1 Check Your Progress I

5.5. Types of Equality

5.5.1. Political Equality

5.5.2. Formal or Legal Equality

5.5.3. Social Equality

5.5.4. Economic Equality

5.5.5. Check Your Progress II

5.6. Certain Conceptions against Equality

5.7. Equality and its relationship with Liberty

5.8. Summary

5.9. Questions for Practice

5.9.1. Long Answer Questions

5.9.2. Short Answer Questions

5.10. Suggested Readings

5.0. LEARNING OBJECTIVES

After the completion of this unit, you will be able to

- Comprehend the meaning, definition and types of equality.
- Understand the concept of equality
- Define the concept of equality
- Explain significance of conception of equality
- Study certain objections to the concept of equality
- Discuss the relationship between equality and liberty

5.1. Key Words: Liberty, Equality, right, freedom

5.2. INTRODUCTION

Equality is very important ideal or concept in the field of political science. In fact, it is the aspiration of all people to be treated equally. The dream to bring equality has inspired millions of people across the world from time immemorial. Different religions around the world preached that all human beings are equal in the eyes of God. Guru Nanak has also sermon that the whole universe has born from One Light, i.e. God. Therefore, all human beings residing in this world are equal. So, the argument in support of equality has a long history. The human beings aptly consider that they are essentially equal and have equal worth in all aspects of life.

Human being demands equal treatment from others to live respectful life. The flip side of call for equality means that human beings are treated unequally. They are being discriminated against on the basis of caste, race, colour, sexes, birth, class, religion, etc. They are considered as inferior or superior on the basis of above mentioned ascriptive identities, i.e. identities with which we are born. It means, inequality is very much part of our social and economic systems. What do we mean, then, when we say all human beings are equal?

5.3 .DEFINITION OF EQUALITY

Defining equality in modern times, one may say that all humans have equal worth; irrespective of their differences on the basis of caste, race, colour, sexes, birth, class, religion, etc. Secondly, all human beings are entitled to equal rights, freedoms and opportunities, in spite of, divergent ascriptive identities.

5.4. SIGNIFICANCE OF EQUALITY

Across the globe, individuals and collectives – including communities and nations – have organised themselves around the slogan of equality. Long struggles have been fought against the political, social and economic systems and institutions that promoted inequalities. In recent history, the slogan of ‘liberty, equality and fraternity’ became the rallying point for struggle against the institutions of feudal aristocracy and the monarchy. These slogans became the rallying point during French revolution in 1789. Indian freedom struggle against British colonial regime was a fight against their treatment as a subject, i.e. less than equal human beings. It means equality cannot be materialized without political freedom. The stated purpose of political freedom is to bring social and economic equality.

That is why, the right to equality is one of the fundamental rights enshrined in Indian Constitution. It includes equality before law (Art. 14), prohibition of discrimination on grounds of religion, race, caste, sex or place of birth (Art. 15), equality of opportunity in matters of public employment (Art. 16), abolition of untouchability (Art. 17) and abolitions of titles (Art. 18). The Constitution makers assured people of India; especially the marginalised sections like Dalits, women, religious minorities that they would be treated with equal respect and dignity in an independent country. However, we witness grave inequalities in all the spheres of life around the world including our own country. A very small section of our society lives in palatial houses but large majority either lives in slums or totally homeless. Dharavi slum located in Mumbai is Asia’s largest slum with a population of more than ten lakhs.

Due to these inequalities, we need to understand what one means by equality? How to make a distinction between differences and inequality? Are we intended to eliminate all the differences and trying to make everybody equal? How we should treat all so that the notion of equality is implemented in its true spirit? What types of policies the government should formulate to bring equality into all aspects of human life? When we attempt to answer these questions, one should be clear that equality does not mean treating everybody equal by ignoring existing inequalities among them.

One cannot bring equality by treating everyone equally in an unequal society. This kind of treatment may lead to further inequalities. Analysing Indian Constitution, its makers came to an agreement that broadly equality means equal treatment by law and other institutions of the state, fulfil basic needs of all without any discrimination, providing equality in opportunities for all to develop, and eradicating the practices of discrimination and exploitation and abolishing any privilege positions in society. To explain further, as a citizen of India everyone must be treated equally by the law. The law should not discriminate on the basis of our ascriptive identities like class, caste and religion etc. The unequal treatment by the law will not bring justice to them. There must be equal treatment to all with regard to fulfilling the fundamental needs of every human being. No one must be deprived of bare minimum wants so that the people direct their energies to explore their talents and capabilities.

Fulfilling basic needs is a very important aspect of the right to equality of opportunities. It means human beings may have different goals and ambitions in a society and possess different talents, abilities and capacities. They all must have equal chances to attain their desired goals. As their goals and talents are different they will differ in success and achieving end objectives. But this inequality is not violating the principle of equality because the unequal status, wealth or privileges are not due to lack of equal opportunities to achieve the stated aims. It is due to the fact that we all are born with different capacities, which are often defined as natural inequalities.

These so-called natural inequalities are different from inequalities generated by our social, economic and political conditions. Though one may argue that one of the important reasons for different dreams and capacities of human beings are due to their different social and economic positions in society. The majority poor may not dream of getting jobs by doing higher studies. The majority of marginalised sections are suppressed to an extent that they are unable to become aware of their talents. So, in order to make everyone capable enough to avail opportunities, the government may provide special treatment in the form of reservations or other means to the underprivileged section/s of society. These measures are called either 'positive discrimination' or 'affirmative actions'. So, we need equality for fair treatment to all. The notion of equality teaches us to respect each other as equal human beings and provide infrastructure to develop our talents.

5.4.1. CHECK YOUR PROGRESS I

1. What are the provisions written in Indian Constitution related with equality?

.....
.....

2. Write a short note on equality of opportunity?

.....
.....

5.5. TYPES OF EQUALITY

The notion of equality has different features and types based upon various dimensions of a given society. All the aspects are related to each other in a manner that absence of one may lead to denial of other aspects of equality. Talking about equality usually includes four dimensions: (1) political equality, (2) formal equality, (3) social equality, and (4) economic equality. We shall discuss these in some detail here.

5.5.1. POLITICAL EQUALITY

It is a very significant dimension of equality as it demands political freedom for all to elect their own representatives who will formulate laws, rules and policies for the welfare of people. It is best possible in a democratic form of government in which periodic elections are held through universal adult franchise. To achieve this, the first step is to gain political freedom and become independent nation-state. Secondly, to recognise all the members of state as equal citizens. Every citizen above certain age has right to vote irrespective of caste, sex, birth, religious and class differences. In India, citizen of eighteen years old and above has a right to vote and to contest elections the age must be twenty-five and above. The elections are held periodically and citizens are free to elect a candidate in two-party or multi-party democracy. They may reject or accept a candidate or party in these elections.

The right to political equality enables citizens to participate in the decision-making process of the government. It is called as peoples' participation in governance of country and society. The Indian freedom struggle was fundamentally to attain political freedom to become citizen of free country from subjects of colonial rule. They believed that social and economic development would take place after achieving political equality. As a citizen, people acquire certain rights such as right to vote; freedom of movement, speech, expression and association; freedom of belief, etc. Though, it is a very basic right for people to progress, but our experience shows that independent countries with political rights to citizens have grave inequalities in all aspects of life. It means, political equality in itself would not bring social and economic equalities, which are very important to live with respect and avail opportunities to achieve ones' goals.

5.5.2. FORMAL OR LEGAL EQUALITY

This notion of equality derives from the fact that all human beings should be treated equally before the law. In other words, it is the equal subjection of everyone to the law and equal right of all to avail legal protection against violation of their rights and liberties. It rests on the notion of

supremacy of rule of law or no human being is above law irrespective of social and economic hierarchies. It is a significant part of political equality and independent judicial system of democratic regimes. But political and legal equalities make less sense amidst glaring social and economic inequalities.

Dr. B R Ambedkar in his speech in Constituent Assembly (elected body to form Indian Constitution) on 25th November 1949 said that after independence India is going to enter into a life of contradictions. In politics we will have equality and in social and economic life we will have inequality. In politics we will be recognizing the principle of one man one vote and one vote one value. In our social and economic life, we shall, by reasons of our social and economic structure, continue to deny the principle of one man one value.'

5.5.3. SOCIAL EQUALITY

It is primarily concerned with the state or conditions of our society and the direction in which it is moving. The important question with regard to social equality is what is our social worth? Whether we treat each other in our everyday lives with respect? Or still hierarchies determine our social behaviour and access to opportunities? The political equality is necessary for all sections of society to make government accountable and responsible to bring social equality. The exclusion of section/s from right to vote would result in worsening social and economic conditions as they will not matter in the game of electoral politics. The principle of social equality means that people are not denied access to available social goods. In other words, people must have fair and equal opportunities to attain them.

For the progress of our lives we demand better facilities like housing, food, water, education, health, etc. Social equality demands equal access for all to these basic amenities without discrimination on the basis of our ascriptive identities. The continuation of discrimination – in accessibility to the above-mentioned basic needs – on the basis of caste, class, gender, religion, etc. would further increase social inequalities. In our society, women are paid less than men for doing same nature of jobs in various sectors. During the time of birth son or boy is preferred than daughter or girl. These practices are the result of a social structure which is called patriarchy.

In a patriarchal society, women face numbers of other discriminations that lead to inaccessibility of social goods for them. In our society caste is another hierarchical order. We consider individuals and communities as 'inferior' and 'superior' on the basis of caste in which they took birth. As per census 2011, only 5.8% marriages in India are inter-caste, which means large majority still do arrange marriages within one's own caste. The discrimination and exploitation on the basis of caste deprive Dalits of fair and equal access to the opportunities to live better life. It is the responsibility of the government, communities and social groups to eradicate above discussed and other wide range of inequalities to bring social equality.

5.5.4. ECONOMIC EQUALITY

Poverty also results in denial of accessibility to opportunities for large poor masses in India. It is the result of unequal distribution of wealth, which is related to the accessibility of resources to earn. An NGO called Oxfam in its report in 2020 stated that one per cent of India's rich owns 43 per cent of total national wealth. On the other hand, the bottom more than 50 per cent owns meagerly 2.8 per cent of national wealth. According to Indian Express newspaper report on 8th April 2021, 'India has the third-highest number of billionaires in the world after US and China' consists of '140 billionaires in 2021'. Another report published in *Down to Earth* on 27th January 2020 stated that nine Indian billionaires own as much as 65 crore people. The international organisations like United Nations Development Programme (UNDP) has evolved other criteria to measure poverty, called multidimensional poverty index (MPI). This index includes ten indicators of poverty, which can be clubbed together into three: health, education and standard of living. It has broadened the dimension of poverty from merely the level of income to other basic sectors. The extent of economic inequality has direct relationship with social structure and development policies of the government. The social inequalities would reduce the availability of opportunities for getting better education or health facilities. It would result in diminishing the chances of acquiring appropriate know-how and skills to get better paid jobs and they will remain poor. Another factor of rise in prices of essential goods can push certain sections of society into poverty.

The neglect of governments in providing employment also increases poverty. The lack of employment either drives large section of population into poverty or people would remain poor due to unemployment. The less wages for work, which is very common phenomenon, increases scale of poverty among masses. The unstable, insecure or casual labour makes difficult to arrange a single day meal. The large section of urban population is involved in these kinds of work and unable to lift them out of poverty. The majority of this section consists of migrated rural poor population that has come to cities with a dream of attaining decent livelihood opportunities. The model of development adopted by the governments also results in either increase or decrease of poverty among masses.

The adoption of welfare policies, like secure and better income employment, making education and health affordable to all irrespective of income status and providing financial assistances to the needy will reduce mass poverty. The neglect of rural areas for last many decades have ruined agriculture and shrunk all other occupations. It has plunged large rural population into abject poverty, as a result increase in number of suicides among peasantry and labour. The massive displacement of tribal population from their original habitat in the forest due to governments' policies of acquiring forests for mining, constructions of big dam, etc. have

pushed them into vicious cycle of poverty. So, to make society more egalitarian economic inequalities must be dealt with.

5.5.5. CHECK YOUR PROGRESS II

1. What is Multidimensional Poverty Index (MPI)?

.....
.....

2. What is the relation between political and social equality?

.....
.....

5.6. CERTAIN CONCEPTIONS AGAINST EQUALITY

A set of scholarship is critical regarding the principle of equality and considered it unsustainable. They argue that inequality is very much part of our society as we possess different abilities and talents. Individuals must have right to acquire any amount of property or resource through ‘just’ and ‘fair’ means. For the libertarians, such as Robert Nozick, taxing the individuals by the state to collect revenue is equal to committing theft. Because state is stealing their hard-earned wealth through law. These thinkers are against the welfare policies promoted by the state. They argued that state should not help those who are not helping themselves. The spending on the poor through welfare schemes by taking away money from rich (in form of taxes) will lessen the zeal for entrepreneurship among individuals. It is against the notion of individual freedom and liberty. For Friedrich Von Hayek, socialism –an ideology committed to welfare of masses– is a road to serfdom.

On the other hand, the thinkers such as John Rawls also accept the unequal status of individuals in a society. He favored the intervention of state in distribution of goods and services. The state, as per his argument, should formulate welfare policies for the betterment of society. He proposed that there must be equality of opportunities for all to attain offices and positions. Further, he argued that the best principle for unequal society is to arrange social and economic inequalities in a manner of greatest benefits to the least advantaged. It is called as ‘difference principle’. So, he justified the inequalities in case everybody gets equal opportunities and distribution is taking place in accordance with benefiting the downtrodden.

5.7. EQUALITY AND ITS RELATION WITH LIBERTY

In common understanding liberty and equality are regarded as antithetical to each other. The principle of liberty is understood as freedom of individuals to express themselves without constraints. In other words, it is considered as the absence of restraints or removal of

hindrances in choices and actions of individuals. The practices of bondage, slavery, imprisonment, confinement and restrictions imposed by laws may be called as absence of liberty. The constraints on liberty restrict individuals' freedom of choice according to libertarian thinkers. According to this thought, people must have freedom or liberty to make their own economic choices. They must be free to choose in the marketplace as consumers and buyers. There must be freedom for workers to seek employment or profession of their own choice in the market.

The understanding about liberty based on these characteristics is called negative conception of liberty. But the unrestrained conception of liberty serves no purpose as it may cause more harm to the society. The principle of equality of opportunities at surface level may appear as against liberty but it will enable freedom for every human being to explore its talents and abilities. Though, it may restrain certain acts of individuals but may provide others certain chances to make progress in their lives. It means both liberty and equality make the political regime responsible and accountable to provide freedom and equal opportunity for all.

The notion of equal protection of law or legal equality put some reasonable restrictions on absolute freedom of all. The restrictions are either imposed by law and/or society. A group of scholars argue that rule of law enables and protects those spaces where individuals can act freely without facing the threat of interference in their actions by few others. The existence of 'lawful' restrictions on absolute liberty or freedom may facilitate human progress. In some cases, individuals place restrictions on themselves, which may be called as self-restraints. These restrictions may contribute positively in realising egalitarian society. Some scholars address this in terms of 'equal liberty'. Hence, liberty and equality are two very fundamental and compatible elements of democratic living.

5.8. SUMMARY:

This unit attempts to explain the concept of equality. The study of this concept is important to understand the existing inequalities and its various dimensions. It also facilitates us to explain the need to bring equality for the betterment of society. It elucidates the significance of the interconnections between political, social and economic dimensions. It evaluates the arguments of certain scholars against equality. In the end, the unit discusses the relationship between equality and liberty and concludes that both are very important democratic society.

5.9. QUESTIONS FOR PRACTICE

5.9.1. LONG ANSWER QUESTIONS

- 1 Treating everyone equal in an unequal society creates further inequalities? Do you agree?
- 2 The reservations are given to different sections of the society to uplift their social status. Comment.

- 3 Do you agree with the view of Robert Nozick that equality disrespects individuals?
4. What is the relationship between equality and liberty?
5. Discuss various dimension of Equality.

5.9.2. SHORT ANSWER QUESTIONS

1. Define negative liberty?
- 2 What is Positive Liberty?
3. What do you mean by Economic Equality?
4. Briefly explain social equality.

5.10. SUGGESTED READINGS

- Rajeev Bhargava and Ashok Acharya, *Political Theory: An Introduction*, Pearson: New Delhi, 2008.
- David Held (ed.), *Political Theory Today*, Stanford University Press: Stanford, 1991.
- John Hoffman and Paul Graham, *Introduction to Political Concepts*, Pearson Education: England, 2006.

BACHELOR OF ARTS

SEMESTER- II

COURSE- POLITICAL THEORY –II

UNIT 6:- JUSTICE: MEANING AND ITS VARIOUS DIMENSIONS

STRUCTUR

6.0. Learning Objective

6.1. Key words

6.2. Introduction

6.2.1. Etymological Meaning of Justice

6.3. Definitions of Justice

6.4. Characteristics of Justice

6.5 Basic Postulates of Justice

6.5.1. Check Your Progress I

6.6. Various Dimensions of Justice

6.6.1. Legal Dimension of Justice or Legal Justice

6.6.2. Social Dimensions Of Justice or Social Justice

6.6.3. Economic Dimension of Justice or Economic Justice

6.6.4. Check Your Progress II

6.7. Summary

6.8. Questions for Practice

6.8.1. Long Answer Questions

6.8.2 Short Answer Questions

6.9. Suggested Readings

6.0. LEARNING OBJECTIVES

After the completion of this unit, you will be able to

- Understand the concept of justice
- Examine the basic postulates of justice
- know the different dimensions of justice

6.1. KEY WORDS: Justice, System, Values, Discrimination, Impartial

6.2. INTRODUCTION

The notion of justice is as old as the Political Science or Political Theory and at the same time it is disputed and dubious topic of political sphere. The political philosophers beginning from Plato right up to the 21st century, the theory of justice has been defined in various ways. Concept of justice is one of the most important concepts of the study of political system. Every society is at its aim to give justice to all its members. This is related to the all aspects of human life. Justice may differ from one to another society as well with the change of values of society. The main base of the justice is known as a 'value'.

6.2.1. ETYMOLOGICAL MEANING OF JUSTICE

The word justice has been derived from Latin word 'Jus' which means bound or tie. This means that Justice is a system in which men are tied in close relationship. This relationship has few rights and duties attached to it. When a man enjoying his rights and duties then he is said to be doing Justice.

6.3. DEFINITIONS OF JUSTICE

Some of the important definitions of justice are as under:

1. According to **Salmond**, -Justice means to provide everybody his share.¶
2. According to **Messian**, -Justice consists in a system of understanding and procedures through which he is gives that is agreed upon as fair.¶
3. According to **Bann and Peter**", to act justly is to treat all men alike except where there are relevant differences among them ".
4. According to **J.S. Mill**, -Justice is the name of certain classes of moral values which concern the essential of human well-being more clearly and are, therefore, of more absolute obligation than any other rules for guidance of life.¶
5. According to **Sabine**, -Justice is the bond which holds a society together in a harmonious union of individuals each of whom has found his life work in accordance with his natural fitness and training.¶
6. According to **Robert C. Tucker**, -The idea of justice connects a rightful balance in a situation where two or more parties or principles are in conflict.¶

From the above definitions, the concept of justice is moral legitimacy is the base of justice. The thing which is according to the morality and values is called Justice.

6.4. CHARACTERISTICS OF JUSTICE -:

1. **Human Welfare:** Human Welfare is the first characteristics of justice because the main aim of justice is public welfare. So, any system which is based on general welfare is just.

2. **Lack of Unanimity with Regard to the Meaning of Justice:** There is no single meaning of the word justice. Every thinker has its own ideology regarding the justice. The sophists in ancient Greece had defined it as the interest of the stronger. The idealist theory of justice by *Plato* emphasized on the moral element in justice. The liberal concept of justice emphasizes its legal and political dimensions.

3. **Related to Recognized Values:** The concept of justice is related to the recognized values. Values are changed time to time and new values are born and these values are related to justice. So, the concept of justice is not an absolute idea and its implications vary from society to society.

4. **Ethical Concept:** The concept of justice is known as an ethical concept. This concept is related to the rationality and legitimacy. If all the members are allowed to enjoy their legitimate rights and they have to perform their duties in a good manner, then justice can be realized in the society.

5. **Fulfillment of Duties:** The concept of justice is related to the fulfillment of duties. Every human being has to play many roles in his life. Many duties are assigned with these roles. If a person does not perform his or her duties, then they cannot perform their respective roles. In such situation justice may not be exist. Justice can be achieved only when the person fulfill his or her definite duties.

6. **Multi-dimensional Concept:** The influence and relation of justice is with every aspect of life. So, there are multi-dimensional aspects of justice. Like political, economic, social and legal etc.

6.5. BASIC POSTULATES OF JUSTICE

The basic postulates of justice are as below:

1. **Equality before Law:** All are equal before the law. There is no discrimination on the basis of caste, creed, colour, sex, place of birth etc. Special privileges should not be given to any section of the society. All citizens should get equal opportunities for their growth and development.

2. **Freedom or Liberty:** Freedom is an essential attribute of the concept of justice. Negative liberty is not possible in the society. For justice there is existence of positive liberty, in which every person ought to freedom of speech, freedom of religion, freedom of education, and economic freedom etc. Proper balance in authority, freedom and power of the state is a symbol of justice.

3. **Equality:** Equality plays an important role in to ensure justice in society. Justice

demands that every person should have equal opportunity of development. There is no discrimination on the bases of caste, religion, creed, language, status, property etc. All are equal on the bases of social, economic, political, and legal aspects. The notion of equality must be there in any theory of justice.

4. **Rights:** If there are no rights for the people, there can be no justice in the society. Rights are the fundamental normative rules about what is allowed to people or owed to people according to legal system. There should not be any discrimination with any person under the law of rights and all persons get equal rights.

5. **Impartiality:** Impartiality means no discrimination is allowed among men. According to Benn and Peter, –Do not let your judgment be influenced by relationship or let enmity, fear, greed or ambition.

6. **Fulfillment of Basic Needs:** Fulfillment of basic needs of all the people is basic postulates of concept of justice. Food, clothing and shelter are the universally accepted basic needs or requirements of a person. So, this is the main principle of the justice to fulfill these basic needs of individual.

7. **Universally Recognized Values:** Peace, liberty, social development, equal rights and human dignity are universally recognized values. No society accepts that person who violates these human values. So, this concept is the basic attribute of justice.

6.5.1. CHECK YOUR PROGRESS II

1. What is etymological meaning of justice?

.....

2. What is equality before law?

.....

6.6. VARIOUS DIMENSIONS OF JUSTICE

The concept of justice is multi-dimensional. This is concerned not only with the legal and judicial procedures but it has social, economic and political aspects too. The most popular dimensions of the justice are:

- Legal dimension
- Social dimension
- Economic dimension
- Political dimension
-

6.6.1. LEGAL DIMENSION OF JUSTICE OR LEGAL JUSTICE

The legal dimension of justice means every person should get justice according to law. Justice can be delivered according to the Law. Law defines and explains the rights and obligation of individuals and groups in a community. There is equal distribution of justice according to law without any discrimination. According to **Barker**, –A law has validity and I am legally obliged to obey it, if it is declared, recognized, and enforced as law by the authority of the legally organized community acting in its capacity of state. A law has value and I am bound to obey it not only legally and not only by an outward compulsion, but also morally and by an inward force if it has the inherent quality of justice.¶

- **ESSENTIAL CONDITIONS FOR LEGAL JUSTICE**

The essential conditions for legal justice are followings:

1. **Law should be based on Justice:** This means the law should be based on the rituals, customs and values prevailing in the society. It must also be legal and logical.
2. **Equality before Law:** To sit up the legal proceedings of law it is necessary that all are equal before the law without any discrimination on the bases of caste, religion, race, language, status and property.
3. **Uniform Legal System:** To establish the legal justice more faithfully, it is necessary that law should be equal for any class and section of the society. If there will be different laws for different class and citizens then it is not legal justice. Law must be equal for all.
4. **Free and Impartial Judiciary:** Judiciary should be impartial and free. Judiciary should not be under control of any other organ of the government. The appointment and service of judges should not be under the control of political parties but it should have on merit basis.
5. **Inexpensive Judicial System:** Judicial system should be inexpensive and economical for everyone. The fees of courts should be lower, so, the poor person is cannot be deprived of justice due to lack of money. This is the duty of the courts to take decisions quickly to save the time and money of the citizen.
6. **Base of Legislative Bodies should be Democratic:** It is an essential feature that law making body should be based on democratic principles because these bodies are the true mirror of the public opinion. This is possible only when the members of the legislature are elected by the people on the democratic basis. The elected representatives must be responsible towards the people then they can provide fair and legal justice.

6.6.2. SOCIAL DIMENSIONS OF JUSTICE OR SOCIAL JUSTICE

The meaning of social justice is that all should enjoy equal status in the society irrespective of any discrimination on the basis of caste, colour, religion, language, status, sex, property etc. in the society. Everyone should have equal rights. No one should be deprived of those social

conditions which are essential for their development in society. Social justice includes the following things:

1. **Equality before Law:** Equality before law means there should be absence of any kind of discrimination on the basis of caste, religion, creed, race, language etc. in the society. Laws are equal for everyone.

2. **Absence of Special Privileges:** Social justice has been defined as a concept which eliminates all kinds of discrimination and special privileges based on place of birth, race, creed, sex, caste. Social roles ought not to be determined by status but by capacity. Social justice is possible when special privileges are not extended to any section of the society.

3. **End of Caste System:** System of caste hierarchy should not have any room in the society. Caste system is the big hurdle in social justice in India. Government should make strict laws to eliminate caste system in the society.

4. **Just Distribution of Wealth:** Social justice implies the equitable distribution of wealth. Basic necessities of life must be available to all. State can follow the policy of distribution of essential goods to the poor at fore of cost. To ensure the social justice in the society, unjust distribution of wealth should be eliminated.

5. **Democratic System:** Democratic system is necessary to implement the social justice. In democratic system, no discrimination allowed on the basis of caste, creed, sex, language, colour etc. In this system, people have right to choose their own representatives and they can also their vote without any discrimination.

6. **Abolition of Superstitions and Social Evils:** The society is infested with superstitions and social evils are big obstacle in the execution of social justice. Social evils like child marriage, dowry system etc. are hurdles in the way of social justice. So, to achieve or realize social justice these evils and superstitions must be abolished.

6.6.3. ECONOMIC DIMENSION OF JUSTICE OR ECONOMIC JUSTICE

Economic justice means non-discrimination on any ground which means no-discrimination between man and man on the economic basis. According to *Setalvad*, –Economic justice is the provision of equal opportunities to the citizens to acquire wealth and use it for their living, it implies that those persons who are disabled or old or unemployed and therefore, not in a position to acquire wealth, should be helped by society to live.¶

- **ESSENTIAL CONDITIONS FOR ECONOMIC JUSTICE**

Some essential conditions for economic justice are following:

1. **Right to Work:** Economic justice demands that every person have right to work. It also requires that adequate payment for work should be provided. If the government ensures right to work of every person and make the laws, only then unemployment can be reduced and economic justice can be established.

2. **Equal Pay for Equal Work:** Equal pay for equal work is the important dimension of economic justice. Every person must be paid according to his ability without any discrimination. One must have the same ways to get the same job.

3. **Economic Security:** It is the duty of the state to provide the economic security to its people. Under the economic security, this is the duty of state to provide the allowances and pensions to unemployed, disabled and old age persons. State should launch welfare scheme of the poor persons.

4. **Just Distribution of Wealth:** Concentration of wealth in a few hands becomes the root cause of economic injustice. No violent means should be adopted for the purpose of good distribution of wealth of the society. Economic justice means, production in few hands should not be allowed. To achieve the goal, there should be nationalization of means of production.

5. **Protection of the Interest of the Workers:** In society, there should be no place for the exploitation of the weaker sections and workers. It is the duty of the state to provide necessary provisions for the workers, so, that they can fulfill their basic needs i.e. food, cloth, and shelter. State should grant some necessary economic rights to the workers such as right to adequate wages, right to leisure, right to good working conditions etc.

6. **Welfare State:** Welfare state is a tool for the attainment of economic justice. Welfare state plays significant role to reduce poverty, unemployment, economic inequalities and exploitation. That is why, in modern time, the welfare state is necessary to achieve the economic justice.

6.6.4. POLITICAL DIMENSION OF JUSTICE OR POLITICAL JUSTICE

Political justice means granting the political rights to all the citizens without any discrimination. No one can be discriminated on the grounds of caste, religion, race, language, sex, states, and property etc. Everyone should get equal opportunity to get political positions. Every person has right to equal participation in political process. Nobody should be denied of political rights and to provide equal political rights is called Political Justice.

• ESSENTIAL CONDITIONS FOR POLITICAL JUSTICE

Political justice consists of the following elements:

1. **Democratic System:** A democratic government is the only government that can ensure political justice. In democratic system, there is no discrimination on the grounds of caste, creed, religion, sex, language etc. Everyone enjoys equal political rights.

2. **Political Right:** For political justice everyone has some political rights i.e.:

- (i) Right to vote
- (ii) Right to contest election
- (iii) Right to form political parties
- (iv) Right to criticize government

- (v) Right to petition
- (vi) Right to hold public office.

3. **Periodical Elections:** In order to achieve political justice, it is necessary to have fixed periodical elections. Every citizen should be free to offer himself as a candidate in election. If elections are not held for a long time, then people will not get political justice.

4. **Special Provision for Backward Castes or Tribes:** The notion of political justice requires that state has to protect and preserve the rights of backward castes or tribes. If backward castes and tribes are not satisfied with the provisions of government, the cause of political justice may suffer. So, political justice demands that special provisions for the protection and promotion of the interests of backward castes and tribes should be made.

5. **Right to Protest:** Citizen should have right to express their views and protest against wrong policies of the government. Political parties help in protecting the human interests. So, it can be said that to enjoy the rights, political rights are on top which leads all type of justice and play important role to for a just and equitable society..

6.6.5. CHECK YOUR PROGRESS II

1. How can we achieve political justice?

.....

.....

.....

2. What do you mean by welfare state?

.....

.....

.....

6.7. SUMMARY

In the end, we can say that human being has struggled a lot to achieve justice from the very beginning and he is still struggling to achieve it in total. Justice consists of both rights and duties. In every society people enjoys some rights and they are expected to perform certain kind of duties. The concept of justice is at aim of maximum welfare of the people to all sections or class of the society. Justice is dynamic by nature which means it changes with change in values of the society. Justice is related to every aspect of human life. Justice is that condition in which there is proper system and coordination in personal and social relations. The concept of justice is based on morality. It is related to logic and impartiality. Justice has a law of legitimacy. The things which are according to the values are considered as justice. According to the legal aspect of justice, every person should be treated equally. For the establishment of legal justice law has to be justifying with equality before law, equal protection of law, independent judiciary, cheap judicial system, etc. Elimination of caste system, just distribution of wealth, democratic system

are some necessary steps to be taken for the establishment of social justice are. The concept of economic justice is associated with the basic needs of people i.e. food, clothing and shelter. There should not be wide economic disparities and the principle of equal wages for equal work should prevail. Every person should be provided with adequate means to earn his livelihood. Right to work, right to adequate wages, and right to reasonable hours of work, economic security and democratic state are the essential postulates of economic justice. Citizens should not be discriminated on the grounds of caste, sex, religion, language, colour, creed etc. Everyone have political rights like right to vote, right to contest elections, right to hold public office, right to petition, right to criticize the government, right to form political parties etc. Democratic system should be required to protect theses Rights.

6.8. QUESTIONS FOR PRACTICE

6.8.1. LONG ANSWER QUESTIONS

1. What is meant by the concept of justice? Discuss the various dimensions of justice.
2. Define justice? What are the features of social and economic justice?
3. Discuss the social and political dimensions of justice?
4. What are the main provisions of social justice?

6.8.2. SHORT ANSWER QUESTIONS

1. What is Justice?
3. Give the definitions of justice?
4. Discuss the main features of justice.
5. What are the various dimensions of justice?
6. What do you meant by the legal aspect of justice?
7. Discuss the main provision of legal justice.
8. What do you know about social justice?
9. What do you mean by economic justice?
10. What are the main provisions of economic justice?
12. What do you mean by political justice?
13. What are the political rights of the person?

6.9. SUGGESTED READINGS

- O.P. Gauba, An Introduction Political Theory, National Paperbacks, U. P., 2009
- M.P. Jain, Political Theory (Punjabi & Hindi): Authors Guild Publication, New Delhi, 1990
- Principles of Modern Political Science; J.C. Johri, Sterling Publications, New Delhi, 2009
- N.P. Barry, Introduction to Modern Political Theory; N.P. Barry, MacMillan London, 1995
- S.P. Verma, Political theory, Geetanjali Publishing House, New Delhi, 2007

BACHELOR ARTS

SEMESTER –II

COURSE: - POLITICAL THEORY – II

UNIT7:- DEMOCRACY: MEANING, CHARACTERISTICS, LIBERAL AND MARXIST THEORIES

STRUCTURE

7.0. Learning Objectives

7.1. Key Words

7.2. Introduction

7.3. Definitions

7.3.1. Check Your Progress I

7.4. Characteristics

7.4.1. Check your progress II

7. 5. Liberal Theory of Democracy

7.5.1. Check Your Progress III

7.6. Marxist Theory of Democracy

7.6.1. Check your progress IV

7.7. Summary

7.8. Questions for Practice

7.8.1. Long Answer Questions

7.8.2. Short Answer Questions

7.9. Suggested Reading

7.0. LEARNING OBJECTIVES

After reading this unit, you will be able to know:

- What is democracy?
- Why should we choose Democracy?
- How do democratic forms of governments emerge, take root and develop?

- Analyze Liberal and Marxist perspectives of Democracy

7.1. KEY WORDS: Sovereignty, Rule of Law, Majority Rule, Supremacy of the Judiciary, Separation of Powers

7.2. INTRODUCTION:

Democracy is essentially a contested concept. It has numerous connotations: to some, it is a system of government while for others it is a way of life. It is also considered as self government, government of the poorest, more educative, more responsive, and more responsible and more people- friendly. Its foundation lies on the basis of equality, liberty and welfarism and the most important thing is that it is less prone to revolution and violence. It thrives on the attitudes that are democratic, scientific, flexible and open. Democracy works towards human development. It is almost universally regarded in a favorable light. Its ethical conceptions are individuality, Liberty, equality and fraternity.

The word ‘democracy’ comes from the ancient Greek word ‘Demos’ meaning the citizens within a city state and ‘Kratos’, mean power to rule. The term was used to describe the practice of Greek City-States. The Greek City States practised direct democracy. More specialized and time-consuming tasks were allocated to a smaller number of office holders. The office holders themselves were subject to regular rotation, chosen by lot by the rest of the community. Jury Service was also a feature of Greek City States. Each citizen was equally entitled to attend, vote and speak at gatherings of the assembly, which decided all the major issues in the City- State by simple majority vote. In actual fact, direct democracy was possible precisely because a considerable number of people most notably women, slaves and foreigners were excluded. All major decisions were made by the Assembly to which all citizens belonged. It ensured a high level of political accountability and political activity of the citizens. Republican Rome shared some features of Athenian democracy; i.e., the notion of popular participation in civic life, the idea of public good and civic virtue as being of higher value than private individual interests.

For much of its history, Democracy has been regarded in a negative light mainly by Greek philosophers- Plato and Aristotle. It was argued that democracy was synonymous with mob rule and was a perverted form of government. It was regarded as the least bad of the three ‘deviant’ forms of rule: democracy, tyranny and oligarchy. In 18th century, both the French and American revolutions proclaimed democracy as one of their goals. The writings of Jean Jacques Rousseau have made an important contribution to turn the tides. The founding fathers of the US Constitution, keen to get rid of the monarchy, set up a directly elected legislature, the House of Representatives. But at the same time check it by separating the powers between House of Representatives and the Senate, the Executive branch and the judiciary. By the 19th Century, democracy was beginning to take on more

popular connotations implications in theory and practice. The utilitarian theory of democracy (Jeremy Bentham and James Mill) was very influential in theoretical context. This gave rise to liberal democracy which was based on liberal principles associated with the industrial middle class. Despite the rise of labor party in England, there was no great move towards a socialist political program. The classical Marxism emphasized that main power lies in the economic base and the political realm is a major reflection of it. It is difficult to achieve greater political equality in an economically unequal society. In the final quarter of the 20th century, there was an enormous expansion of regimes introducing competitive elections and proclaiming themselves democratic. The classical theory associated with participation and citizen involvement in decision making was regarded as unrealistic in the post 1945 period, the elite theory held sway. The elite theory began to be challenged in the 1960s by the participationists who wanted to show the development possibilities of greater citizen involvement. The development theory has been built upon by exponents of deliberative democracy who considered political discussion necessary and accepts that political debate and argument leads to rational and more legitimate decision making.

7.3. DEFINITIONS

Democracy is the rule of the people. The political aspect of democracy emphasizes everyone's share in the government. Its economic aspect demands abolition of exploitation and inequalities. The social aspect seeks to eliminate all distinctions. It is about popular rule or the rule of the people. It can be interpreted *as a form of government under which majority opinion determines legislation.*

In this definition Dicey (1905 in his famous work *Law and Opinion in England*) has tried to demonstrate elaborately the relation of legislation to the prevailing public opinion. Here Dicey has provided rather a conservative view of democracy.

James Bryce hints at a more liberalized definition of democracy. He defined it as *the rule of the people expressing their sovereign will through votes.* Bryce does not consider democracy as a panacea for all ills of the society. He prefers it because it has given better government in comparison to the past.

MacIver's definition of democracy, highlighting the representative system, says it is not as much as the way of governing as is a *way of determining who shall rule and how.* In the phrase of Abraham Lincoln, *democracy is a government of the people, by the people and for the people.*

The Webster New Encyclopedic Dictionary defines democracy *as a government in which supreme power is vested in the people and exercised by them directly or indirectly through representation. It is a system of government where people choose their government in a peaceful manner without revolution.*

Sartori says that a democratic political system is one that makes the government responsive and accountable and its effectiveness depends first and foremost on the efficiency and skill of its leadership.

In a nutshell, it is said that democracy, as a system of government, has four key elements: a system for selecting and replacing the government through free and fair elections; where active participation of the people is there, as citizens, in politics and civic life; safeguarding human rights of all citizens; and a rule of law in which laws and procedures apply equally to all citizens. Democracy has two main categories: Direct and Representative type of democracy. In a direct democracy, citizens without the intermediary of elected or appointed officials can participate in making public decisions. This type of system is successful where small number of people is there in a community or in an organization. The second major type of democracy is referred as representative democracy. It is an indirect democracy where sovereignty is held by the representatives of the citizens. There are two sub components of the representative type: the parliamentary system and the presidential system.

7.3.1. CHECK YOUR PROGRESS I

1. Where did the idea of democracy come from?

.....
.....

2. Whose rule is Democracy considered to be?

.....
.....

3. With whom does the final decision making power rest in a Democracy?

.....
.....

7.4. CHARACTERISTICS

Democracy is not static, it is evolutionary. It needs compromises, co-operation and coordination among all citizens. Popular sovereignty is an important feature where people have the power to elect their representatives and if the government is not working properly, people have the power to change the government. Democracy is based upon the principle of majority. The quality of decision making is improved when the candidates are selected by the voters and the selected candidates are elected as representatives of a democratic government. They become the voice of the people who have elected them. They bring into notice their problems and aspirations and help try to solve them. It also enhances the dignity of the individual when every voter has the right to cast his vote. In the selection process,

there is no discrimination on the basis of religion, gender or any other differences. The rulers are elected by the people on the principle of one person one vote. The final decision making power rests with those elected by the people.

The main objective of democracy is to preserve the human rights of every citizen. The most important fundamental rights include freedom of speech and expression, freedom of religion and conscience, freedom of assembly and the right to equal protection before the law. All the rights are protected by the judiciary. Judiciary is free and not under the control of executive. Free judiciary means more democratic resolution of disputes. Democratic States should have an independent Judiciary system to protect the rights and freedoms of citizens. The Judiciary also keeps a check on the government. Judiciary is regarded as the protector, the interpreter and the guardian of the constitution and of fundamental rights of the citizens. This independence does not mean that judges can make decisions on personal preferences rather they are free to make lawful decisions.

To keep a check on the government, an organized opposition party is a dire need in democracy. Opposition parties and candidates enjoy the liberties like assembly, speech and movement. Political competitors tolerate each other and acknowledge that everyone has a legitimate and important role to play in the system. The opposition should be loyal but not to the specific policies of that government. It should be loyal to the fundamental legitimacy of the state and to the democratic process itself. The constitution plays a significant role in deciding the aspirations and purposes for ensuring the common welfare of all the citizens. All the citizens of a nation- state including its representatives are subject to the country's constitution. The constitution stands as the supreme law of the nation-state. All the laws should be written in accordance with the constitution. In a democratic state, an independent judiciary allows citizens to challenge the laws they think unfair.

The role of media in this regard also attains significance because it informs and educates the citizens in many ways. From the traditional means like radio, newspapers, television, books, and magazines etc. to a new media like satellite, television, internet and social media, it allows us to be critical. The independence of media is one of the most significant characteristic of democracy. It serves as a watchdog upon various institutions and government. It plays an active role in the public debates by editorials and investigative reporting. Media also plays a crucial role in setting the agenda. To make wise decisions about the public policy, citizens need accurate, timely and unbiased information. Media also helps audiences to have a wide range of viewpoints or opinions. Its role becomes extremely important at the time of elections. It helps keeping a check on the government and officials and holds them accountable for their actions.

Citizens in a democracy have not only rights but also the responsibilities to participate in the political system. Democracy does not consist of a universally applied single unique set of institutions. The particular form that democracy takes in a country is largely determined by the existing political, economic and social circumstances. It is also greatly influenced by historical, traditional and cultural factors. The diverse groups in a

democracy, some local and some national, play a mediating role between citizens and societies' complex social and governmental institutions. In authoritarian societies, such organizations are controlled or crushed but in democracy, private organizations are free of government control. In this kind of atmosphere, democracy provides a method to solve the conflict in a peaceful and justified manner. Many conflicts and contrasts arise within the country and even with the states. Democracy provides a platform for every individual and every state to raise its concerns and solve the disputes peacefully. Citizens explore the possibilities of peaceful settlement and responsibilities of belonging to a community.

Constitution plays a significant role in deciding the aspirations and purposes for ensuring the common welfare of all the citizens. The Constitution puts fundamental obligations and limitations on the State Power. Federalism and unitary administrations are the two ways of government. In federalism, power is shared at the local, regional, state and national levels. The rights of the minorities are protected because democratic laws and Institutions protect the rights of all citizens. Gender equality is acknowledged as a foundational feature of democracy. The concept 'democratic deficits' has been used to explain those governmental authorities where women do not contribute, participate and share equally in public decision making. It is true that the number of women holding political office has increased.

7.4.1. CHECK YOUR PROGRESS II

1. Why should we value democracy?

.....

 ..

2. Explain any two characteristics of Democracy?

.....

As discussed above, democracy means rule by the people. While defining democracy, it raises many questions like what constitutes 'people', what is the meaning of 'rule', what is scope and extent of participation, what are the favorable conditions of participation and many more. Many theories have been developed to answer these questions: Liberal theory, Elitist theory, Pluralist theory, Participatory democracy and Marxist theory of democracy etc. Now we shall discuss liberal and Marxist theory of democracy.

7. 5. LIBERAL THEORY OF DEMOCRACY

It is viewed that liberal democracy which lead to capitalism has been the champion of present era. It is seen as most appropriate system for present and for future. The history of modern liberal democracy can be classified into three categories: The early modern liberal

democracy, liberal democracy 18th and 19th century; and the 20th and the liberal democratic 21st century. The early period describes (the medieval and before 18th century) the Declaration of the Rights of Man and the Citizen. The liberal democracy during 18th to 19th century can be described as the power of the British Empire into a laboratory liberal democracy from the mid 19th century onwards.

During 20th and 21st century liberal democracies, as the elections were free and fair and plural society won in most of the areas around the world. The ideas about democracy can be found in the early English writers' writings like Thomas Moore and Winstanley. After the birth of the social contract theory, it is maintained that the real birth of democracy happened. Thomas Hobbes' *Leviathan* contended that government is created by the people through social contract. John Locke maintained that government must be by the people and aim for their good only. Adam Smith's free market model also talked about freedom for all to produce, buy and sell. Bentham and Mill also supported democracy on utilitarian lines i.e., greatest happiness of the greatest numbers. The best way to getting this happiness is through representative democracy, constitutional government, regular elections, secret ballot, healthy competition among parties and rule by the majority vote etc. Mill saw democracy as a means to achieve moral self development and growth of individual capacities.

The liberal state was forced to accommodate democratic principles to save its own existence. This amalgamation appeared in the form of liberal democracy. The ideas of liberty, equality, rights, secularism and justice became the foundational stone for liberalism and democracy became a means to achieve these. Thomas Hobbs' *leviathan* developed the idea that government must be formed by the people and aim only at their good. Locke's idea was further elaborated by Adam Smith in economic field. Montesquieu enhanced the theory of separation of powers. The Utilitarian's Bentham and J. S. Mill justified democracy on Utilitarian grounds. To achieve greatest happiness of the greatest number, Bentham saw democratic franchise as essential. J. S. Mill added in it another dimension i.e., the moral worth of democracy for the improvement and development of mankind as a whole (human development). We can have more views of classical-liberal democracy in the writings of T. H. Green, Hobhouse, Lindsey, Barker, Laski and Willison etc.

In this form of government, the political sovereignty resides at the level of the individual. Power and authority is taken from the consent of the people. No one individual can claim absolute sovereign power, but on behalf of citizens some representatives have lesser or greater political power relative to other representatives. It is not a divine or hereditary but a general right that is dispersed with in a political community. Individual is the basic unit of democratic model. It considers human being as rational, ethical, active and self interested. An informed, committed and developed citizenry can be developed by participating in political life. Democracy would serve as a means of intellectual, emotional and moral education leading to all round development. Leaders are elected through fair and free elections. Political pluralism is respected. To guide the country, and to set up a system

of checks and balances, liberal democracy functions through liberal democratic constitution. It is a kind of representative democracy where elected members make decisions on behalf of the citizens. These decisions are guided and governed by the constitution which describes that the Civil liberties and rights should not be crushed. It advocated representative government with elected leadership, regular elections, secret ballot independent Judiciary, individual rights and civil liberties. Democracy is a worthy political goal. It is an effective system of governance for gathering political preferences. This is a kind of system which gives clear indication of majority preference and a clear determination of the best course of action. It believed in competitive market economy, private possession and control over the means of production and laissez faire economy. Democracy is to maximize the liberty of citizens and above all their property and the working of the capitalist economy. Liberal democracy strengthened the state and capitalist society. High level of civic engagement is required to achieve success. The individuals who are engaged in collective action for common good make a strong democratic society. Liberal democracy is based on the negative conception of freedom (absence of restraints). Democracy is a way to bridge the gap between state and society.

In democracy, majority rule means in the entire decision making bodies, the issues are resolved by voting. There will be no privileged sections in the society and political equality is secured. The principle of majority rule does not mean the suppression of minorities. The challenge of accommodating and promoting the rights of ethnic, religious and other minorities tends to emerge in 21st century. In modern Nation-States, many racial, religious, linguistic or cultural minorities fear discrimination. Legal awareness in this regard is essential to protect from violation. As Albert Camus said, ‘Democracy is not the law of the majority but the protection of the minority’. Democracy is weakened when divisions are constructed between ethnic, cultural, linguistic and or religious grounds. Democracy is a government by the consent of the people. Free discussion is necessary to achieve the national consent. The discussion on major issues is essential. It can have two levels: one with the representatives of the people in legislative assemblies and another at public level. Channels of mass media play an important role in this regard. They are an important source of connection between the leadership, government and the people.

Liberal democracy always remains answerable to the people, so people should be constantly vigilant. J.S. Mill was of the view that, if liberty and democracy are taken together, they can create –human excellencell. Rousseau wanted that political system should draw a line to separate legislative and executive’s functions. It is also said that, –the ignorance of one voter in a democracy impairs the security of all (John F. Kennedy). Democracy requires public acknowledgement, understanding and deliberation. It’s not just about voting or formal democratic electoral process but also includes a wide range of other political and non political activities. Liberal thinkers have recommended democracy as the best way of realizing, Liberty, equality, rights, secularism and Justice. Democracy was seen as a natural way of governing the masses after the freedom from the shackles of feudal

Lords. Equality amongst citizens is a democratic ideal. But in reality, this equality may be limited to complete or in adequate. It is believed that sovereignty and equality are not enough in a democracy. It requires a set of norms, values and rules that proclaim its position in society.

7.5.1. CHECK YOUR PROGRESS III

1. Is Liberal Democracy the best form of Democracy?

.....
.....

2. Is a free market necessary for Democracy?

.....
.....

7.6. MARXIST THEORY OF DEMOCRACY

Democracy is not the monopoly of the western liberal world. The concept of democracy was equally accepted by Marx, Engles and the succeeding Marxist writers, but with different connotations. Marxism correlated democracy with the dictatorship of the Proletariat or People's democracy and the construction of a socialist society. In the higher state of communism, it would abolish ultimately. Marx was assured that only democracy could help in establishing a state on rational basis. He attacked on aristocratic, hereditary and property qualification for franchise. He also condemned non-democratic bureaucracy. Marx wrote 12 essays to express the principle belief of his democratic convictions. He was also the editor of the journal named, ‘_Organ of Democracy’. Marx was still to develop the class concept of democracy but his commitment to Communism was quite clear i.e., it was to be classless and based upon the absence of exploitation of man by man. A series of uprisings that exploded across the major cities of Europe in 1848 led them to reject the thinking that communism and democracy were synonyms. The democrats wanted to overthrow feudalism and establish representative Institutions within the capitalist society; they were not ready to allow power to defend to the working class. The meaning of the democracy was not different from that of liberal notion i.e., constitutionalism, civil liberties, representative Institutions and universal adult franchise. Marx criticized it by saying that the selfish and corrupt politicians misused democratic structure for their own personal ends. According to Marx and Engels, bourgeois democracy was not real democracy. They maintained that this kind of democracy could be used by working class to organize itself i.e. to raise the level of political consciousness and to achieve the level of proletarian revolution. Both (Marx and Engels) saw the revolutionary and parliamentary path not as opposed but complementary to each other. Parliamentary tactics is one part of class

struggle. Genuine democracy can come into existence only after the proletarian revolution. After the seizure of power by the workers of the Paris Commune, Marx further elaborated the concept of democracy. ‘The Dictatorship of the Proletariat’ was used to signify the different forms of proletarian governments. Marx and Engels were sure that at the time of socialist revolution, the proletariat would be in majority. The dictatorship of the proletariat meant to be the rule of the majority and for the majority. Revolution could be violent or peaceful depending upon the presence of democratic political possibilities and whether peaceful or not, the socialist revolution must be democratic. For Marx, there was no possibility of bringing any social change through peaceful parliamentary means, but at the time of Communist Manifesto, he declared that the first task after the revolution would be to raise the working class to the level of democracy. Marx and Engels anticipated the possibility that socialism could be introduced peacefully by parliamentary means in countries like England and United States.

Democracy as a state institution must be established on the basis of economy. Marx was of the opinion that in the classic society, democracy is nothing but political shape to achieve the classic services and benefits. Actually democracy is a way to rule between the classes. Marx believed that one cannot separate democracy and dictatorship. Democracy becomes the ruling technique for ruling class. Democracy must defend the political interests of the ruling class. Once the interest has been threatened, the governing authority must deprive the political rights of the ruled class without any delay. Human sovereignty is an important feature of democratic republic state. Marx is firm on the view that capitalistic democratic politics is a political mask that is always suitable to capitalism private ownership. This kind of democracy is a kind of hypocrisy, exploitation and operation. Democracy is a product of long development of human society and finally it would also expire along with the state. The private ownership and class would also be destroyed. The democracy of a state should also be in league with history because the state is a history category.

The Marxist concept of democracy as the Dictatorship of the Proletariat as developed by Lenin and Stalin, and the establishment of people's democracies in USSR and other communist countries introduced major variations in the original concept. Lenin made it clear that the dictatorship of the proletariat can be exercised in either by the proletariat class as a whole by the mass proletariat organization but only through its vanguard- the party, on behalf of the proletariat. Bourgeois democracy is the democracy for the rich where the capital class controls not only the political institutions but also other structures to grab the overall control on the society. Because it does not serve the interests of working class so it has to be replaced by a radically different form of state, by a different set of Institutions to serve proletarian interests. Stalin gave new turn to the theory of revolution when the party was converted into a centralized and all powerful bureaucracy. Dictatorship of the proletariat meant further centralization of power and greater use of repressive and arbitrary power. Whereas Lenin reduced Dictatorship of the Proletariat to dictatorship of the party,

Stalin reduced the dictatorship of the party to the dictatorship of one person. The Western concept of democracy believes that the socialist transformation in the advanced capitalist societies can only be brought about by using the democratic institutions. Socialism can be brought about by peaceful means. Democratic attributes is not the copyright of the bourgeois regimes but a part of the enlightenment tradition of the Western Civilization. The revolutionary techniques of capturing power by the proletariat are not possible in the advanced capitalist societies.

7.6.1 CHECK YOUR PROGRESS IV

1. Who was the editor of the Journal, —Organ of Democracy?

.....
.....
.....

2. What is the Dictatorship of the Proletariat?

.....
.....
.....

7.7. SUMMARY

The two schools of thought liberalism and Marxism have deep impacts on political, sociological and economic theory. They are normally considered as opposite and rival approaches. One of the greatest bones of contention between them is the issue of democracy. There is a rift around the question of political versus economic democracy. Liberals are of the view that economic democracy is a non realistic thing or concept and is difficult to perceive. For Marxists, political democracy without economic democracy is baseless. It is proved that neither the state nor the market alone can manage the development of modern societies. There is much difference in theory and practice. Democracy set limitations on certain freedoms e.g., anti-democratic speech and attempts to violate human rights. The critics argue that it does not respect the will of the people, and freedom is also restricted by the constitution. However, the best can be achieved if Marxists and liberals leave the zero-sum attitude between them. Rather, they should be busy in a more constructive dialogue through which the means is not to defeat each other but to reach deep insights.

7.8. QUESTIONS FOR PRACTICE:

7.8.1. LONG ANSWER QUESTIONS

1. Explain the characteristics of democracy?
2. Compare the Marxist and Liberal Perspectives on Democracy?
3. What are the main problems democracies facing today?

7.8.2. SHORT ANSWER QUESTIONS

1. What is Democracy?
2. What is meant by direct democracy?
3. Any two principles of Marxist Democracy.

7.9. SUGGESTED READING

- O.P. Gauba, An Introduction to Political Theory, Macmillan.
- R.C. Vermani, An Introduction to Political Theory and Thought, Gitanzali Publishing House.
- Rajeev Bhargava (eds.) Political Theory: An Introduction. Pearson education
- Robert Garner, Peter Ferdinand & Stephanie Lawson, Introduction to Politics, Oxford University Press
- WEN Jichang, Reconsider Marx's Democracy Theory, *Higher Education of Social Science*.
- 6. Peter M.R. Strik and David Weigall, An Introduction to Political Ideas, Pinter Publishers.

BACHELOR ARTS

SEMESTER –II

COURSE: - POLITICAL THEORY – II

UNIT 8:- POLITICAL SOCIALISATION: MEANING, DEFINITION, CHARACTERISTICS AND ITS AGENCIES

STRUCTURE

8.0. Learning Objectives

8.1.Key Words

8.2.Introduction

8.3.Meaning of Political Socialisation

8.4.Nature of Political Socialisation

8.5.Types of Political Socialisation

8.5.1. Direct or Manifest.

8.5.2. Indirect or Latent

8.5.3. Check Your Progress I

8.6. Agents of Political Socialisation

8.7. Significance of Political Socialisation

8.8. Shortcomings of the Concept

8.8.1. Check Your Progress II

8.9. Summary

8.10. Questions for Practice

8.10.1. Long Answer Questions

8.10.2. Short Answer Question

8.11. Suggested Readings

8.0. LEARNING OBJECTIVES

After the Completion of this unit, you will be able to

- To analyses the process of socialization
- Learn that the process of socialisation is highly helpful in maintaining the stability of political system.
- To explore the manner in which this concept has been understood in various strands of modern political analysis
- Analyse how it serves as tool for understanding the stability of political system, modern state and society.

8.1. KEY WORDS: Socialisation, modernization, orientation, attitudes

8.2. INTRODUCTION

Political culture is a sociological concept on the other hand political socialization is a psychological concept. If modernization is a state of mind and to a student of empirical politics it seems that a political system can be operated effectively only by the people who shared the lively and rational ingredients of the modern outlook, the task of political development thus boils down to the blunt need to change the attitudes and feelings of the people. According to this view point, the argument about how best to facilitate development is again a relatively simple: introduce the essential structure and performance changes- by Persuasion if possible, arbitrarily if necessary- and the people will in time make the appropriate changes in attitudes. Evidence can be cited to show that once people have been placed in a developed context, they can readily adapt their mind and spirit and thus there is little need to show excessive concern over such murky matters as the psychic state of affairs of transitional individuals.¹

Political socialization concerns itself with the orientation of individuals towards political objects and could be studied in the elite, the mass, the deviant groups and social movements. If their attitudes, orientations and values change through time they bring about a change in the political culture also. Since the individual is continually being influenced in the shaping of his political attitudes, orientations and values the process of socialization goes throughout his life. While the process of political socialization is going on all the time there is a possibility of it's getting accelerated through major crisis. For example, a country going through war or inflation or political instability coming in the wake of inefficiency and corruption on the part of the political leaders may bring about radical changes in the attitudes of the people almost overnight. The politics of Imperial powers towards their subject in the colonies- incidents like the Jallianwala Bagh massacre in India in 1919 and attack on Harmandir Sahib during Operation Blue Star in 1984 for example have provoked millions of people into radical political action. The Vietnam War brought about almost civil competition in the United States in the late sixties under the pressure of events loyalists turn into rebels and rebels into loyalists, Friends into Enemies and Enemies into friends, attitudes of aggression are converted into those of cooperation and of

¹ Lucian W. Pye, *Aspects of Political Development*, Little Brown, Boston, 1966, p. 89.

cooperation into those of aggression. If the process of political socialization is slow the waters of the political culture will run smoothly, and a political system smoothly adjusted with the political culture of the country will be able to function effectively. Too Rapid a process of political socialization on the other hand is likely to through everything out of gear.² The term ‘Political Socialization’ is coined by H.H. Hyman.

8.3. MEANING AND DEFINITION

According to Rush, political socialisation is a process by which an individual becomes acquainted with the political systems which determines his reaction to political phenomena. It involves the impact of social, economic or cultural environment of society upon the individual and upon his political attitudes and values.

The definition given by David Easton and Jack Dennis includes various factors of political socialisation. They define political socialisation simply as those developmental processes through which persons acquire political orientation and pattern of behaviour.

For Almond and Verba, political socialisation is the process by which political cultures are maintained and changed. Political culture is a sociological concept, whereas political socialization is a psychological concept. Political socialisation concerns itself with the orientation towards political objects. It can be studied in the elite, the masses, the deviant groups and social movements. As their attitudes, orientations and values change through time, they bring about a change in political culture as well.

Political socialisation is a learning process and goes on throughout life. Through this process norms and behaviour acceptable to a well-running political system, are transmitted from one generation to another. It seeks to train or develop individuals in a way that they become well-functioning members of a political community.

This learning process is a gradual and imperceptible one. It works without being noticed Political values are not simply acquired during active political participation, but also in the period before an individual engages in any explicit political activity. In this sense, political socialisation includes all formal, deliberate or unplanned learning at every stage of the life cycle.

Further, the process by which political culture is shaped at the individual level and at the community level and passed on from one generation to another is called political socialisation. The political culture which an individual or community comes to have is a matter of learned behaviour, though not necessarily a conscious process. This learning process involving an internalization of the existing cultural pattern is called socialisation. But when this process acquires a political context, it is known as

² S.P. Verma, *Modern Political Theory*, Vikas Publishing House, New Delhi, 1975, pp. 297-98.

political socialisation.

8.4. NATURE OF POLITICAL SOCIALISATION

Political socialization is the process by which political culture are maintained and changed. Through the performance of this function individuals are inducted into the political culture, their orientations towards political objects are formed.³ In other words it refers to the learning process by which norms and behaviour are acceptable to a well learning political system are transmitted from one generation to another. Thus, the aim of this concept is to train or develop the individuals in a way that they become well-functioning members of political community. The process of political socialization generally acts in a casual or imperceptible manner. That is, it operates in a quiet or smooth manner without peoples being aware of it. The people take the norms for granted without questioning their legitimacy. Thus, the subject matter of this concept is the process by which people acquire political values not simply during active political participation but also in the period before they engage in an explicit political activity.⁴

The principle emphasis on concept of political socialization is on the transmission of political values from one generation to another. The stability of a social or political system depends on the political socialization of its members. On account of the fact that a well-functioning citizen is one who accept societies political norms and who will then transmit them to future generations, for example, the members of a stable democratic system as a operating in Britain are trained and made habitual of adopting constitutional means to effect changes rather than resorting to the techniques of taking the matter to the streets creating conditions of a violent upheaval. Political socialization thus covers the whole process by which an individual born with behaviour potentials of immense range is led to develop actual behaviour which is confirmed with a much narrower range- the range of which is customary and acceptable for him according to the students of his groups.⁵

Political socialization desires to achieve the goal of political stabilization. It stands on the premise that a political system cannot function smoothly unless the process of the internalization of legal norms and values is at work simultaneously. As in the case of an individual organism, so in the case of body politic, nothing but maintenance of survival is needed. And survival means nothing else than stabilization. Political socialization is the most important link between social and political systems but may vary considerably from one system to another. From a political point of view, political socialization is extremely important as a process by which individuals become involved in varying degrees in the political system-- in

³ Gabriel Almond and G. B. Powel, *Comparative Politics: A Developmental Approach*, Little Brown, Boston, 1966, p. 64.

⁴ Stephen L. Wasby, *Political Science: The Discipline and its Dimensions: An Introduction*, Scientific Book Agency, Calcutta, 1970, p.333.

⁵ Irwin L Child, —Socialization in G Lindzey (ed.), *Handbook of Social Psychology*, Mass, Camb, Vol. 2, 1975, p. 655.

political participation.⁶

8.5. TYPES OF POLITICAL SOCIALISATION

8.5.1. Direct or Manifest.

8.5.2. Indirect or Latent.

8.5.1. DIRECTOR MANIFEST POLITICAL SOCIALISATION:

This refers to the process in which the content of the transmitted information, values or attitudes is clearly political. For example, an individual under the influence of family, teachers or some other agencies like the peer group or occupational group, learns in clear terms, the pattern and functions of the government. Further, he learns the views of a political party or gets convinced of the superiority of a particular ideology. Since the objects of his orientations are specifically political, these are instances of direct or manifest political socialisation.

8.5.2. INDIRECT OR LATENT POLITICAL SOCIALISATION:

As a result of his relationship with parents, teachers, or some other socialising agencies, an individual may develop an attitude to authority in general. Subsequently, this attitude may be directed to political authority in particular. Thus, the orientation with a Non- Political object is ultimately transformed into a political orientation. This is an example of indirect or latent political socialisation. This includes the transmission of non-political orientations that ultimately affect objects.

It is wrong to think that manifest socialisation is intentional and latent socialisation unintentional. Actually both manifest and latent political socialisation may be intentional as well as unintentional depending upon the context. For instance, when a school teacher urges his students to be public spirited and law abiding citizens, he is promoting intentional manifest political socialisation, but when a child starts fearing a policeman by watching how a member of his family has been mercilessly beaten up by him, there occurs an unintentional transmission of political orientation. Again, when a child is taught that good boy is one who obeys his elders, intentional latent socialisation is being intended. But when a child begins to learn the necessity of rules by participating for the first time in children's sports, there occurs unintentional latent socialisation.

⁶ Michael Philippe and Phillip Althoff, *An Introduction to Political Sociology*, Nelson, London, 1971, pp. 13-14.

8.5.3. CHECK YOUR PROGRESS I

1. What is socialisation?

.....
.....

2. What is Latent Political Socialisation?

.....
.....

8.6. AGENTS OF POLITICAL SOCIALISATION

The family, peer, groups, educational institutions, secondary groups, the mass media, political system and party agencies are regarded as chief agents of political socialisation which is a lifelong process is effected through them. Among these agents, the family comes first.

Family:

Family plays a key role in the socialising process. It transmits political culture from one generation to the next. Major part of an individual's personality is shaped by his family influences (from the age of 3 to 15). Many studies on political socialisation have revealed that what an individual acquires from his family outlasts the influences flowing from other socialising agents in his later life. In the United States, three-fourths of the children share the party preferences of their parents. This is so despite the two generations having been kept in quite different socio-economic environment.

Family's key role in the socialisation process may be explained by several factors. These are summarised as follows:

Family holds a crucial position in the life of the child because it is the only agency during one's formative years. For a fairly long period, it meets one's emotional and physical needs. It provides the child both love and approval. He is also given a status by the family. In this way, child has to depend on his family for both moral and material needs. In the process he comes to subscribe to the political beliefs and attitudes of his family. Similarly, he readily accepts the parental version of what is right and wrong, good and bad, or proper and improper.

Child learns through imitation. There is a natural tendency in a child to imitate his parents. In most cases, the ideal role model for a son is his father and for a daughter is her mother. But the influence of this parental model diminishes as the child grows older. He begins drawing new models for himself from the wider social sphere where he then moves about. However, the memory of the parental model does not totally

disappear with age. It remains very much intact especially in persons not endowed with high intelligence and not receiving higher education.

All family members live in the same environment. They are influenced by the same neighbours and neighbourhoods. They have the same circle of friends, who usually share with the family such social characteristics as class, religion and ethnicity. They are further influenced by the same economic forces of the area and of the father's occupations. The family members read the same news papers and listen to the same preacher and other local opinion leaders. Further, they gather the same gossip and hear the same stories. All this tends to give a family, a marked uniformity of thinking and belief. As a result, the children are likely to share the political orientation of their parents.

This does not mean that individual sticks to these parental political orientations and never abandons some of them in later life. In fact, he tries to test their validity in terms of his own experiences of society and politics which he acquires later in his life. In this process, he changes many of the political orientations of his parents which he might have acquired from his family. But in spite of these changes, some prominent traces of the family influences still persist in him till the last.

Invariably it has been noticed that political socialisation which takes place within the family is essentially conservative in character. A family has an inherent tendency to preserve and perpetuate traditional practices and ideas. As a result, political socialisation performed through family tends to slow down the process of change in political change. This cultural lag in political system leads to condition which social scientists have called '*Anomic*' (Following Durkheim).

It is usually noticed that while political institutions of a society undergo change, families continue transmitting political attitudes to the next generation which are not appropriate to the changed political order. These transmitted political orientations are appropriate to situations prior to this change. This phenomenon is frequently observed in the modern developing societies aim in great vital changes in the social and political order. This aspect of the political socialisation through family is essentially retrogressive. In this context, family works as an obstacle to rapid and widespread changes in the social and political orientations of the people who are members of a political system.

Peer Groups:

Childhood play groups, friendship, cliques, small work groups, brothers and sisters, married couples and like are some of the examples of the peer groups. Like the family these groups are also based on primary relationship. But they differ from family in their structure and in the character of the *intra-relationships*. Despite the

fact that intercourse among the members of a family rests on a highly intimate and personal relationship, yet all of them are not given an equal status. The parent-child relationship is always hierarchical. In fact, family contains at least two separate generations. Thus, members of a family, namely, parents and the child, naturally have different status positions within their family circles.

On the contrary, peer groups consist of members of about the same age. The members can, therefore, afford to enjoy an equal status in their relations with each other. In short, they can afford to be non-hierarchical. This does not mean that peer groups have no leaders. But they are not given rigidly defined roles as in case of families.

Political socialisation within the family, fulfils a major function, that of establishing a child's basic political orientations and knowledge. But family influence starts diminishing when a child reaches adolescence. Then one longs for becoming a more autonomous human being. He wants to function independent of family guidance. Political socialisation, however, at this stage, assumes new dimensions. An individual then is confronted with the problem of interpretation of and adjustment to political changes. He had to prepare himself for participating in specifically political roles. In this way, peer groups supplement the socialising functions of the family by preparing the individual for more specific political experiences.

In modern complex society peer groups as socialising agents, perform very useful function. They prepare a child to a full and political status. They enable them to participate in the complex and depersonalized social and political cultures of modern societies. Further, peer group is in force of political orientations acquired from in family as a *socialiser*. Thus, it does not always work in conflict with the family. In fact, the more static the society the less this peer group will probably conflict politically with family.

Members of a peer group have free access and exposure to each other. There is to be found an easy flow of interactions among its members. Its members have relations which are usually of a highly intimated and personal nature. A peer group receives a very high degree of attention from its members. This is why peer groups play a vital role in the extra socialisation process.

Like the family, the peer group is characterized by personalise as well as emotive extra relationships. These tend to facilitate the task of socialising its members. The extent to which a peer group is capable of replacing the family as an agent of political socialisation, however, varies with the degree of parental control. In countries like India, France, Germany and Belgium, the family maintains its control over the adolescent's life for a much longer period. However, this is not so in case of the United

States and Britain. This is why the peer group plays a crucial role as an agent of political socialisation in the lives of people of the former countries rather than those of the latter.

The extent to which a peer group may perform the role of political socialisation would largely depend on how far politics happens to influence it. For example, in the U.S.A. youth groups generally are not much concerned about politics. Hence, a group of this sort cannot be expected to be an important agent of political socialisation.

Educational Institutions:

Educational institutions are close rivals to the family as major agent of political socialisation. As a person grows older and is initiated into formal education, schools, colleges and universities start working as important socialising agents. All governments try to set up schools or help in founding them because they are very effective medium of transmitting such political values and beliefs are congenial for their working.

The schools are apt to provide most effective channel for shaping the citizen's political attitude and behaviour while they are young and pliable. They socialise both directly and indirectly. For instance; if the school curriculum is imbued with national patriotism and obedience to law, which governments are likely to instill among their citizens, direct socialisation's said to have been the result. Again a student becomes politically socialised not only through what the formal curriculum deliberately teaches him but also by the inference he derives from his school experiences.

Thus, a process of latent political socialisation is at work at the school level. There is to be seen a particular pattern of authoritative decision-making in a school. All the students are subjected to it. In the light of this experience, they may develop a particular type of attitude to political authority. Similarly, participatory process in a school orients an individual not only in modes of participation but also determines his general attitude towards liberal democratic values and institutions. This is more applicable to the colleges and universities than schools. The former may instill among most citizen's new values and lead to the formation of more radical political attitudes.

Thus, formal education is certainly powerful in developing children's political selves. Most educated people are found to have the strongest sense of political efficiency. They are found to be the most politically interested and informed and take the most important roles in political affair. For many social scientists, educationist the last and best hope for curing social evils. War will never disappear until people are educated to recognize its futility and horror. Likewise, racism will not end until white people are educated to recognize blacks as full equals, and so on. But formal education is not the only opinion forming agency for a child or in case of an adult. When children hear one thing in school and quite another at home or from

their classmates, there is no reason to believe that they will believe teachers and text books rather their parents and peers.

It will be much better if schools and families do not work at cross-purposes with each other, but work in harmony, to effect a smooth transition of one political culture to another.

In recent times, student power has emerged on the campuses of the Indian universities. Colleges and universities have been found to have fostered among certain students a political attitude and a love for confrontation with authorities. The student movement in Gujarat and Bihar at J.P.'s call contributed to strong political socialisation of the student's community. The opposition of a large number of American students to the Vietnam War is another example of educational institutions acting as agents of the political socialisation.

Secondary Groups

The importance of a secondary group as agents of political socialisation cannot be over emphasized. It varies with one society to another. The more highly developed and complex a society is, the greater will be the number of secondary groups, and their role in the process of political socialisation is likely to be a major one. Membership of a secondary group equips new skill, information and predispositions that are found very useful in the context of political participation. It provides a very good apprenticeship for meeting the challenges in the political world.

Political scientists identify three types of secondary groups which undertake political socialisation. They are as follows:

These are secondary groups with a distinctive political characters, political parties, pressure or interest groups come in this category. They aim at disseminating political values, mobilizing political action and recruiting political leaders. Evidently groups perform functions which are called international manifest political socialisation.

This category comprises those groups which are instituted for non-political purposes. These are found to carry on political education and mobilization along with their other activities. A labour union is a typical example. While a labour union is basically engaged in the task of collective bargaining and looking after material well-being of its members, yet at the same time, it equally tries to involve the main political action, thereby enhancing their political consciousness. This may also be viewed as a direct international socialisation.

In this category are included those secondary groups which do not have any

political character. They never try to impart political education to their members. But the members develop orientations that have political relevance by mere participation in the routine affairs. For example, a cricket club is not directly an agent of political socialisation, but its activities result in a process of unintentional political socialisation. This is evident from the fact that while participating in its matters are equipped for participation in the political sphere.

Mass Media

Mass media include, radio, television, newspapers, magazines and the like. They provide a good deal of information to the members of political system. They often add their own perception and interpretation of the things they inform about. Hence, their role in political socialisation of citizens is very important. In recent years, the mass media have greatly developed. It is due to advance in technology that the apparatus of mass media has become an effective agent of political socialisation.

In most cases, the mass media are not the actual origin at or of the messages they transmit, but their interpreter. The social setting determines not only the type of mass media likely to attract a particular people, but also the way in which the latter would interpret and react to the performance by the mass media. Since messages generally originate at the level of government officials and political leaders, secondary groups as also the mass media transmit them to the people. From this point of view mass media strictly speaking, are not themselves the agents of political socialisation. Indeed, they are only used as an instrument by other socialising agents to perform the task of political socialisation.

Further, the mass media do not generally have a direct impact on the people. The mass media go through two way flows. Initially, the messages they transmit reach only to a small number of opinion leaders like parents, teacher's community, activists etc. It is they who then pass on these messages to those over whom they have influence.

Obviously, mass media is not the primary socialiser. They serve the function of reinforcing the already established orientation. More often, the messages transmitted by the mass media are intended to support the existing arrangements. They inform and interpret in order to maintain the status quo or property relation. In this way, they become more an agent of reinforcement rather than an agent of change. A corollary of this is that the attitude to the receiver has direct link with this reinforcement function people's relation are likely to be quite favorable when the messages passed on by the media are in agreement with their established ideas.

8.5. SIGNIFICANCE AND ROLE OF POLITICAL SOCIALISATION

Political socialisation includes both political learning and non-political learning of politically relevant issues. It also involves the acquisition of politically relevant personality traits. Political learning has a clear bearing on the later behaviour of men who are exposed to socializing influences, including the political system. Most commonly, socialisation seems to have conservative consequences for existing political arrangements. These conservative effects are not necessarily in the direction of encouraging political stability. Nonetheless, they are likely to maintain existing patterns both in stable and non-stable systems.

In a way, socialisation may prove to be a potential source of change. It's possible that the link may be broken in the attempt to transmit one generation's values and beliefs to the next. And since the training of the young is in part future oriented, one generation may deliberately transmit the next generation such values as may differ from its own. Further, wherever different generations are exposed to different experiences the needs of change are present.

Thus, political socialisation not only shapes and transmits a society's political culture but also maintains, transforms and sometimes creates the political culture of the people. Under stable conditions, the task of maintenance, that is, of transmitting a society's political culture successfully from one generation to next receives greater importance. But stable conditions are a rare phenomenon in the modern world. Most nations are seen struggling to transform the old order or to erect new political structures with new social arrangements. It is here that political socialisation assumes the transforming role. Some countries, especially the newly independent nations of Asia and Africa, are often found striving for completely new political order; a new political socialization becomes highly significant in such countries.

In this way, political socialization has three distinct roles. Like, maintaining existing political culture, transforming existing political culture and Creating new political culture.

So, it can be said the process of political socialization in every society involves a combination of all these three roles, that of maintenance, transformation and creation of political culture.

8.6. SHORTCOMINGS OF THE CONCEPT

The study of political socialization seems to be one of the most promising approaches to understand political stability and development, even though this concept has its own weaknesses.

- First of all, the concept of political socialization may be accused of being conservative.

As the entire concept of political development is an exercise for defending and preserving the status quo, the concept of political socialization on account of the very fact of being a derivative of the same may be accused of in a similar vein.

- The concept of political socialization may not serve the purpose of those who subscribe to the school of Marxism-Leninism, nor can it fully satisfy those who are in search of a real alternative to the school of scientific socialism. The Marxist openly declared that the philosophers have so far interpreted the word the problem is how to change it. For this reason, they reject any concept of an open society like that of political socialization as another ingenious gift of bourgeois mind.
- The new generation of American political scientists has found many faults with the pattern variables and an empirical specification not only in regard to their application to the developing countries of the Third World but to their own countries so terrible caught up in the problems like those of inflation, unemployment and war all assuming threatening postures to the survival of their own political systems.
- A study of political development of countries belonging to the Third World reveals that the model of political socialization, as given by many distinguished American writers, may hardly applied to them in the midst of too many Armies, too much bureaucratic parasitism, too much unequal distribution and not in a production, too much concentration on display of projects and neglect of infrastructure, too much articulation of conflicts between communities, in short, too much politics for the elites not enough authentic participation for the masses. For anything but in the very long run, the Western model began to be regarded as unattainable, especially given the absolute character of the values and goals of many third world leaders.⁷

8.8.1. CHECK YOUR PROGRESS II

1. Family plays key role in Political Socialisation. Explain.

.....

2. How political socialisation is helpful to preserve the political culture?

.....

8.9. SUMMARY:

Political socialization desires to achieve the goal of political stabilization. It stands on the

⁷ J.P. Nettl, -Strategies in Study of Political Development in Colin Leys (ed.), Politics and Change in Developing Culture, Cambridge University Press, London, 1969, p. 19.

premise that a political system cannot function smoothly unless the process of the internalization of legal norms and values is at work simultaneously. In this way, political socialization has three distinct roles. Like, maintaining existing political culture, transforming existing political culture and Creating new political culture. So, it can be said the process of political socialization in every society involves a combination of all these three roles, that of maintenance, transformation and creation of political culture.

8.10. QUESTIONS FOR PRACTICE

8.10.1. LONG ANSWER QUESTIONS

1. Write a note on the nature of Political Socialisation.
2. What are the types of Political Socialisation?
3. Discuss the agents of Political Socialisation.
4. How the concept of Political Socialisation is significant even today?
5. Critically evaluate the concept of Political Socialisation.

8.10.2. SHORT ANSWER QUESTIONS

1. Give two definitions of political socialisation.
2. What do you mean by Political Socialisation?
3. Write the name of three agents of political socialisation.
4. Give Three Shortcomings of political socialisation.

8.11. SUGGESTED READING

- R. Ball, *Modern Politics and Government*, Macmillan Publishers, 1971
- Andrew Heywood, *Politics*, Palgrave Foundations, Hampshire, 2003
- Beer and Ulam, *Patterns of Government*, Random House, New York, 1962
- Davis and Lewis, *Models of Political System*, Vikas Publishing House, Delhi, 1971
- Daya Krishna, *Political Development: A Critical Perspective*, Oxford University Press, New Delhi, 1979
- G. A. Almond and Powell, *Comparative Politics: A Developmental Approach*, Little Brown, Boston, 1966
- J. C. Johari, *Comparative Politics*, Sterling Publishers, New Delhi, 2002
- Lucian W. Pye, *Aspects of Political Development*, Little Brown, Boston
- Robert A. Dahl (ed.), *Political Opposition in Western Democracies*, Yale University Press, 1966
- Rod Hague and Martin Harrop, *Comparative Government and Politics*, Palgrave Macmillan, Hampshire, 2013
- Roy C. Macridis "Interest Groups in Comparative Analysis" in *Journal of Politics*, Vol. XXXIII, 1961.
- S. P. Verma, *Modern Political Theory*, Vikas Publishing House, New Delhi, 1975
- Stephen L. Wasby, *Political Science: The Discipline and its Dimensions: An Introduction*, Scientific Book Agency, Calcutta, 1970
- Irwin L Child, —Socialization in G Lindzey (ed.), *Handbook of Social Psychology*, Mass, Camb, Vol. 2, 1975

- Michael Philippe and Phillip Althoff, *An Introduction to Political Sociology*, Nelson, London, 1971
- J.P. Nettl, "Strategies in Study of Political Development" in Colin Leys (ed.), *Politics and Change in Developing Culture*, Cambridge University Press, London, 1969

BACHELOR ARTS (LIBERAL ARTS)

SEMESTER –II

COURSE: - POLITICAL THEORY – II

UNIT9:- POLITICAL CULTURE: MEANING, DEFINITION, CHARACTERISTICS AND IT'S TYPES

STRUCTURE

9.0. Learning Objectives

9.1. Introduction

9.2. What is Culture?

9.3. Meaning of Political Culture

9.4. Roots of Political Culture

9.5. Secularisation of Political Culture

9.6. Types of Political Culture

9.6.1 Check Your Progress I

9.7. Marxian Perspective of Political Culture

9.8. Significance of Political Culture

9.9. Shortcomings of the Concept

9.9.1. Check Your Progress II

9.10. Summary

9.11. Questions for Practice

9.11.1. Long Answer Questions

9.11.2. Short Answer Questions

9.12. Suggested Readings

9.0. LEARNING OBJECTIVES

After the completion of this unit, you will be able to:

- Understand the concept of political culture.
- Analyse the role of political culture.

- Examine the People's beliefs, symbols and values structure both their attitude to political process, and, crucially, their view of the regime in which they live- most particularly, whether or not they regard their rightful as rightful or legitimate.
- Understand and explore the manner in which this concept has been understood in various strands of modern political analysis and how it serves as tool for understanding modern state and society.

9.1. INTRODUCTION

Politics is a social activity. Politics is about 'power' politics occurs when there are differentials in power or authority. Power occurs in all societies and if we equate politics with power relations then politics also is endemic to social life. Political arrangements depend upon social organization and cultural values. So the roots of politics always find in the social setup and the culture of that particular region. This trend was commenced during the behavioural revolution particularly under the impression of sociology. One political system is distinguished from another, the system theorists point out, not only its structures but also by the political culture in which the structures are rooted. Despite the fact that developing countries adopted political Institutions like parliamentary democracy or party system from countries where they had been developed through several centuries. It became clear very soon that they did not generally function in the same way. This could only be explained by the fact that the working of the political system is very much affected by the political culture in which it functions. So the political scientist especially Europeans and Americans had enthusiastically started to look at the layers of different cultures and examined the interaction between society and politics. It is for this reason that Walter Bagehot, Alex de Tocqueville, Max Weber and Dicey and regarded as seminal theorists whose works signify the important role played by ideas, sentiments, symbols and values in the Politics of English, French, German and American countries. We may take note of the fact that great thinkers like Plato, Aristotle, Rousseau, Kant, Burke, Green and Bryce attached great importance to the inculcation of public sentiments and values appropriate to an ideal or best possible political system.

Political culture of a country, in the sense, is like its general culture. Just as countries differ in their critical norms, they differ in their political cultures also. Political culture provides structures and meaning to the political sphere in the same manner as culture in general gives coherence and integration to social life. It relates to emotions, rational considerations and ethical values. To understand the term political culture, it is essential to first know what we mean by culture.

9.2. WHAT IS CULTURE?

Culture is defined by UNESCO as the set of distinctive spiritual intellectual and emotional features of society or a social group. Culture involves values symbols meanings and Expectations. It tells us who we are and what is important to us and how we should

behave.⁸ According to Merriam-Webster dictionary⁹ culture is the customary beliefs, social forms, and material traits of a racial, religious, or social group; the set of values, conventions, or social practices associated with a particular field, activity, or societal Characteristic; the integrated pattern of human knowledge, belief, and behavior that depends upon the capacity for learning and transmitting knowledge to succeeding generations.

In other words, culture is the central human characteristic expressing our essence as aware social beings. Unlike nature (with which it is often contrasted) culture involves values, symbols, meanings, and expectations. It tells us who we are, what is important to us and how we should behave. The people of a society share a common human nature like emotional drives, intellectual capacities and moral perspectives. This common human nature expresses itself in the form of certain values, beliefs and emotional attitudes which are transmitted from one generation to another, though with greater or lesser modifications and thus constitute the general culture of a society. Certain aspects of general culture of a society are especially concerned with how government ought to be conducted and what it shall try to do. This aspect of culture we call political culture."¹⁰

9.3. POLITICAL CULTURE: MEANING

A definition of political culture flows from this account of culture. The term refers to the overall pattern in society of beliefs, attitudes and values towards the political system. There are many and also varied definitions of the term 'political culture' that also suggest its nature. It has been described as the commonly accepted rules.¹¹ Dahl has suggested political culture as a 'factor explaining different patterns of political opposition.' According to him, the salient elements of the political culture are¹²:

1. Orientations to problem-solving: are they pragmatic or rationalistic?
2. Orientation to collective action: are they co-operative or non-cooperative?
3. Orientations to the political system: are they allegiant or alienated?
4. Orientations to other people; are they trustful or mistrustful?

In other words, political culture "is composed of the attitudes, beliefs, emotions and values of society that relate to the political system and political issues."¹³ It is defined as "the pattern of individual attitudes and orientations towards political among the members of the political system. It is the set of attitudes, beliefs and sentiments that give order and meaning to a

⁸ UNESCO, Universal Declaration on Cultural Diversity 2002, <http://unesco.org>, accessed 12 June, 2021.

⁹ Merriam-Webster dictionary, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/culture>, accessed 9 June, 2021.

¹⁰ Beer and Ulam, *Patterns of Government*, Random House, New York, 1962, p. 32.

¹¹ Roy C. Macridis "Interest Groups in Comparative Analysis" in *Journal of Politics*, Vol. XXXIII, 1961, p. 40.

¹² Robert A. Dahl (ed.), *Political Opposition in Western Democracies*, Yale University Press, 1966, pp. 352-55.

¹³ A. R. Ball, *Modern Politics and Government*, Macmillan Publishers, 1971, p. 56.

political process and that provides the underlying assumption and rules that govern behaviour in the political system."¹⁴

Culture in its broadest sense, is the way of life of a people. Sociologists and anthropologists tend to distinguish between 'culture' and 'nature', the former encompassing that it is passed on from one generation to the next by learning, rather than through biological inheritance. Political scientists, however, use the term in a narrower sense to refer to a people's psychological orientation, political culture being the pattern of orientation to political objects such as party, government, the constitution, expressed in beliefs, symbols and values. Political culture differs from public opinion in that it is fashioned out of long-term values rather than simply peoples reaction to specific policies and problems.

9.4. ROOTS OF POLITICAL CULTURE

A political culture hinging on the fact of people's attitude and beliefs towards the political system, whether homogeneous or heterogeneous, is a product of several inter-related factors importantly:

- (a) Historical;
- (b) Geographical;
- (c) and socio economical

Let us discuss these three factors that constitute the foundations of the political culture.

(A) Historical factors:

A study of history offers ample authentic evidence to prove the continuity or discontinuity of a political system behind which the foundations of a political culture can be found out. The importance of political continuity in a country like Britain, for example, lies in the fact that their older values have been allowed to merge with the modern attitudes undisturbed by violent internal strife or domination by foreign power.¹⁵ They borrowed a lot from glorious revolution of 1688. France offers a sharp contrast in the chain of historical development. While the revolution of 1789 and a violently overthrew the existing structures and subsequent events showed the highly emotional attitudes of the French people, the English leader expressed their shock at the events of 1789 and the leading parliamentary like Edmund Burke could successfully draw the attention of his countrymen towards the horror of such a violent upheaval. Such a political culture had its impact upon the fate of the colonies as well. Thus, the Indians learnt from their British Masters the value of parliamentary democracy and efficacy of the Constitutional means.

(B) Geographical factors:

Geography has its own part in laying the foundations of political culture. The insular character of the British Isles protected the country from foreign invasion and also from the massive influx

¹⁴ Lucian W. Pye, *Aspects of Political Development*, Little Brown, Boston, p. 104.

¹⁵ A. R Ball, *op.cit.*, p. 58.

of foreign races that could have created the problem of ethnic differences. Different from this, the limitless frontiers of a country like India opened the ways for the foreigners to invade and even stay here with the result that we developed the values of independent egalitarianism in the midst of Sharp ethnic differences. Instances can be gathered to show that in case the ethnic differences are allowed to develop in the direction of hostile political cultures, national integration suffers heavily and different people in the name of their different nationalities struggle for their separate sovereign states. Thus, the Government of Kenya, for instance, has to wage a relentless fight against its Somali tribesmen demanding their Union with Somalia. The factor of political Geography engage our attention when we find that the rebellious tribesmen very much thrive on the support of the alien enemies Nations as the Nagas and mizos of India, on the people of country like West Germany are forced to accept the existing critical structures of a neighbouring state like that of East Germany- virtually an integral part of their own- because of the geographical compulsions and also because of the competing International Alliances led by the United States and the Soviet Union. Apart from this, our neighbouring country Bangladesh's separation from the Pakistan was also because of geographical factors.

(C) Socio-economic factors:

A predominately urban Industrial society is a more Complex society, putting a premium on Rapid communications. Educational standards are higher, group proliferate and participation in the decision-making process is, by necessity wider. Rural societies are not geared to change and innovation, and states with the predominantly peasant population are more conservative.¹⁶ Developments in the field of science and technology have their impact on the growth of agriculture and industry; they also have their impact on the process of transportation and communications, migrations and immigrations, imports and exports, revolutions and warfare.

9.5. SECULARISATION OF POLITICAL CULTURE

The concept of political culture is not static, it is dynamic and thus responds to the needs generated within the political system or imported or imposed from outside. Secularization of the political culture is another extension of this concept. It has two attributes

- (i) Pragmatic and empirical orientation
- (ii) Movement from diffuseness to specificity of cultural orientations.

Times change and so change the beliefs and values of the people. This change should, however, be in a pragmatic and empirical direction and that too to in a way from diffuseness to specificity. That is, the political beliefs and values of the people must change from a parochial to a mundane variety, the people must learn more and more the meaning of political participation and political recruitment and their knowledge of political involvement should grow so that they

¹⁶*Ibid.*, p. 61.

may grasp the implications of the idea of political legitimacy. Thus, the process of secularisation of political culture means:

- increasing political Awareness of the people
- enabling masses to have a growing information about their political system
- Peoples' role as a political actor in the political system
- increasing participation of peoples' in the process decision making

It is through the secularisation of political culture that these rigid, ascribed and diffuse customs of social interaction come to be over-ridden by a set of codified, specially political and universalistic rules. By the same token, it is in the secularization process that bargaining and accommodative political actions become a common feature of the society, and that the development of special structures such as interest groups and parties become meaningful.¹⁷

9.6. TYPES OF POLITICAL CULTURE

Through studies undertaken in the political cultures of different countries, the concept has been refined considerably. It is now widely realised that there is no society today which can claim us single uniform political culture. Within each political culture there are differences with regard to its structure and configurations. In all political systems we find a fundamental difference between what might be called the culture of the rulers, or the elite, and culture of the ruled or the masses. The relationship between the elite culture and the mass culture again is an important factor in determining the nature of political system. In some Countries there may be a wide gulf between two cultures. In others, as Myron Weiner has pointed out in case of India, there may be a continuous process of urbanizing the rural culture which might ultimately lead to some kind of reconciliation between the two kinds of cultures. Patterns of culture change also differ from country to country in some countries modernization might not completely cut itself adrift from tradition where as in other tradition may have too strong a foundation to yield place to even small degrees of modernity. The place of tradition in the changing political culture of a country, it may be reiterated, plays a very important role in the shaping of the political system. Almond and Verba set out to identify the political culture that most effectively upheld democratic politics. They identified three general type of political culture: participant culture, subject culture, and parochial culture.

- A participant political culture is one in which citizens pay close attention to politics and regard popular participation as both desirable and effective.
- A subjective political culture is characterized by more passivity among citizens, and the recognition that they have only a very limited capacity to influence government.
- A parochial political culture is marked by the absence of a sense of citizenship, with people identifying with their locality rather than the nation and having neither the Desire nor the ability to participate in politics.

¹⁷G. A. Almond and Powell, *Comparative Politics: A Developmental Approach*, Little Brown, Boston, 1966, p. 60

Although Almond and Verba accepted that a participant culture came closer to the democratic ideal, they argued that the Civic culture is the blend of all three in that it reconciles the participation of citizens in the political process with the vital necessity for government to govern. Democratic stability, in their view, is underpinned by a political culture that is characterized by a blend of activity and passivity on the part of citizens and the balance between obligation and performance on the part of government.

Efforts have also been made to study the content of political culture. Political cultures, it has been pointed out, differ from each other in the degree of trust or distrust that prevails in the society, in the emphasis on hierarchy or equality, in the importance given to liberty on the one side or tolerance of coercion on the other hand, and, finally, in the fact whether the liability and commitment of the people are towards the nation as a whole or to smaller groups like the family or the clan. One also comes across reference in these studies to the existence of various subcultures within a society's political culture, which could be in harmony with each other as well as with the national culture. Cultures could, thus, be termed as homogeneous for heterogeneous.

9.6.1. CHECK YOUR PROGRESS I

1. What is Culture according to UNESCO?

.....
.....

2. Discuss the historical factor of culture.

.....
.....

9.7. MARXIAN PERSPECTIVE OF POLITICAL CULTURE

A very different view of the role and nature of political culture has been developed within the Marxist tradition. Although Marx portrayed capitalism as a system of class exploitation and oppression operating through the ownership of the means of production, he also acknowledged the power of ideas, values and beliefs. As Marx and Engels emphasized that the ideas of the ruling class are in every epoch the ruling ideas, i.e. the class which is ruling material force of society, is at the same time the ruling intellect force. In Marx's view, ideas and culture are part of a –superstructure that is conditioned or determined by the economic _base', the mode of production. These ideas have provided Marxism with two theories of culture. The first suggests that culture is essential class-specific: as members of a class share the same experiences and have a common economic position and interests, they are likely to have broadly similar ideas, values and beliefs. In Marx's words, it is not the consciousness of men that determines their existence, but their social existence that determines their consciousness. Proletarian culture and ideas can

therefore be expected to differ markedly from Bourgeois ones. The second theory of culture emphasizes the degree to which the ideas of the ruling class pervade society and become the ‘ruling ideas’ of the age. In this view, political culture, or even civic culture is thus nothing more than bourgeois ideology. What is the important about this view is that it sees culture, values and beliefs as a form of power. From the Marxist prospective, the function of ideology is to reconcile subordinate classes to their exploitation and oppression by propagating myths, delusions and falsehoods (in Engels‘ words false consciousnesses). Later Marxists have understood this process in the terms of bourgeois hegemony.

9.8. SIGNIFICANCE

The concept of political culture has made a highly significant contribution to the development of modern political theory. Since the advent of the behavioural revolution the attention of the political scientist was becoming more and more concentrated on the study of the individual political behaviour, and political science was a rapidly becoming identified with psychology. Even with the development of the systems approach, attention was being riveted mainly on the single act or the decision as a unit of political analysis. It was the decision maker, the leader, the voter or the opinion holder, who was the focus of political analysis. The concept of political culture focussed their attention on the study of the political community or society as a dynamic collective entity, as distinct from the individual and, thus, on the total political system.

The study of the Dynamics of continuity and change in political systems, which the political culture approach demanded, involved a combination of micro as well as macro studies. The political culture approach, therefore, made political science a more complete social science through its insistence on the combined micro- macro approach. The political culture approach helped the process of broadening the scope of political science in one other way. The processes of political socialization involved not only the political factors but also the non-political dimensions of life, the social and economic parameters, so to say. Political culture approach, therefore, encouraged political scientist to take up the study of the social and cultural factors which were responsible for giving a political culture of a country its broad shape. The political culture approach also helps us in combining the study of the rational factors, which shape the actions of individuals, to a large extent, with the more latent, the irrational, determinants of behaviour. The concept of national character, which was more or less static in its approach, was now found to be inadequate to deal with the political behaviour of societies, on which battle light could be thrown through a study of political culture, could be subjected to empirical research, at least to some extent. Finally, it was the political culture approach which helped us to understand why different political societies inevitably moved in different directions of political development, or, may be, find themselves suffering from severe constraints, socio economic as well as political, which force them to move towards political decay.¹⁸ In any case, it has now become clear in the light of our discovery that political cultures bear an important role in the

¹⁸S. P. Verma, *Modern Political Theory*, Vikas Publishing House, New Delhi, 1975, p. 297.

shaping of political development in a country, why some societies take more easily to democratic institutions and other find it more convenient to authoritarian ways.

9.9. SHORTCOMINGS OF THE CONCEPT

However, the political culture approach has some weaknesses .J. C. Johari pointed out these weaknesses as under

- This approach is not progressive but reactionary in character. It suffers from stigma of conservatism and reaction. Even Almond and Powell have realised that this approach cannot be taken as a correct barometer of individual behaviour. They affirm that a careful analysis of Political culture still provides no sure guide, perhaps at best a probabilistic one, for the prediction of individual behaviour in a given case.
- The political culture approach cannot be described as a very precise variable for presenting a morphological study of modern political systems. The terms coined by the protagonists of this approach are neither very clear nor very precise as a result of which a student of comparative politics is often confronted with a confusing situation. Thus, it has been pointed out that the concept of political culture is an attempt to find one rubric to include what in the past have been variously described as attitudes to politics, political values, ideologies, National character and cultural ethos etc. None of these terms are sufficiently broad provides a basis for classifying political systems, though each one of them separately is relevant to the study of comparative politics but each one is vague and ambiguous and, as such, has only a source of confusion for those attempting to compare political systems methodologically.¹⁹
- If political culture is nothing else than a set of beliefs and sentiments about politics as embodied in the verbal and non-verbal behaviour of the people and depending upon the specific content of the notion of ‘political development’, it is bound to be conducive for antagonistic to it. The problem arises when there is a measure of difference between the political culture of the rulers and that of the ruled in such a situation the question would arise as to which of these different cultures may be considered more relevant to political development.²⁰
- Diversity of political culture may be seen even in the community of the ruling class. One party may come into power after replacing another with its own set of political notions, beliefs and commitments. If so, it would have its own effect on the pace of political development and political modernization of the country. The problem, in fact, compounded as political culture itself is a subsystem of the culture in general. Or if it be objected that there is no such thing as culture in general but rather cultures as differentiated with respect to particular domains, the problem may be reformulated and

¹⁹Davis and Lewis, *Models of Political System*, Vikas Publishing House, Delhi, 1971, p. 114.

²⁰Daya Krishna, *Political Development: A Critical Perspective*, Oxford University Press, New Delhi, 1979, p. 151.

articulated in terms of the homogeneity or heterogeneity of the culture obtained in the political domain with those obtained in other domains.²¹

9.9.1. CHECK YOUR PROGRESS II

1. It is not the consciousness of men that determines their existence. What it means?

.....
.....

2. According to J.C. Johari, this approach is not progressive but reactionary in character. Explain

.....
.....

9.10. SUMMARY

In crux it can be said that the protagonists of the political culture approach claim that it has made a highly significant contribution of the development of modern political theory. It is said that is "may provide us with valuable conceptual tools by means of which we can bridge the micro gap in political theory. It enhances our ability to describe and analyse the interactions between political system and its culture. By distinguishing between behaviour and attitudes, we are able to explicate differences in performance across political systems and that the operation of the legislative process at the Union level as well as at State level "reinforces the Union predominance in the legislative field".

9.11. QUESTIONS FOR PRACTICE

9.11.1. LONG ANSWER QUESTIONS

1. Discuss the various types of political culture.
2. Write a note on the significance of political culture.
3. Critically evaluate the concept of political culture

9.11.2. SHORT ANSWER QUESTIONS

1. How political culture is different from culture?
2. What do you mean by the process of –secularisation of political culture?
3. Write any two definitions of Political Culture.

9.12. SUGGESTED READINGS

- R. Ball, *Modern Politics and Government*, Macmillan Publishers, 1971

²¹*Ibid.*, p. 152.

- Andrew Heywood, *Politics*, Palgrave Foundations, Hampshire, 2003
- Beer and Ulam, *Patterns of Government*, Random House, New York, 1962
- Davis and Lewis, *Models of Political System*, Vikas Publishing House, Delhi, 1971
- Daya Krishna, *Political Development: A Critical Perspective*, Oxford University Press, New Delhi, 1979.
- G. A. Almond and Powell, *Comparative Politics: A Developmental Approach*, Little Brown, Boston, 1966.
- J. C. Johari, *Comparative Politics*, Sterling Publishers, New Delhi, 2002.
- Lucian W. Pye, *Aspects of Political Development*, Little Brown, Boston.
- Robert A. Dahl (ed.), *Political Opposition in Western Democracies*, Yale University Press, 1966.
- Rod Hague and Martin Harrop, *Comparative Government and Politics*, Palgrave Macmillan, Hampshire, 2013.
- Roy C. Macridis "Interest Groups in Comparative Analysis" in *Journal of Politics*, Vol. XXXIII, 1961.
- S. P. Verma, *Modern Political Theory*, Vikas Publishing House, New Delhi, 1975.

BACHELOR ARTS (LIBERAL ARTS)

SEMESTER –II

COURSE: - POLITICAL THEORY – II

UNIT10:- POLITICAL SYSTEM: MEANING, DEFINITION CHARACTERISTICS, FUNCTIONS & ITS DISTINCTION FROM STATE

STRUCTURE

10.0 Learning Objective

10.1. Key Words

10.2. Introduction

10.3. Meaning of Political System

10.3.1. Characteristics of System

10.4. Definitions of Political System

10.5. Characteristics of Political System

10.6. Structures of Political System

10.7. Environment of Political System

10.8. Functions of Political System

10.9. David Easton's Model of Political System

10.10. Functions of Political System According To Almond

10.10.1 Check Your Progress I

10.11. The State and Political System

10.12. Differences between State and Political System

10.12.1. Check Your Progress II

10.13. Summary

10.14. Questions for Practice

10.14.1. Long Answers Questions

10.14.2. Short Answer Questions

10.15. Suggested Readings

10.0. LEARNING OBJECTIVES

After the completion of this unit, you will be able to

- Understand the meaning of Political System
- Analyze the Characteristics of Political System
- Know the functions of Political System
- Understand the difference between State and Political System

10.1. KEY WORDS: System, Force, Universal, Limitations, Environment, adaptability

10.2. INTRODUCTION

There are number of approaches and concepts have been developed by various political scientists since the inception of political science as an independent discipline. The concept of political system was introduced by the famous American theorist **David Easton**, whose book '**The Political System**' was published in 1953. The traditional political thinkers commonly used the terms state, government, legislature, judiciary etc in place of words political system. As such their study was confined or restricted only to the legal, formal and organizational aspects. On the contrary, the protagonist supporters of the modern viewpoint regard it as more appropriate to use the comprehensive term 'political system'. They include in their study both, the formal and informal organizations and also the direct as well as indirect political activities which being of political nature, notwithstanding their different forms and have widened the scope of political science, and made its study' real and empirical.

10.3. MEANING OF POLITICAL SYSTEM

The term political system is a compound of two words-'political' and 'system' and the knowledge of the different meanings of these two words make this concept of political system absolutely clear.

MEANING OF POLITICAL:

The word 'political' refers to power' and 'authority'. **Aristotle**, the father of political science, regards political association as the 'most sovereign and inclusive association.' The very possession of sovereignty marks it out from all other associations. **Robert A. Dahl** observes, 'Ever since Aristotle's time the notion has been widely shared that a political relationship in some way involves authority, rule or power.' **Almond and Powell** call this attribute of political association 'Legitimate physical coercive power.' In **Max Webber's** estimate, an association can only be called political, 'if and in so far as the enforcement of its orders is carried out continuously within a given territorial area by the application and three of physical force on the part of administrative staff,'

Thereafter going through these views, we arrive at the conclusion that the term political is related to power, rule and authority and an organization possessing these attributes can claim to be as political.

MEANING OF SYSTEM:

According to **Almond and Powell** observe 'A system implies interdependence of parts and boundary of some kind between it and environment.'

Oxford Dictionary defines it, ‘When we speak of political system, we include all interactions which affect the use of or the threat of legitimate coercion.’

According to Collin Cherry, ‘System is a whole which is compounded of many parts.’ The analysis of the aforesaid definitions summarizes that system is a complete entity or identity or an identifiable unit comprising of distinct parts which apart from being interdependent also influence one another. For example, human organism is a system. Its different organs are interdependent, and they also influence one another.

10.3.1. THE FOLLOWING ARE THE CHARACTERISTICS OF SYSTEM

- a. Unity
- b. Wholeness
- c. Organization
- d. Mutual interdependence
- e. Boundaries
- f. Comprehensiveness
- g. Existence of sub-systems.

After reading the views written above, we come to the conclusion that if we obey the orders of an organization because of the fear of authority of power such an organization can be called Political System.

10.4. DEFINITIONS OF POLITICAL SYSTEM

Robert A. Dahl observes, ‘A political system is any persistent pattern of human relationship that involves to a significant extent power, rule or authority.’

Almond and Powell defines, ‘When we speak of political system, we include all interactions which affect the use of or threat of legitimate coercion.’ **Almond and Powell** highlights the two main characteristics of political system-first, the use of legitimate power, second, the existence of interactions.

According to **David Easton**, ‘Political system is a set of interactions abstracted from the totality of social behaviour, through which authoritative values are allocated for a society.’

David Easton believes that political system is a set of interactions. It is a part of the social system and it possesses authority by which it can enforce its will on others.

According to **J.C. Plano and Robert E Riggs**, Political system is distinguished from other social systems by five characteristics

- a. It is universal in its reach extending for all members of society.
- b. It claims ultimate control over the use of physical coercion.
- c. Its right to make binding decisions is accepted as legitimate.
- d. Its decisions are authoritative bearing the force of legitimacy.
- e. A substantial probability of compliance.

Lasswell and Kaplin observe, ‘Political system is a process of collecting policies with the help of (actual or threatened) severe deprivation.’

On the basis of the above definitions, we come to the conclusion that political system is a vast concept. It includes all interactions, structures and activities which are related to the taking of authoritative decisions and their implementation. Only political system has control over the legitimate physical coercive authority and its decisions are binding and everybody is bound to obey the same. If any group or a person violates or disobeys the decisions of political system, he is liable to be punished. It is this characteristic of political system which distinguishes it from other systems.

10.5. CHARACTERISTICS OF POLITICAL SYSTEM

Following are the characteristics of Political System;

1. Persistent pattern of human Relationship: Political System, according to Robert A. Dahl, is a persistent pattern of human relationship. Power, rule or authority and influence are the bases of this human relationship. Though in it, each individual actor plays his own distinctive role, yet viewed as a whole it is the gross total of their roles.

2. Legitimate Force: Every political system is vested with legitimate force which makes its decisions binding and influential. It is this peculiar characteristic of political system which marks it out from the social and economic systems. Legitimate force, as a matter of fact, penetrates all political activities.

3. Comprehensiveness: Comprehensiveness is one of the essential ingredients of political system. It does not include only government structures e.g. legislature, executive and judiciary, but all those formal and non-formal organizations also, which in any form influence the political processes, in which kinship, caste-groups, murders, riots, processions, political parties and pressure groups, religious and cultural organizations are included.

4. Universality of Political System: Universality is also one of the characteristic of political system. It implies that every society, however, backward, has a political system, because the probability or existence of political system does not only signify a civilized society, though in its form it may vary from society to society.

5. Universality of Political Structures: Every political system has different structures which perform their different roles. The earlier traditional viewpoint regarded only the legislature, executive and judiciary as political structures. But the modern viewpoint includes each formal and non-formal or among the political structures which directly or indirectly influences the functioning of political system

6. Universality of Political Functions: Every Political system whichever its form performs both, the input and output functions

- **Input Functions:**

1. Political socialization and recruitment 2. Interest articulation

3. Interest aggregation 4. Political communication

- **Output Functions:**

1. Rule making 2. Rule application 3. Rule adjudication functions

7. Sub-Systems and their Dependence: Every political system is a blend of numerous sub-systems. The sub-systems depend on the influence of one another. Change in one sub-system invariably influences the other sub-systems. For example, if the people elect the capable legislators to the legislature the executive will naturally become efficient and responsible.

8. Existence of Boundaries: Almond and Powell are of the opinion political system has boundaries which distinguish it from the other systems e.g. economic system and social system. These boundaries related to the functional rather to the territorial aspect, and they continue changing from time to time. During war time, the boundaries become greatly extended as large number of men is recruited into military service, as business firms subjected to regulations and as internal security measures are taken. In this way, change in the functional boundaries is a common phenomenon in political system.

9. Adaptability: Political system is prone to change according to the situations. During the emergency, for example in India, the nature of the political system instantly gets transformed from the usual one to a different one. But when the emergency is over, it again undergoes a change. Any political system lacking in this quality will not remain stable.

10. Multi-functionality of Political Structures: Each political structure does not perform only one type of function rather performs various kinds of functions. For example, Legislature does not only legislate, but it also exercises control on executive and the national exchequer. Similarly, we note the multi-functionality of the political parties contesting the election, forming the government, criticizing the government and acting as a link between the government and the people.

11. Mixed character of Political Systems: Generally political systems are of a mixed character. For example the Indian Political System is a mixture of eastern and western institutions and values. Similarly, if we make the ideological evaluation of different Political Systems none of these are completely traditional nor completely modern rather these are the mixture of traditional and modern. For example, though the British Political System is modern, yet we find in it the monarchical system of middle age. This we call the mixed character of political systems.

12. Environment and its impact on Political System: David Easton is of the opinion that each political system operates within an environment and it is also affected by that environment. David Easton divides the environment of political system into two parts.

I. Intra-Societal Environment.

II. Extra-Societal Environment.

In the intra-societal environment, he includes political, economic, social and cultural life in which the political system works and in the extra-societal environment, he includes international organizations, international laws and international politics etc.

10.6. STRUCTURES OF POLITICAL SYSTEM

The structures of Political System can be divided into two categories;

1. Formal Structures: Every state has a formal constitution which makes the provision of formal structures such as legislature, executive and judiciary etc. These formal structures do the functions fixed by law and the constitution. These formal structures convert inputs into outputs in a political system and whatever may be the nature of political system, these formal structures are found in every political system.

2. Informal Structures: According to Almond and Powell, 'The political system includes not only governmental institutions such as legislature, courts and administrative agencies but all structures in their political aspect.' This statement of **Almond and Powell** is very clear that apart from formal structures, all those informal structures which in any way affect the working of political system are also included in the structures of Political System. We know it fully that political parties, pressure groups, Interest groups etc. influence in a big way the working of political system and these can be termed as Informal structures of political system and without understanding their interaction with political system, we cannot understand the working of a political system.

10.7. ENVIRONMENT OF POLITICAL SYSTEM

According to David Easton, the environment which influences political system or in which political system operates or functions, may be classified into two broad categories;

1. Intra-Societal Environment: By Intra-societal environment, we mean that in each society, there are many such factors which influence the working of the political system. For example, wide spread poverty, unemployment, illiteracy, casteism, communalism, violence and corruption etc factors have greatly affected the working of the Indian political system. Besides this, many other caste groups, religious groups, economic groups and many more such pressure groups and interests groups and political parties etc also influence the working the political system and the commutation of all these is known as intra-societal environment.

2. Extra-Societal Environment: International organization, international law and the other constitutional systems constitute the extra-societal environment. It also exercise Influence on the political systems. Now-a-days, in fact, no political system can remain Immune from the influence of the extra-societal environment.

10.8. FUNCTIONS OF POLITICAL SYSTEM

David Easton's Model of Functions of Political System or Political System as Input and Output Process

Political system, according to David Easton, converts Inputs into Outputs;

Meaning of Inputs: David Easton, with the help of an illustration of the sugar mill which requires sugarcane, electricity, oil, water etc as raw material for its operational process, presents the case of political system. Inputs act as the requisites or raw material in the functioning of political system. David Easton classifies the inputs into two-categories;

- (a) Inputs in the form of demands
- (b) Inputs in the form of support

INPUTS IN THE FORM OF DEMANDS: Every individual expects the fulfillment of some of his demands from the political system, which we call inputs in the form of demands. These demands may be of four types;

1. Demands for the allocation of goods and Services: Every individual expects that the political system should ensure reasonable wages, fixed hours of work, educational opportunities, recreational facilities, the promotion of the means of transport etc. David Easton calls them demands in the form of allocation of goods and services.

2. Demand for the regularization of Behaviour: For the proper regulation of social life every individual demands that the political system should make rules for the safety of human life, to regulate marriages and divorces and public health and sanitation etc.

3. Demand for participation in Political System: The people demand for participation in political system such as the right to vote, right to public or government services, right to petition, right to form association etc.

4. Demand for Communication and Information: David Easton includes in it, demand for communication and information and framing of ideology, seeking decision making information from elites, display of authority by the political system at the official or ceremonial occasions etc.

INPUTS IN THE FORM OF SUPPORT:

David Easton is of the view that for the smooth functioning of the political system apart from Inputs in the form of demands, inputs in the form of support are also necessary. They provide capability to the political system to meet challenge of demands. They may be of four types;

1. Material Support: Payment of taxes, performance of public duty, recruitment to military services etc are covered under material support

2. Obedience Support: Obedience of laws framed by political system for the purpose of the regularization of public life is known as inputs support.

3. Participatory Support: In the category of participatory support, David Easton includes, voting, taking part in political debate and discussion and the other similar political activities

4. Attention and Respect Support: Attention and respect support means attention and respect for public information, public authority, symbols, formal ceremonies etc. **David Easton** further states that the political system and the elites operating in it will have to seek support from the other systems as well as from the people for the effective implementation of the demands.

Conversion Process: Every political system is furnished with Input Demands and Input Support as its raw material which it converts into decisions or policies in the form of outputs, and this whole process is called conversion process. It may not be possible to convert every input into output. It depends on the efficiency and resources of the political system to convert the inputs into outputs. That is why all the demands presented or represented to the political system by the people are not accepted.

MEANING OF OUTPUT:

The decisions or policies which are made keeping in view the Input Demand, Input Support, are called Outputs by **David Easton**. These decisions may be favourable or unfavourable in respect of demands. Much depends on the nature of political system. Outputs may be of the following types

1. Extraction: We have read above that the outputs may be or may not be according to the demands. All the demands which we put before the political system are seldom fulfilled. Sometimes the political system makes certain decisions which are absolutely inconsistent to the demands of the people. But since the political system has the legitimate coercive authority, it can get such decisions obeyed. According to **David Easton**, such decisions can be in the form of Tribute, Booty, Taxes or Personal Services.

2. Regulation of Behaviour: According to David Easton, the second form of output is to regulate the behaviour. It is always essential to make some rules and regulations to regulate the behaviour of the people living in an organized society. In case this is not done the situation of anarchy and "might is right is going to prevail. So, the political system makes certain rules and regulations to regulate the behaviour of the people.

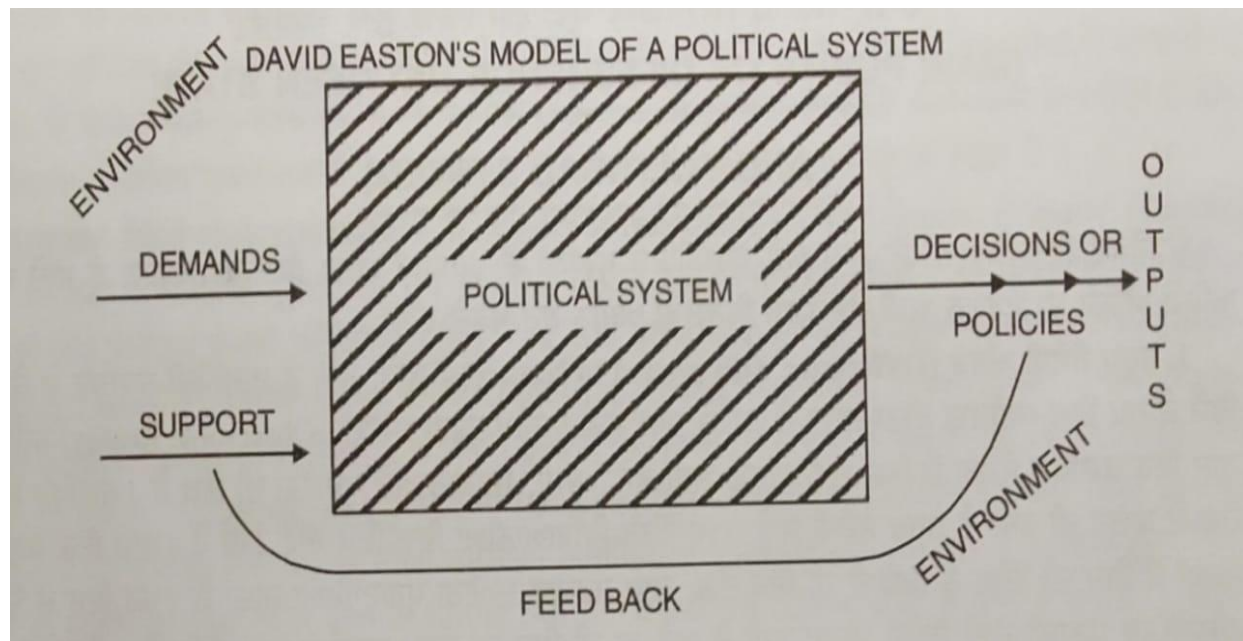
3. Allocation of Goods and Services: Every political system wants to provide wide range of social services to its people and wants to meet their needs of food, cloth and shelter in these days, the state which provides wide range of social services, is considered Good **David Easton** calls this output function of the political system as the allocation of goods and services.

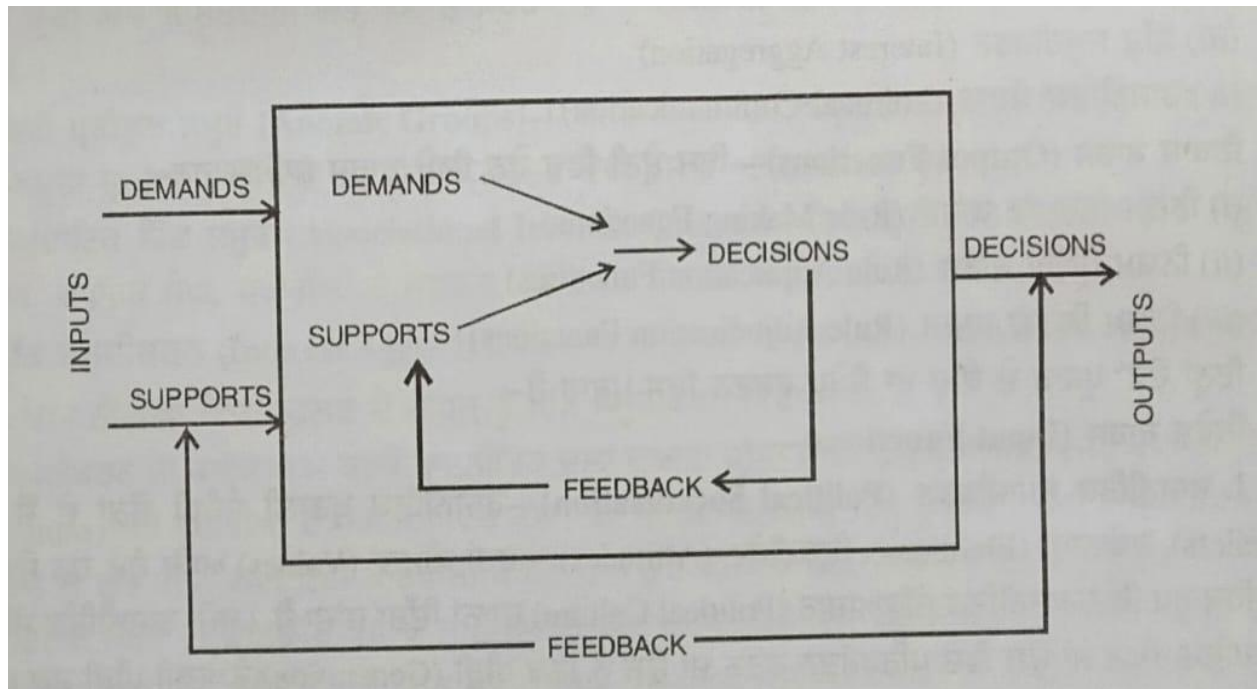
4. Symbolic Output: Every political system is based on some special ideology and values which are expressed by the political system with the display of symbols, and declaration of policies and interests etc. For example, we read written on buses etc that 'India is one though religions are many' The political system demands from the people the affirmation of these values and **David Easton** gives the name of, symbolic output, to this function of political system.

10.9. DAVID EASTON'S MODEL OF POLITICAL SYSTEM

According to **David Easton**, there is a close relationship between Inputs and Outputs. Whichever the decisions are taken by the political system in the form of outputs, they further take the shape of raw material and become inputs. In this way, the conversion process goes on continuously. **David Easton** calls it, 'Feed Back Loop Mechanism'—the illustration of which is given as under in Easton's model of a Political System.

EASTON'S MODEL OF A POLITICAL SYSTEM

10.10. FUNCTIONS OF POLITICAL SYSTEM ACCORDING TO ALMOND

The functions of political system can be divided into two main categories;

A. Input Functions:

1. Political Socialization and Recruitment
2. Interest Articulation
3. Interest Aggregation
4. Political Communication

B. Output Functions:

1. Rule-making Function
2. Rule Application
3. Rule Adjudication

ALMOND'S MODEL ON THE FUNCTIONS OF POLITICAL SYSTEM

(A) INPUT FUNCTIONS:

Input functions are performed by non-government structures viz. political parties, pressure groups, newspapers, magazines etc. We can classify these in the following four types;

Input Functions		Out Put Functions
1. Political Socialization and Recruitment 2. Interest Articulation 3. Inter Aggregation 4. Political Socialisation	Political System	1. Rule-making Function 2. Rule Application 3. Rule Adjudication

- 1. Political Socialisation and Recruitment:** Political socialisation is that process by which the values and beliefs of the people are formulated and they are incorporated into the state's political culture. According to **Almond and Powell**, 'Political socialisation is that process by which political culture is maintained as well as changed.'

Political socialisation is a regular process which goes on continuously. Political culture undergoes a change in accordance with the situations, as a result of which the process of political socialisation continues. The political parties, pressure groups, newspapers and the other similar organisations continue to keep the people well informed about the achievements and failures of the government through their forums and expressions by way of which political socialisation continues to take place.

The pace of political socialisation, however, depends on the types of government. There is a greater degree of political socialisation in a democratic government because a democratic government affords a larger measure of freedom for the expression of views and for forming of political organisations or associations. On the contrary, the pace of political socialisation in dictatorship or totalitarianism is comparatively slow because the people don't have political freedom in dictatorship. But it does not mean that there is no political socialisation in dictatorship at all. Political socialisation is universal though it varies in degree. It may be fast, somewhere and slow elsewhere, respectively.

Along with, political socialisation, recruitment also continues to take place in political system. It implies assigning of different roles for different purposes. New incumbents are recruited or inducted in, to fill in the vacancies caused by resignation, retirements, deaths, removals or transfers of the persons formerly holding the offices. **Almond and Powell** observe. 'We use the political recruitment or refer to the function by means of which the roles of political

system are filled.’ Political recruitment is made on the basis of Interest, capability, ideology, popularity, charismatic personality, influence, caste, religion, heredity, force etc.

2. Interest Articulation: In every political system, the people have some demands, interests or goals. The process for presenting them to the Decision Making Power, inter alia, government is called Interest articulation. This is a very important function of political system, because the decision making function of the government is performed keeping in view these demands or interests otherwise these interests will not be genuinely taken care of and fulfilled. For the smooth process of interest articulation it is required that all the different opportunities and forums are provided, and no suppression is allowed. If the people are denied constitutional methods they are bound to resort to revolutionary methods which will prove harmful. We can, in no way, keep the interest articulation suppressed for a long period. In dictatorship, interest articulation is kept suppressed. The results, there are greater chances of revolt in dictatorship.

Means of Interest Articulation-Interest articulation finds its outlets in written petitions, political meetings, newspapers and magazines, protest meetings, strikes etc. Sometimes in the process of Interest articulation, violent methods such as damaging or setting to flame public property, taking out violent demonstrations, killing of political leaders etc are resorted to.

3. Interest Aggregation: The different interest groups claim upon the political system different demands, for their fulfillment. As such the process by which all such different demands are combined or aggregated and common policies for their realisation are evolved is known as interest aggregation. **Almond and Powell** observed, ‘The function of converting demands into general policy alternatives is called interest aggregation.’

Interest aggregation occupies an important place in political system, because without aggregation of the different interests, the suitable common policy cannot be framed. In this process, political parties play a significant role. They frame out a general acceptable programme keeping in view the different interests of the various castes, communities and sections. Legislature as well as executive also promotes interest aggregation.

4. Political Communication: By political communication, we mean to transmit information. Political system has to rely on interest articulation for the purpose of policy framing. A healthy interest articulation is only possible when the suitable means of political communication are available. Political communication inter-links the various parts of the political system as well as the other non-governmental system. As a result of it, the proper information regarding the activities and demands of one or the other group also exist. In this way, political communication proves helpful to the political system in the policy framing. If this political communication is snapped, it results in dangerous consequences. In such a situation, the government will lose touch with the genuine public interests and the communication gap will go on widening, which at any time can take the form of revolution.

Political Communication is a Two-Way Process-

Political communication is a two way process. On the one hand, the government wants to know what the people actually want; on the other hand, it wants to communicate to the people the policies framed by it for the promotion and fulfillment of their interests.

With its formal as well as informal means the process of political communication goes on continuously. The people also wish to know what goods the government is delivering to them, and the government equally wants to know what the people expect. Radio, television, newspapers, magazines, discussions, political leaders etc play a significant role in this process. Political communication has gained so much Importance that even the states which have governments with unlimited powers, cannot ignore it. Even in these states notwithstanding the state control on the means of communication the government through its secret agencies continues to assess the public feelings and tries to communicate to the people its policies.

B. OUTPUT FUNCTIONS:

These are the functions of the government. The output functions of political system are viz. rule-making, rule-application and rule adjudication. According to **Almond**, political system performs the following three output functions.

1. Rule Making Function: Rules are necessary to determine the relationship among the individuals; without them anarchy will prevail in society.

The first important function of political system is, thus, rule making. New rules are framed to cope with the changing situations and needs, and also if need arises, the old rules are repealed. According to the traditional viewpoint, it was known as Law making or Legislative function and this was performed by parliament or legislature. Almond regards it as more appropriate to make use of the term, Rule Making in place to Law-Making, because the Law Making function restricts the function of political system to a specific extent whereas, the term Rule Making function widens the scope of political system.

2. Rule Application Function: Rules, however good, lose their utility if they are not properly implemented. Political System, therefore, not only discharges the function of rule-making, but also of rule application. The function of rule application is carried out by the civil servants inter alia, bureaucracy. The traditionalists regarded the rule application function as executive function. Proper structures are, thus, necessary in political system for the purpose of rule application, because these structures prove helpful in maintaining the impact of political system.

3. Rule Adjudication Function: The rules may, however, be good or stringent, but there remains the possibility of their breach. If the adequate mechanism to punish the violation of rules

does not exist, each individual will violate the rules and will also interpret them according to his personal convenience. Political system, thus, performs the function of rule adjudication. Rules are firstly interpreted, and those who violate them are punished. Here it is necessary to examine before awarding punishment that particular rule has been infringed: and it ever infringed, whether it has been infringed intentionally or accidentally. After arrived at this fact an individual is awarded reasonable punishment. Besides, there arises sometimes a dispute over the meanings of rules, and in such a situation the rules have to be interpreted clearly. According to the traditional viewpoint, this was regarded as the judicial function. There may be a provision of punishment for the rule violators within the framework of rule, even then it is necessary to examine as to which extent the rules have been violated. This function is performed by judiciary. In order to obtain fair and impartial justice, independent Judiciary is set up so that the people may have faith in judiciary.

10.10.1. CHECK YOUR PROGRESS I

1. Briefly describe the meaning of Political System.

.....
.....

2. Write the functions of Political system according to David Easton.

.....
.....

3. Write input functions of Political system according to Almond.

.....
.....

10.11. THE STATE AND POLITICAL SYSTEM

According to traditional viewpoint, the state was considered central to the study of political science whereas the protagonists of the modern viewpoint they prefer to make use of the word political system in place of the state and Government and they also make distinction between the State and the Political System. But before making distinction between these two terms, we must know the meaning of both.

Meaning of the State: The state is supreme and sovereign institution. According to **Prof. Gettell**, ‘The state is a community of persons permanently occupying a definite territory, legally Independent of external control and possessing an organised government which creates and administer law over all persons and groups within its jurisdiction.’

The definitions given above make it very clear that the population, fixed territory, government and sovereignty are the four essential elements of the state and whichever association has these four elements can be called the state.

Meaning of Political System: The concept of political system is central to the study of modern viewpoint of political science and is the result of the behavioural revolution which came in the study of political science in the beginning of 20th century. According to **Almond and Powell**, ‘When we speak of political system we include all interactions which affect the use of or threat of legitimate coercion.’

In brief, we can say that political system is combination of interactions and structures which have final control over the legitimate physical coercive power and the decision made by it are backed by legal sanctions.

10.12. DIFFERENCES BETWEEN STATE AND POLITICAL SYSTEM

After knowing the meaning of state and political system, we find the following differences between the two;

1. State is an Abstract Concept, whereas Political System is a Reality: Notwithstanding the fact that each individual recognises the existence of state, nevertheless is an abstract concept which is thought and felt, but is not visible in physical form. This is the reason that there are different views regarding the origin and nature of state. On the other hand, there are no such fixed elements of the political system rather political system is the sum total of formal and informal institutions and their roles and the use of legitimate physical coercive power is the special characteristic of political system which distinguishes it from other systems

2. Difference in their Constituent Elements: The state consists of four elements viz., population, territory, government and sovereignty. These four elements are essential to constitute the state and even if one element out of these is absent, the state cannot come into existence. Political System comprises of political processes, political behaviour, political institutions and political goals. According to **Almond and Powell**, ‘One of the basic units of the political system, then, is the political role.’

3. Difference in their Boundaries: There is a difference between the boundaries of both the state and Political System. The boundaries of the state are territorial and are generally permanent. On the basis of these, we measure the territories of different states. On the other side, the boundaries of the Political System are fixed according to the roles of different individuals and institutions which keep on changing according to time and situations,

4. The State consists of People whereas Political System consists of their Political Relations and Political Roles: According to Garner, the state is a community of persons and when these people organise themselves politically and settle permanently on a particular portion of territory, have their government and are free from internal and external control that constitutes a state. In comparison to it, the political system is a persistent pattern of human relationship that includes

their political roles and political activities which one way or the other influence the working of political system.

5. Difference in their Functions: There is a specific difference in the functions of State and Political System. The modern state apart from providing security to the individual's life, goods and property also tries to provide amenities to the individual to make his life more and more comfortable. The present day state is a welfare state and today the state which performs the maximum number of functions is considered a good state. On the contrary according to **Almond**, Political System performs the function of converting the inputs into outputs and this process continues ceaselessly.

6. All States are alike whereas Political System can be of different kinds: All states are alike in form irrespective of the size-vast or small; irrespective of the population big or small, irrespective of the content of the people-rich or poor; irrespective of the natural resources scarce or plentiful. Only the four elements are compulsory in the formation of state. On the contrary, political systems are of different kinds in the different states. Whereas in England there is liberal democracy, in China there is totalitarian political system. Though India like Great Britain has also adopted liberal democratic system, yet there is a wide difference between the working of the political systems in both the countries and this is the case with the political systems of all the countries.

7. There is Inter-dependence of Parts in Political System, but no such thing in the State: Inter-dependence of parts is the basis of political system. **Almond and Powell** are of the opinion that political system implies their dependence of parts and existence of some kind of boundaries. Inter-dependence of parts Implies that whenever a change occurs in one part, it influences the political system as a whole. On the contrary, state is an abstract concept on which neither the Interdependence of parts nor the change in boundaries cause any influence.

8. Difference in respect of the element of Sovereignty: Internal and external Sovereignty is an important characteristic of the state which means that the state is free from all type of internal and external control. But in political system, there is no significance of the concept of sovereignty. The modern political thinkers believe that the political system gets influenced by intra-societal and extra-societal environment. Yet, they believe that the political system has legitimate physical coercive power with the use of which it gets its orders obeyed from others.

9. State is Permanent, Political System keeps on Changing: State is a permanent institution and continues to exist as long as it possesses the four elements. In the states only the governments change and the change of government in no way affects the state. But on the other side, the Political System keeps changing and with the change in social, economic, cultural, intellectual and political situations, the changes also take place in Political System.

10. State is an explanatory concept, Political System is an analytical Concept: State is an explanatory concept which can be explained away in detail, but cannot be analysed. On the contrary, political system is an analytical concept which can be tested.

11. Political Socialisation and Political Culture have special importance in Political System, not for the State: In the concept of political system, importance is attached to the concept of

political socialisation and Political Culture because these activities keep on influencing Political System regularly, as a result of which, there occur changes in Political System. On the other hand, no special importance is given to political socialisation as well as political culture in the state.

12. State includes only Formal and Legal Institutions, whereas Political System includes both Formal and Informal Organisations: In state, only formal legal institutions viz., legislature, executive and judiciary are included whereas in political system both, the formal and informal organisations are included. Whichever institution that is of political nature and influences the political system, falls in the sphere of political system.

13. State is an old concept, whereas Political System is a Modern Concept: The state is an old concept and according to the traditional thinkers of Political Science, it is central to the study of Political Science. According to famous thinker **Garner**, ‘Political Science begins and ends with the state.’ But with the passage of time, change took place in the nature and the functions of the state. In comparison to it, the concept of Political System is a modern concept and is the outcome of the behavioural revolution which came in the study of Political Science in the beginning of 20th century. With the purpose to make the subject of Political Science a living subject, the modern political thinkers developed the concept of political system and thus, have widened the scope of the study of Political Science.

10.12.1. CHECK YOUR PROGRESS II

1. State is an old concept, whereas Political System is a Modern Concept. Explain

.....
.....

2. Is sovereignty an essential element of political system?

.....
.....

10.13. SUMMARY:

After going through the views as described above, we arrive at the conclusion that state is a narrow concept whereas political system is comprehensive concept. Ever since its origin, a great change has taken place in the subject matter of political science and this concept of Political System is gaining popularity day-by-day. Sovereignty is an important characteristic of the state which distinguishes it from other associations and provides supremacy to the state whereas the chief characteristic of the political system is the use of legitimate physical coercive power with the use of which the political system gets its orders obeyed from the people and other associations.

10.14. QUESTIONS FOR PRACTICE

10.14.1. LONG ANSWERS TYPE QUESTIONS:

1. Describe in brief the meaning of Political System.
2. Define Political System. Explain its main characteristics.
3. Define Political system according to David Easton and discuss its functions.
4. Define Political system according to Almond and discuss its functions.
5. Describe the input and output functions of Political System.
6. Describe the differences between State and Political System.

10.14.2. SHORT ANSWERS TYPE QUESTIONS:

1. Define Political System.
2. Discuss three characteristics of Political System.
3. Discuss David Easton's model of Political System.
4. What are Inputs?
5. What are Outputs?
6. What do you know about the environment of Political System?

10.15. SUGGESTED READINGS

- S.P. Verma, Political Theory, Geetanjali Publishing House, New Delhi.
- M.P. Jain, Political Theory, Authors Guild Publication, New Delhi.
- David Easton, the Political System, Scientific Book Agency, Calcutta.
- D.C. Bhattacharya, Political Theory, Vijay Publishing House, Calcutta.
- O.P. Gauba, An Introduction to Political Theory, Macmillan India Ltd. New Delhi.

**The Motto of Our University
(SEWA)**

SKILL ENHANCEMENT

EMPLOYABILITY

WISDOM

ACCESSIBILITY

**JAGAT GURU NANAK DEV
PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA**

(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

BACHELOR OF ARTS

CORE COURSE (CC): POLITICAL SCIENCE

BAB31204T: POLITICAL THEORY II

SEMESTER II

Head Quarter: C/28, The Lower Mall, Patiala-147001

WEBSITE: www.psou.ac.in

The Study Material has been prepared exclusively under the guidance of Jagat Guru Nanak Dev Punjab State Open University, Patiala, as per the syllabi prepared by Committee of experts and approved by the Academic Council.

The University reserves all the copyrights of the study material. No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form.

COURSE COORDINATOR AND EDITOR:

DR. SUKHPAL KAUR

Assistant Professor in Political Science

JGND PSOU, Patiala

LIST OF CONSULTANTS/ CONTRIBUTORS

1. Dr. Amandeep Kaur
2. Dr. Gurjitpal Singh
3. Dr. Gurpreet Singh Brar
4. Dr. Inderjit Singh
5. Dr. Jagtar Singh
6. Prof. Jatinder Singh
7. Dr. Pooja Sharma
8. Dr. Satnam Singh
9. Dr. Sukhwinder Singh

**JAGAT GURU NANAK DEV PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY,
PATIALA**

(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

PREFACE

Jagat Guru Nanak Dev Punjab State Open University, Patiala was established in December 2019 by Act 19 of the Legislature of State of Punjab. It is the first and only Open University of the State, entrusted with the responsibility of making higher education accessible to all, especially to those sections of society who do not have the means, time or opportunity to pursue regular education.

In keeping with the nature of an Open University, this University provides a flexible education system to suit every need. The time given to complete a programme is double the duration of a regular mode programme. Well-designed study material has been prepared in consultation with experts in their respective fields.

The University offers programmes which have been designed to provide relevant, skill-based and employability-enhancing education. The study material provided in this booklet is self- instructional, with self-assessment exercises, and recommendations for further readings. The syllabus has been divided in sections, and provided as units for simplification.

The University has a network of 110 Learner Support Centres/Study Centres, to enable students to make use of reading facilities, and for curriculum-based counseling and practicals. We, at the University, welcome you to be a part of this institution of knowledge.

Prof. G. S. Batra
Dean Academic Affairs

BACHELOR OF ARTS
CORE COURSE (CC): POLITICAL SCIENCE
SEMESTER – II
(BAB31204T) POLITICAL THEORY II
SYLLABUS

MAX. MARKS: 100

INTERNAL: 30

PASS: 40%

EXTERNAL: 70

Objective:

Credits: 6

This course aims to introduce the students to the basic concepts and themes of the discipline of political science. It will provide an overview about political science and theory and State and its sovereignty.

INSTRUCTIONS FOR THE CANDIDATES:

Candidates are required to attempt any two questions each from the sections A, and B of the question paper, and any ten short answer questions from Section C. They have to attempt questions only at one place and only once. Second or subsequent attempts, unless the earlier ones have been crossed out, shall not be evaluated.

SECTION – A

1. Political Theory: Meaning, Definition, Characteristics and Significance
2. Approaches to Political Theory: Historical, Normative and Empirical.
3. Rights and Duties: Definition and Types of Rights, Relationship between Rights and Duties.
4. Liberty: Meaning, Definition, Types and its safeguards.
5. Equality: Meaning, Definition, Types and its relationship with Liberty.

SECTION – B

1. Justice: Meaning and its various Dimensions.
2. Democracy: Meaning, Characteristics; Liberal and Marxist Theories.
3. Political Socialization: Meaning, Definition, Characteristics and its Agencies.
4. Political Culture: Meaning, Definition, Characteristics and its Types.
5. Political System: Meaning, Definition, Characteristics, Functions and its distinction from State.

Recommended Readings:

1. J.C. Johri: Principles of Political Science, Sterling Publishers, New Delhi, 2009.
2. S.P. Verma: Political Theory, Geetanjali Publishing House, New Delhi, 1983.
3. A.C. Kapoor: Principles of Political Science, S.Chand & Company, New Delhi, 2009.
4. Robert A. Dahl & Bruce: Modern Political Analysis, Sixth Edition, Pearson, Education, 2003.
5. M.P. Jain: Political Theory, Authors Guild Publication, Delhi (Punjabi & Hindi), 1990.
6. Andrew Heywood: Political Theory: An Introduction, MacMillan Press, London, 1999.
7. Andrew Heywood: Politics, Macmillan, London, 1997.
8. O.P. Gauba: An Introduction to Political Theory, Macmillan India Ltd. New Delhi, 2009
9. Frank Bealey, Richard: Chapman and Michael Sheehan: Elements in Political Science, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1999.

10. David Easton: The Political System: An Inquiry into the State of Political Science, Wiley, New York, 1953.
11. E. Ashirvatham: Political Theory, S. Chand & Company, New Delhi, 2010.

JAGAT GURU NANAK DEV PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA
(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

BACHELOR OF ARTS

CORE COURSE (CC): POLITICAL SCIENCE
COURSE (BAB31204T): POLITICAL THEORY II

COURSE COORDINATOR- DR. SUKHPAL KAUR
SEMESTER - II

SECTION A

Table of Contents

Sr. No.	UNIT NAME
Unit 1	Political Theory: Meaning, Definition, Characteristics and Significance
Unit 2	Approaches to Political Theory: Historical, Normative and Empirical.
Unit 3	Rights and Duties: Definition and Types of Rights, Relationship between Rights and Duties.
Unit 4	Liberty: Meaning, Definition, Types and its safeguards.
Unit 5	Equality: Meaning, Definition, Types and its relationship with Liberty.

SECTION B

Unit 6	Justice: Meaning and its various Dimensions.
Unit 7	Democracy: Meaning, Characteristics; Liberal and Marxist Theories.
Unit 8	Political Socialization: Meaning, Definition, Characteristics and its Agencies
Unit 9	Political Culture: Meaning, Definition, Characteristics and its Types.
Unit 10	Political System: Meaning, Definition, Characteristics, Functions and its distinction from State.

BACHELOR OF ARTS
SEMESTER –II
COURSE: - POLITICAL THEORY – II

ਇਕਾਈ 1 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ: ਅਰਥ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਗੁਣ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕਤਾ

ਸੰਰਚਨਾ

1.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

1.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

1.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

1.3 ਅਰਥ

1.4 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

1.5 ਪਿਛੋਕੜ

1.6 ਗੁਣ

1.6.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

1.7 ਮਹੱਤਵ

1.7.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

1.8 ਸੰਖੇਪ

1.9 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

1.9.1 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

1.9.2 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

1.10 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

1.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (LEARNING OBJECTIVES): -

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ।
- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ।
- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਲਈ

1.1. ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ (KEY WORDS): ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਵਿਚਾਰ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਆਜ਼ਾਦੀ, ਸਮਾਨਤਾ, ਨਿਆਂ

1.2. ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (INTRODUCTION)

ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਬਹਿਸ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਦਲੀਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਥਿਊਰੀ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਅਮੂਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਲਈ ਇਸਦਾ ਅਧਿਐਨ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਨਜ਼ਰੀਆ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੈਟਲਿਨ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, "ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਪਰਿਪੱਕਤਾ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀਤਾ ਅਤੇ ਅਮੂਰਤਤਾ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।" ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਦਲੀਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਾ ਉਦੋਂ ਹੀ ਅੱਗੇ ਵਧ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਥਿਊਰੀ ਅਤੇ ਖੋਜ ਨਿਯਮਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ।

1.3. ਅਰਥ (MEANING): -

ਥਿਊਰੀ ਸ਼ਬਦ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ "ਥੀਓਰੀਆ" ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ "ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਇੱਕ ਕੇਂਦਰਿਤ ਮਾਨਸਿਕ ਨਜ਼ਰੀਆ ਹੈ।" ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਐਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਸ਼ਾਖਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਕਿਆਸਅਰਾਈਆਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਰਾਜਕਤਾਵਾਦ ਅਤੇ ਸਾਮਵਾਦ ਆਦਿ ਨੂੰ ਇੱਕ ਥਾਂ 'ਤੇ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ' ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅਤੇ ਦਬਾਉ ਸਮੂਹ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਬੰਧ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਥਿਊਰੀ' ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਜੁੜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਵਰਨਨ ਵੈਨ ਡਾਈਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਦਾ ਇਤਰਾਜ਼ਯੋਗ ਪਹਿਲੂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਕਥਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਥਿਊਰੀ ਲੇਬਲ ਵਾਲੇ ਉਪ-ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਉਲਟ, ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਉਪ-ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ਕੋਰਸ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਉਚਿਤ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵੀ ਥਿਊਰੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਜੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਰਵੱਈਆ ਹੋਰ ਉਪ-ਵਿਭਾਗਾਂ ਲਈ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

ਥਿਊਰੀ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਤੱਥਾਂ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਸਧਾਰਨੀਕਰਨ ਹੈ। ਸਧਾਰਨਤਾ ਦਾ ਪੱਧਰ ਇੱਕ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ, ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ, ਸੰਭਵ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖਰਾਕਰਨ ਦਾ ਮੌਟੇਸਕਿਯੂ ਸਿਧਾਂਤ, ਮਿਸ਼ੇਲ ਦਾ ਕੁਲੀਨਤਾ ਦਾ ਲੋਹ ਕਾਨੂੰਨ (Iron Law of Oligarchy) ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਬਾਰੇ ਤਾਜ਼ਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਵਿਹਾਰਕ ਅੰਦੋਲਨ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੱਥਾਂ ਬਾਰੇ ਪਰਖਯੋਗ, ਅਨੁਭਵੀ ਅਤੇ ਆਮ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੈ। ਅਕਸਰ "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ" ਅਤੇ "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ" ਸ਼ਬਦ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਦੋਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਫਿਲਾਸਫੀ 'ਵਿਚਾਰ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ' ਹੈ ਅਤੇ

ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ, ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਉਲਝਣਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਅਰਥ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਫਲਸਫਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਤਰਕਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਪਰ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਕੀ ਹੈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਉਹ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਜੋ ਸਧਾਰਣੀਕਰਨ, ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਸਥਾ, ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਇੱਕ ਅਮੂਰਤ ਮਾਡਲ ਲਈ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ।

1.4 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (DEFINITIONS): -

ਜਰਮੀਨੋ (Germino) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜਿਕ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵਿਗਿਆਨ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਵੇਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਟੀਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਅਗਾਊਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।"

ਡੇਵਿਡ ਹੇਲਡ (David Held) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਨੈਟਵਰਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੁਭਾਅ, ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬਿਆਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।"

ਐਂਡਰਿਊ ਹੈਕਰ (Andrew Hacker) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਚੰਗੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਉਦਾਸੀਨ ਖੋਜ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹਕੀਕਤ ਦੇ ਗਿਆਨ ਲਈ ਇੱਕ ਉਦਾਸੀਨ ਖੋਜ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ।"

ਜੀ. ਐੱਚ. ਸਬਾਇਨ (G.H. Sabine) ਨੇ ਸਿਆਸੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪੂਰੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, "ਮੇਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਰਾਜਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਜਾਂਚ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ।"

ਬਲੁਮ (Bluhm) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਇੱਕ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਇੱਕ ਆਮ ਸਮਝ ਵਜੋਂ, ਸੰਦਰਭ ਦਾ ਇੱਕ ਢਾਂਚਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋਵਾਂਗੇ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਉਂ ਵਾਪਰਿਆ ਹੈ, ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਚੰਗਾ ਸੀ ਜਾਂ ਮਾੜਾ ਸੀ ਜਾਂ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋਵਾਂਗੇ ਕਿ ਅੱਗੇ ਕੀ ਵਾਪਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ।"

ਜਾਰਜ ਕੈਟਲਿਨ (George Catlin) ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ, ਵਿਗਿਆਨ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜਿਕ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਹੈ, ਸਿਆਸੀ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਸਬੰਧ ਅੰਤ ਜਾਂ ਅੰਤਮ ਮੁੱਲ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਲਾ ਕੀ ਹੈ ਜਾਂ ਚੰਗਾ ਸਮਾਜ ਕੀ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦਰਸ਼ਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਫਲਸਫਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਪਲੈਟੋ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਾਂਗ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਏਜੰਟਾਂ ਅਤੇ ਅਦਾਕਾਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੀ ਥਿਊਰੀ ਅਤੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਤੱਤ ਹੈ।

1.5 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (HISTORY OF POLITICAL THEORY):-

ਅਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਮੱਧਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਬਾਰਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ 1500 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਭਾਵ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਾਂਗ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮੋਢੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪਲੈਟੋ ਅਤੇ ਅਰਸਤੂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਾਂ ਕਲਾਸੀਕਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਦੋ ਮਹਾਨ ਚਿੰਤਕ ਹਨ। ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸੇਂਟ ਅਗਸਟੀਨ ਅਤੇ ਸਿਮੋਨੋ ਵਰਗੇ ਰੋਮਨ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।

ਪਰੰਪਰਿਕ ਦੌਰ ਉਹ ਦੌਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਉਦਾਰਵਾਦ, ਵਿਗਿਆਨਵਾਦ, ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕਵਾਦ ਵਰਗੇ ਨਵੇਂ ਰੁਝਾਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਪੁਨਰਜਾਗਰਣ ਦੇ ਦੌਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਲੈਟੋ, ਅਰਸਤੂ, ਸੇਂਟ ਆਗਸਟੀਨ, ਸਿਮੋਨੋ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਲਾਸੀਕਲ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਲੰਮਾ ਸਪੈੱਲ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਪੱਤਰ ਨਾਲ ਰਵਾਇਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮੈਕਿਆਵੇਲੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਜਿਸਦਾ ਜਨਮ 1469 ਵਿੱਚ ਇਟਲੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਕਾਲ ਦੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ 20^{ਵੀਂ} ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵੀ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ ਤਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਥਿਊਰੀ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਿਧਾਂਤ ਵਜੋਂ ਮਨੋਨੀਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਜਦੋਂ ਕਿ 20^{ਵੀਂ} ਸਦੀ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 20^{ਵੀਂ} ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਜੋ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਜਾਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਹੈ, ਸਿਆਸੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉੱਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਅਢੁੱਕਵੀਂ ਪਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਸਕਾਰਾਤਮਕ, ਅਨੁਭਵੀ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਰੁਝਾਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਇਹਨਾਂ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਨੀਰਸ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਥਾਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਥਿਊਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵੀ, ਵਿਹਾਰਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਲੰਮਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਅਮਰੀਕੀ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 1908 ਵਿੱਚ, ਦੋ ਲਿਖਤਾਂ, ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਦਵਾਨ ਗ੍ਰਾਹਮ ਵਾਲਸ (Human Nature in Politics) ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਅਮਰੀਕੀ ਵਿਦਵਾਨ ਆਰਥਰ ਬੈਂਟਲੇ (Process of Government) ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਨਵੀਂ ਪਹੁੰਚ ਨੇ ਤੱਥਾਂ ਦੇ

ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਦੀ ਲੋੜ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਗਿਆਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਤਰੀਕਿਆਂ, ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕਾਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨ ਕਰਕੇ, ਮੁੱਲ ਮੁਕਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਦਬਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਕਾਰਨ 1960 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਨੁਭਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਹਾਰਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮਰਥਕ ਵਜੋਂ ਅੱਗੇ ਆਇਆ ਸੀ, ਨੇ ਹੁਣ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਲ ਮੁਕਤ ਅਧਿਐਨ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਲਈ ਇਸਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 1970 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੌਰਾਨ ਉਤਰ - ਵਿਵਹਾਰਵਾਦ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ, ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਦੁਆਰਾ ਅਣਡਿੱਠ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਤਰ-ਵਿਵਹਾਰਵਾਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਆਜ਼ਾਦੀ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਵਰਗੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਰਾਲਜ਼, ਨੇਜ਼ਿਕ, ਹੈਬਰਮਾਸ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਠਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਆਦਰਸ਼ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਵੀਂ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤੀ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (CHARACTERISTICS OF POLITICAL THEORY): - ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:

1. ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇੱਕ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ (Political Theory is an intellectual and moral creation of man):- ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਤ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਜੋ ਜਾਇਜ਼ ਜਾਂ ਜਾਇਜ਼ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਲੋਚਨਾ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਪਲੈਟੋ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯਤਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੱਚ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਵਿਦਵਾਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕੰਮ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਲੈਟੋ ਦਾ ਗਣਰਾਜ, ਅਰਸਤੂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਹੋਬਜ਼ ਦੀ ਲੇਵੀਆਥਨ ਅਤੇ ਰਾਲਸ ਦੇ ਨਿਆਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ।

2. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਘੇਰਾ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੀ ਹੈ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ (The Scope of Political Theory is broadly related to 'What is Political'):- ਜਿਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਿਰਫ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ' ਦੇ ਖੇਤਰ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ, ਉਸਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ, ਉਸਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰ, ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਾਰਜ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਦੇ ਹਨ।

3. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂ (Various aspects of political theory) :- ਜੇ ਰੋਲੈਂਡ ਪੇਨੋਕ (J Roland Pennock), ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਕਈ ਪਹਿਲੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ, ਅਨੁਮਾਨ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਨੈਤਿਕ (Ethical):- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਕੀ ਹੈ, ਰਾਜ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਹੈ। ਇਸ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਢੰਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ

ਸਪੇਕੁਲੇਟਿਵ (Speculative):- ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਾਨੂੰਨੀ (Legal): - ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਆਦਿ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਗਠਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਗਿਆਨਕ (Scientific): - ਜਦੋਂ ਇੱਕਤਰ ਕੀਤੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਨ, ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪਹਿਲੂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸਮੱਸਿਆ, ਸੰਸਥਾ, ਵਿਧੀ, ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਪਹਿਲੂ ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪਹਿਲੂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੂਜੇ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦਗਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

4. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਜਾਂਚ ਦੇ ਢੰਗ (Methods Of Investigating Political Theory):- ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਜਾਂਚ ਲਈ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਵਰਣ, ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਜਾਂਚ ਵਰਗੇ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਜਾਂ ਤੱਥ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਮੁੱਚੀ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਨਰਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਜਾਂ ਸਧਾਰਨੀਕਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਇਹਨਾਂ ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਨਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹੋਏ ਨੈਤਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਕਿਸੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਟੀਚਿਆਂ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਸਮੱਗਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤਾਂ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ: (i) ਤੱਥ ਜਾਂ ਵਰਣਨਯੋਗ ਕਥਨ (Factual or descriptive statements) (ii) ਸ਼ੁੱਧ ਸਿਧਾਂਤ (Pure theory) (iii) ਮੁੱਲ ਸਿਧਾਂਤ (Value theory) ।

ਵਿਲੀਅਮ ਟੀ ਬਲਮ (William T Blum) ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹਨ (i) ਵਰਣਨ (Description) (ii) ਵਿਆਖਿਆ (Explanation) (iii) ਨੁਸਖਾ (Prescription) (iv) ਮੁਲਾਂਕਣ (Evaluation)

5. ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਬੰਧ:- ਅਸੀਂ ਦੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। (i) ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਜਿਸ

ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਰਾਜ ਕੀ' ਹੈ। ਲੇਖਕ ਇੱਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਕਿ ਹਰੇਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਜਿਸ 'ਤੇ ਇਹ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। (ii) ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਰਾਜ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ' ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ, ਵਾਤਾਵਰਣਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂ ਰਾਜ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

6. ਇਕਸਾਰਤਾ ਅਤੇ ਤਾਲਮੇਲ: - ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ, ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਾਂਗ ਸਹੀ ਅਤੇ ਪੱਕੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਇਕਸਾਰਤਾ ਅਤੇ ਤਾਲਮੇਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗਿਕ ਜਾਂਚ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਸ਼ੰਕੇ ਅਤੇ ਬੇਨਿਯਮੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਬੇਨਿਯਮੀਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਖਾਸ ਕਾਰਨ ਹਨ ਜਿਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਉਲਝਣਾਂ ਅਤੇ ਬੇਨਿਯਮੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਜਿਹੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੇਨਿਯਮੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਇਕਸਾਰਤਾ ਲਿਆਉਣਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

7. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ:- ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ। ਰੋਡੀ, ਐਂਡਰਸਨ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸਟੇਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਅੰਕੜਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ, ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਖੋਜਕਰਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅੰਕੜਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਖੋਜਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਤੇਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਪਹਾੜੀ ਪੁੰਜ ਤੋਂ ਅਰਥ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਕੱਢੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।" ਇਹ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦਾ ਘਰ ਹੈ। ਇਹ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰੀਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

8. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ: - ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ। ਰੋਡੀ, ਐਂਡਰਸਨ, ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸਟੇਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਨੈਤਿਕ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਰਤ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਉਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (i) ਤੱਥ ਜਾਂ ਵਰਣਨਾਤਮਕ (ii) ਅਨੁਭਵੀ ਡੇਟਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਧਾਰਨੀਕਰਨ (iii) ਇੱਕ

ਨੈਤਿਕ ਹਿੱਸਾ ਜੋ ਮੁੱਲ ਨਿਰਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੱਤ ਹਨ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹਨ।

9. ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ: - ਹੈਨਰੀ ਬੀ ਮੇਓ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਹਰੇਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਢੁਕਵਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸਦੇ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਘੱਟ ਜਾਂ ਘੱਟ ਇਕਸੁਰਤਾ ਵਾਲਾ ਢਾਂਚਾ ਜਿਸ 'ਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਣ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਢਾਂਚਾ। ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਆਪਣੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਂ ਰੱਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪਣੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

10. ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ:- ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਇੱਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

11. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ: - ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੱਥਾਂ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਹੀ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਬਲਕਿ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਗਲਤ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਅਤੇ ਇੱਕ ਬਿਹਤਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਇੱਕ ਕਾਰਜਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

1.6.1. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

1. ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਲਿਖੋ।

.....

.....

.....

2. ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖੋ।

.....

.....

.....

1.7 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ (SIGNIFICANCE OF POLITICAL THEORY):-

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ, ਉਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਆਸੀ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹੱਲ ਅਤੇ ਸਰੋਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ

ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੱਛਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਘੱਟੋ ਘੱਟ 2500 ਸਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਕਲਾਸੀਕਲ, ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਵਰਗੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਲਾਸੀਕਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਵਰਣਨ, ਵਿਆਖਿਆ, ਨੁਸਖੇ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਅਨੁਭਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੀ। ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਡੇਵਿਡ ਹੇਲਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਨੈਟਵਰਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੁਭਾਅ, ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬਿਆਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।"

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀਆਂ ਹਕੀਕਤਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ, ਅਨੁਭਵੀ ਸਬੂਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸਿਰਫ਼ ਅਨੁਭਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜਾਂ, ਸਰਕਾਰਾਂ, ਸਮਾਜਾਂ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਠੋਸ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਸਮਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖੋਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

1. ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕਈ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ (Political Theory Fulfils a Number of Functions):-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਾਡਾ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਪਣਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਢਾਂਚਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਨਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮੀਖਿਆ ਨਾਲ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

2. ਸਮਾਜਿਕ ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਾਣ (Social Criticism and Reconstruction) :- ਪਲੈਟੋ, ਅਰਸਤੂ, ਸੇਂਟ ਆਗਸਤੀਨ, ਮੈਕਿਆਵੇਲੀ, ਹੋਬਸ, ਲਾਕ, ਰੂਸੋ, ਹੇਗਲ, ਮਾਰਕਸ, ਮਿਲ ਅਤੇ ਮੈਕਫਰਸਨ ਵਰਗੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਪਲੈਟੋ ਨੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਸੁਆਰਥੀ ਅਤੇ ਚਲਾਕ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੀ *ਮੇਡਸ ਓਪਰੇਂਡੀ* (ਕੁਝ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਖਾਸ ਤਰੀਕਾ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਆਦਿ ਲਈ ਖਾਸ ਹੈ) ਦਾ ਪਰਦਾਫਾਸ਼ ਕੀਤਾ। ਮੈਕਿਆਵੇਲੀ ਨੇ ਸੁਆਰਥੀ ਅਤੇ ਲਾਲਚੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਮਾਲਕ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਮਾਲਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਟਕਰਾਅ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੈਕਫਰਸਨ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀਆਂ ਪੇਚੀਦਗੀਆਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦੇ ਹਨ।

3. ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਵਜੋਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ (Political Theory as a Technique of Analysis): - ਜੀ.ਐੱਚ. ਸਬਾਇਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕਾਫ਼ੀ ਸਰਲ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਸਮੂਹ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ..... ਇਹ ਸਿਆਸੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਜਾਂਚ ਹੈ.... ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਕਿ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਭਿਆਸ ਕੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਕਿ ਇਸਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ ਇਹ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਕਿ ਇੱਕ ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ, ਜਾਂ ਇਸਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਨੂੰ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।” ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਬਚਾਅ ਕਰਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਯਥਾ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ, ਇਸ ਨੂੰ ਅਮੂਰਤ ਅਤੇ ਆਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਕਲਪਨਾ ਲਈ ਜਗ੍ਹਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਜੋਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦਾ ਸੰਸਥਾਗਤ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਸਮੀਕਰਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ, ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ, ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਣਾ ਜਾਂ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ।

4. ਸੰਕਲਪਿਕ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ (Conceptual Clarification) : - ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਲੀਲ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਸਮਾਨਤਾ, ਲੋਕਤੰਤਰ, ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਚੋਣ, ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਇੱਕ ਰਾਜ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਭਲਾਈ ਦੇ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇੱਕ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲਈ ਰਾਜ ਜ਼ੁਲਮ, ਗਲਬੇ ਅਤੇ ਜਮਾਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਕਲਪਿਕ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਭਵ ਹੈ ਪਰ ਨਿਰਪੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

5. ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸੰਸਲੇਸ਼ਣ (Synthesis of political science and political philosophy): - ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸੰਸਲੇਸ਼ਣ 'ਤੇ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਸੰਸਲੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ (i) ਵਰਣਨ (ii) ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ (iii) ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

1. ਵਰਣਨ (Description): - ਇਹ ਕਾਰਜ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਠੋਸ ਗਿਆਨ 'ਤੇ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਆਰਥਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀਆਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨ, ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਹੱਲ ਦੇ ਪਰਖੇ ਗਏ ਤਰੀਕਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ।

2. ਆਲੋਚਨਾ (Criticism): - ਇਹ ਕਾਰਜ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਫਲਸਫਾ ਬਿਹਤਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਖੋਜ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਬਿਹਤਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ; ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਮੀਆਂ, ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਅਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦਿਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

3. ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ(Reconstruction): - ਇਹ ਕਾਰਜ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਦੁਆਰਾ ਪਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਕਮੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸਿਆਸੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੱਖਪਾਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਸਮਕਾਲੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

6. ਰਾਜਨੀਤਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਜੋਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ(Political Theory as the History of Political Thought): - ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਕੋਰਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ, ਪਲੈਟੋ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਅਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੁਝ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਬਿਆਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਲਾਸਿਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਣਵੱਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਦੀਵੀ, ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਮਹੱਤਵ ਵਿੱਚ ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਲਾਸਿਕਸ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

7. ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਸਮੀ ਮਾਡਲ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ(Political Theory helps to Formal Model Building): - ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਰਸਮੀ ਮਾਡਲਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਡਲ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਧਾਰਤ ਹਨ। ਉਹ ਆਦਰਸ਼ਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਨਿਯਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

1.7.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ (CHECK YOUR PROGRESS) II

1. ਵਿਵਹਾਰਵਾਦ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਿਸਨੇ ਕੀਤੀ?

.....

.....

2. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੋ।

.....

.....

1.8 ਸੰਖੇਪ (SUMMARY): -

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੋਂ, ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਪਹਿਲੂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨੈਤਿਕ, ਅਟਕਲਾਂ, ਸਮਾਜਕ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਜਾਂ ਵਿਗਿਆਨਕ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਲੱਖਣ ਤੱਤ ਹਨ ਜੋ ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ ਪਰ ਇਕਸਾਰਤਾ ਅਤੇ ਇਕਸਾਰਤਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ, ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਆਸੀ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਹੱਲ ਅਤੇ ਸਰੋਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1.9.ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ (QUESTIONS FOR PRACTICE):-

1.9.1. ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ (LONG ANSWER QUESTIONS)

1. ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਸਿਆਸੀ ਸਿਧਾਂਤ ਕੀ ਹੈ? ਇਸਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
3. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

1.9.2 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ (SHORT ANSWER QUESTIONS)

1. ਸਿਆਸੀ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ?
2. ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਓ।
3. ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਕੀ ਹਨ?

1.10 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ (SUGGESTED READINGS):-

- Andrew Heywood "Political Theory An Introduction", Palgrave MacMillan, New York, 2004
- S.P. Verma, *Modern Political Theory*, Vikas Publishing House, Noida, 2017
- O.P. Gauba, *An Introduction to Political Theory*, National Paperbacks, U. P., 2019
- J. C. Johari, *Contemporary Political Theory (New Dimensions, Basic Concepts, and Major Trends)*, Sterling Publishers Pvt. Ltd., U.P., 2019

BACHELOR OF ARTS
SEMESTER –II
COURSE: - POLITICAL THEORY – II

ਯੂਨਿਟ-2 ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਲਈ ਪਹੁੰਚ (Approach): ਇਤਿਹਾਸਕ, ਆਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ

ਢਾਂਚਾ

- 2.0 ਉਦੇਸ਼
- 2.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ
- 2.2 ਜਾਣ- ਪਛਾਣ
- 2.3 ਪਹੁੰਚ (Approach) ਦਾ ਮਤਲਬ
- 2.4 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਲਈ ਪਹੁੰਚ (Approach)
- 2.5 ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ (Historical Approach)
 - 2.5.1 ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਅਰਥ
 - 2.5.2 ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ
 - 2.5.3 ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਲਾਭ
 - 2.5.4 ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ
 - 2.5.5 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ।
- 2.6 ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ (Normative Approach)
 - 2.6.1 ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਅਰਥ
 - 2.6.2 ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ
 - 2.6.3 ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਲਾਭ
 - 2.6.4 ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ
 - 2.6.5 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।।

2.7 ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ (Empirical Approach)

2.7.1 ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਅਰਥ

2.7.2 ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

2.7.3 ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਲਾਭ

2.7.4 ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ

2.7.5 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।।।

2.8 ਸੰਖੇਪ

2.9 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

2.9.1 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉੱਤਰ

2.9.2 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉੱਤਰ

2.10 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

2.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (LEARNING OBJECTIVES)

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਆਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਲਈ।
- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਆਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਲਈ।
- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਆਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਲਾਭਾਂ ਅਤੇ ਨੁਕਸਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ।
- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਆਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨ ਲਈ।

2.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ: ਪਹੁੰਚ, ਆਦਰਸ਼ਕ, ਅਨੁਭਵੀ, ਮੁੱਲ, ਤੱਥ, ਵਿਵਹਾਰਵਾਦ, ਉੱਤਰ-ਵਿਵਹਾਰਵਾਦ, ਵਿਗਿਆਨਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ

2.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (INTRODUCTION)

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਜ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਦਿ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਆਦਿ। ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਜਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਾਂਚ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ, ਹੋਰ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਡਾਟਾ ਤੋਂ ਸਧਾਰਨੀਕਰਨ, ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹੁੰਚਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਰਵਾਇਤੀ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪਹੁੰਚਾਂ ਵਜੋਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਆਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪਹੁੰਚ ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਭਵੀ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਰਵਾਇਤੀ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪਹੁੰਚ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਓ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੀਏ ਅਤੇ ਫਿਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਆਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧੀਏ।

2.3 ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਮਤਲਬ (MEANING OF APPROACH)

ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ 'ਪਹੁੰਚ' ਅਤੇ 'ਵਿਧੀ' ਸ਼ਬਦ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਸਬੰਧਤ ਹਨ, ਪਰ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਵਿਧੀ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕੁਝ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਾਂ ਤੱਥ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ, ਆਗਨਾਤਮਿਕ ਵਿਧੀ, ਨਿਗਨਾਤਮਿਕ ਵਿਧੀ, ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ, ਆਦਿ ਪਰ ਪਹੁੰਚ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਅਤੇ ਫਿਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅਧਿਐਨ ਉੱਪਰ ਵੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਿਸ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਵਰਨਨ ਵੈਨ ਡਾਈਕ (Vernon Van Dyke) ਅਨੁਸਾਰ, ਇੱਕ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਹਿਣ ਲਈ ਡੇਟਾ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤ ਚੋਣ-ਮਾਪਦੰਡ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਵਾਲਾਂ ਅਤੇ ਡੇਟਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬੇਦਖਲ ਕਰਨ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਾਪਦੰਡ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਡਾਈਕ ਨੇ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਪਹੁੰਚ ਵਿਚਲੇ ਫਰਕ ਦੀ ਹੋਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ

ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਡੇਟਾ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਪਦੰਡ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਿਧੀਆਂ ਡੇਟਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਰਤਣ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹੁੰਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖਾਸ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ।

2.4 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਲਈ ਪਹੁੰਚ (APPROACHES TO POLITICAL THEORY)

ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹੁੰਚ (Approaches) ਵਰਤ ਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪਹੁੰਚਾਂ ਨੂੰ ਰਵਾਇਤੀ ਪਹੁੰਚ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਆਧੁਨਿਕ ਪਹੁੰਚ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ ਅਤੇ 1945 ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਈ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪਹੁੰਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵੀ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਵਰਤੋਂ ਗਏ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪਹੁੰਚ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਓਵਰਲੈਪ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪਹੁੰਚਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬਹੁਤ ਬਾਰੀਕ ਫਰਕ ਸਵੀਕਾਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

2.5 ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਹੁੰਚ (HISTORICAL APPROACH)

ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਹੁੰਚ ਪੁਰਾਤਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਪਹੁੰਚ ਹੈ। ਪਲੈਟੋ, ਅਰਸਤੂ, ਥਾਮਸ ਹੋਬਜ਼, ਜੌਹਨ ਲੋਕ, ਜੇ.ਜੇ. ਰੂਸੋ, ਜੇਰਮੀ ਬੈਂਥਮ, ਜੇ. ਐੱਸ ਮਿੱਲ, ਟੀ. ਐਚ. ਗ੍ਰੀਨ, ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਆਦਿ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਜਾਰਜ ਸਬਾਇਨ ਇਸ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚਿੰਤਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮਹਾਨ ਲਿਖਤ 'ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਥਿਊਰੀ' (A History of Political Theory) ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ।

2.5.1 ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਅਰਥ (MEANING OF HISTORICAL APPROACH)

ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਧਿਐਨ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਬੂਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਇੱਕ ਖਾਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਰੇਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਦੋ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਇਹ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੀਗਲ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। ਕਾਰਲ ਪੋਪਰ(karl popper) ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਇਤਿਹਾਸਵਾਦ'(Historicism) ਕਿਹਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਅਤੀਤ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਾਰਜ ਸਬਾਇਨ ਦੀ 'ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਥਿਊਰੀ'(A History of Political Theory) ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।

ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਹਾਲਾਤਾਂ ਅਤੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕੇਵਲ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਉਪਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਇਸਦੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਰਨ-ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਨਾਲ, ਮੌਜੂਦਾ ਸਥਿਤੀਆਂ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਡਾ. ਗਾਰਨਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਤੀਤ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੌਜੂਦਾ ਰੂਪ ਕਿਵੇਂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਵਧਿਆ।

2.5.2 ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (CHARACTERISTICS OF HISTORICAL APPROACH)

1. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (Widely used in the study of political theory): ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਹੁੰਚ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਜਾਂ ਚੋਣਵੇਂ ਸਮੇਂ ਦੇ

ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸਮਾਂ ਸੀਮਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚੁਣੀਆਂ ਗਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਹੁੰਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ।

2. **ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ (It studies socio-economic factors):** ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਕ ਮਹਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ 'ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਨਵੇਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਬਣਾਏ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਪਲੈਟੋ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨੀ ਨਗਰ ਰਾਜ ਏਥਨਜ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਸੀ। 17^{ਵੀਂ} ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਘਰੇਲੂ ਯੁੱਧ ਨੇ ਹੋਬਜ਼ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਲੋਕ ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਿਚਕਾਰ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਅਨੁਸਾਰ ਲਗਭਗ ਹਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
3. **ਇਹ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ (It analyses the whole socio-political issues):** ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਤਬਦੀਲੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮਨੋਰਥਾਂ, ਕਾਰਵਾਈਆਂ, ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ, ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕਟਕਾਲਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਵੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਭਖਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਵਾਲਾਂ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੁਝ ਖਾਸ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਚਿੰਤਕ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।
4. **ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਨੇ ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ (Historical approach used evolutionary methods):** ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਨੇ ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਇੱਕ ਲੰਬੀ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਅਤੀਤ ਤੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਤੱਕ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
5. **ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇਵਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੱਥ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ (Historical approach deals with only political fact):** ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ 'ਇਤਿਹਾਸ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਜੈਨੇਟਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ ਜੋ ਸਿਰਫ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ

ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੌਰ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਈ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹਰ ਦੌਰ ਦੇ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।

6. **ਸਿਆਸੀ ਵਿਕਾਸਵਾਦ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਇੱਕ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ (Political evolutionism is an integral part of historical approach):** ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸਵਾਦ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਇੱਕ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ। ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਮੇਨ (Sir Henry Maine) ਅਤੇ ਮੈਕਆਈਵਰ ਵਰਗੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਧਰਮ, ਜਾਇਦਾਦ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ, ਯੁੱਧ ਆਦਿ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਕੋਈ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੌਜੂਦਾ ਰੂਪ ਕਿਵੇਂ ਲਿਆ।
7. **ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਵਰਣਨਕਾਰੀ ਹੈ (Historical approach is descriptive in nature):** ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਵਰਣਨਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪਿਛਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਖਾਸ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰੀਖਣ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰੇਰਕ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਿਛਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕੀਮਤੀ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦਾ ਹੈ।

2.5.3 ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਲਾਭ (ADVANTAGES OF HISTORICAL APPROACH)

1. **ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ (It is useful to understand the political ideas and theories):** ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ। ਪਲੈਟੋ, ਅਰਸਤੂ, ਰੂਸੋ, ਹੀਗਲ, ਮੈਕਿਆਵੇਲੀ, ਬਰਕ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਟਕਸਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਖਾਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਇਹਨਾਂ ਟਕਸਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਿਆਂ ਉੱਤੇ ਭਾਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉੱਤੇ ਵੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਕ ਕਲਾਸੀਕਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਬਲਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਅੱਜ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਨ। ਇਹ ਯੋਗਦਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਇੱਕ ਢੰਗ ਜਾਂ ਵਿਧੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ। ਸਿਆਸੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਸੋਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ। ਸਥਾਈਨ ਨੇ ਸਹੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਕ ਖਾਸ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਹੈ ਅਤੇ, ਇਸ ਲਈ, ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਸਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

2. **ਸਵਾਲਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ (Help to search out the questions):** ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਉਠਾਏ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੋਂ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਧਿਐਨ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਚਰਿੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸੱਚ ਹੈ ਜਾਂ ਗਲਤ, ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੈ ਜਾਂ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਦੋ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ- ਇੱਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਜੋਂ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਜੋਂ। ਇੱਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਜੋਂ, ਇਸਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਵਜੋਂ ਇਹ ਜਮਾਤੀ ਹਿੱਤਾਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ।
3. **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ (Significant to understand the origin and growth of political institutions):** ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।
4. **ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਸਿਆਸੀ ਬਣਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ (Historical approach provides knowledge of political structures and institutions):** ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਬਦਲਾਅ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਢਾਂਚੇ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਧਾਰਨਾਵਾਂ, ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਟੀਚਿਆਂ ਬਾਰੇ ਚੰਗੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਮਹਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੇ ਗਏ ਅਧਿਐਨ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

5. **ਮੌਜੂਦਾ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ** (Helps to analyse present situations) : ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ। ਇਹ ਮੌਜੂਦਾ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਲਈ ਸੁਝਾਅ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਖਾਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ, ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਇਹੀ ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਗੁਣ ਹੈ ਜੋ ਇਸਨੂੰ ਉਪਯੋਗੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਨਾ ਸਿਰਫ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇੱਕ ਖਾਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ, ਬਲਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਇਸ ਯੋਗਦਾਨ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।
6. **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਕੀਕਤ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ** (Plays an important role in the study of political reality and events): ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਕੀਕਤ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ 'ਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਲਈ ਰਾਹ ਦਸੇਰੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਲਈ ਹੋਰ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣੇਗੀ।

2.5.4 ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ (DISADVANTAGES OF HISTORICAL APPROACH)

1. **ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਪਹਿਲੂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ** (Historical approach emphasizes only one aspect): ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਪਹਿਲੂ ਭਾਵ ਅਤੀਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਹ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ, ਪੂਰੇ ਅਤੇ ਸਹੀ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਅਤੀਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।
2. **ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਤ ਹੈ** (Mainly focuses on the study of the past): ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਵੀ ਸਬੰਧਤ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਪਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਝਾਅ ਤੋਂ ਵਰਣਨਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੈ।

3. ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਪੱਖਪਾਤ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਹੈ (It can bring biases in the study of political theory): ਅਤੀਤ ਦੇ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਾਂ ਡਾਟਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਪੱਖਪਾਤ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਹੈ।
4. ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਢੁਕਵੇਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ (Difficult to find relevant and authentic facts from history): ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯੁੱਗਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚੋਣਵੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਸਤਹੀ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਡਾਟਾ ਕਈ ਵਾਰ ਗੁੰਮਰਾਹਕੁੰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਜਾਂ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਢੁਕਵੇਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
5. ਅਤੀਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਹੱਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ (Ideas of the past hardly provide accurate solutions to contemporary problems): ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇੱਕ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਰਵਾਇਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਤੀਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕਾਰਕਾਂ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਯੁੱਗਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਤੀਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਹੱਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਤੋਖਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਨ।

2.5.5 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ (CHECK YOUR PROGRESS) I

1. ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
.....
.....
2. ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
.....
.....
3. ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨੁਕਸਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੋ।
.....
.....

2.6 ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ (NORMATIVE APPROACH)

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਲਈ ਰਵਾਇਤੀ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪਹੁੰਚਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਬਹਿਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਪਰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਹਾਵੀ ਸੀ। ਕਲਾਸੀਕਲ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਚਿੰਤਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪਲੈਟੋ, ਅਰਸਤੂ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ, ਰੂਸੋ, ਕਾਂਟ, ਬੈਂਥਮ, ਗ੍ਰੀਨ, ਜੇ ਐਸ ਮਿੱਲ, ਬਾਰਕਰ ਅਤੇ ਲਾਸਕੀ ਨੇ ਇਸ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਲੀਓ ਸਟ੍ਰਾਸ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

2.6.1 ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਅਰਥ (MEANING OF NORMATIVE APPROACH)

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਤੀ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਸਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਹੁੰਚ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਨਿਰਧਾਰਤ ਮੁੱਲਾਂ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨੈਤਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਲ ਤੱਥਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਮੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਕਥਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ।

ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਦਰਸ਼ ਕਿਸਮ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਮੁੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮੌਜੂਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਕੁਝ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਇੱਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਵੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਹੁੰਚ ਉਸ ਢੰਗ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਅਪੂਰਣ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕਸੁਰਤਾ ਅਤੇ ਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਦੀ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਟੀਚਿਆਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਚੰਗੇ, ਸਹੀ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੇ ਕੁਝ ਪੱਧਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਕਿ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਦੇਸ਼, ਮਤਲਬ, ਜਾਂ ਮੁੱਲ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਲਪਨਾ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੱਥਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਿਯਮਾਂ, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਜਾਂ ਪੂਰਵ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2.6.2 ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (CHARACTERISTICS OF NORMATIVE APPROACH)

ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ।

1. **ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਝਾਅ ਵਾਲੀ ਹੈ (Normative approach is mainly prescriptive):** ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਝਾਅ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਜਾਂ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ, ਜੋ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਹੀ ਕੋਰਸ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨੁਸਖੇ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਹੱਲ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੇ ਕੁਝ ਮਾਪਦੰਡ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਅਪੂਰਣਤਾ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਉਪਾਅ ਸੁਝਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।
2. **ਮੁੱਲ ਵਾਲੀ ਪਹੁੰਚ (Value laden approach):** ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੁਝ ਮੁੱਲਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕੁਝ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਨੁਸਖੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਹੁੰਚ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਜਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਪੈਮਾਨਿਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਲੜੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਸੈੱਟ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੌਜੂਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ 'ਸਹੀ ਅਤੇ ਗਲਤ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ' ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਚੰਗੇ, ਸਹੀ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕਰਨਾ ਹੈ।
3. **ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ (Idealistic):** ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਪਹੁੰਚ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਝ ਆਦਰਸ਼ ਧਾਰਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਆਸੀ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਬਿਨਾਂ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਅਤੇ ਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਮਾਪਦੰਡ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

4. **ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ (Concerned with imagination and speculation):** ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੈ। ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਹ 'ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?' 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਵਿਆਪਕ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਕਥਨ ਇੱਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਲਈ ਤਰਜੀਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਫਰਜ਼ ਜਾਂ ਵਿਆਪਕ ਲੋੜ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਕਥਨ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਬੂਤ ਦਲੀਲਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਡੇ ਗਿਆਨ-ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਖੋਜਣ, ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, 'ਇਨਸਾਫ਼ ਕੀ ਹੈ-ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਇਨਸਾਫ਼ ਸਮਾਨ ਨਓਲ ਸਮਾਨ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨ ਨਾਲ ਅਸਮਾਨ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ', ਜਾਂ 'ਇਨਸਾਫ਼ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਬਸ਼ਰਤ ਬਰਾਬਰ ਵੰਡ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਸਭ ਤੋਂ ਪੱਛੜੇ ਨੂੰ ਲਾਭ ਦੇਣ ਲਈ ਹੀ ਪਿੱਛੇ ਹਟਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਕਥਨ ਜੋ ਕਿ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।
5. **ਇਹ ਟੀਚਾ ਅਧਾਰਤ ਪਹੁੰਚ ਹੈ (It is goal oriented approach):** ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਟੀਚਾ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਦਿਸ਼ਾ, ਇੱਕ ਉਦੇਸ਼, ਇੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਅਤੇ ਸੰਦਰਭ ਦਾ ਇੱਕ ਫਰੇਮ ਹੈ ਜੋ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਲੀਓ ਸਟ੍ਰਾਸ, ਜੋ ਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਸਮਰਥਕ ਹਨ, ਨੇ ਠੀਕ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ, "ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂ ਤਬਦੀਲੀ ਹੈ। ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ, ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਬਦਤਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ; ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਬਦਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਬਿਹਤਰ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਫਿਰ, ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ, ਬਿਹਤਰ ਜਾਂ ਮਾੜੇ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੇਧਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਬਿਹਤਰ ਜਾਂ ਮਾੜੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਚੰਗੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ। ਚੰਗੇ ਦੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ, ਜੋ ਸਾਡੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਦੀ ਰਾਏ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਹੈ। ਇਸਤੇ ਹੁਣ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ, ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ 'ਤੇ, ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਤਮਕ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਥ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸਤੇ ਸਵਾਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਸਾਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਚੰਗੇ ਵਿਚਾਰ ਵੱਲ ਸੇਧਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੁਣ ਇਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਵਾਲੀਆ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਹੁਣ ਰਾਏ ਨਹੀਂ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਫਿਰ ਸਾਰੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਵਾਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵੱਲ ਸੇਧਿਤ ਹੈ: ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ, ਜਾਂ ਚੰਗੇ ਸਮਾਜ ਦੀ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਪੂਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਲਾ ਹੈ।"
6. **ਇਹ ਨਿਗਨਾਤਮਕ ਹੈ (It is deductive):** ਇਹ ਨਿਗਨਾਤਮਕ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਮੁੱਲ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ? ਇਹ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਜਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਖਾਸ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਆਮ, ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਜਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨਾਲ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

7. **ਪਹੁੰਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੈ (Approach is subjective)** ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੈ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਮੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ ਜੋ ਨਿੱਜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹਾਵੀ ਹਨ। ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਸਮੇਂ, ਹਾਲਾਤਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

2.6.3 ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਲਾਭ (ADVANTAGES OF NORMATIVE APPROACH)

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਫ਼ੀ ਤਾਜ਼ਗੀ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਹ ਟੀਚਾ-ਮੁਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਗਿਆਨ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਜੋਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲੋੜਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਮੁੱਲਾਂ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਇਹ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਰਾਜ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਦਿ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ ਉਹ ਆਧਾਰ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਏਕਤਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਇੱਕ ਫਾਇਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਅਸਲ ਤੱਥ ਨੂੰ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਤੱਥ ਕਿਉਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਵਾਪਰੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਬੰਧਤ ਹਨ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਇਸ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਕੇ, ਇਹ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਚੰਗੇ ਕਾਨੂੰਨ ਕਿਵੇਂ ਬਣਾਉਣੇ ਹਨ। ਨੈਤਿਕਤਾ, ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਚੰਗੇ ਸਮਾਜ, ਚੰਗੀ ਸਰਕਾਰ, ਚੰਗੇ ਵਿਧਾਇਕ, ਚੰਗੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹਨ।

ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਧੇਰੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇਹ ਪਹੁੰਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਬਣ ਕੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

2.6.4 ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ (DISADVANTAGES OF NORMATIVE APPROACH)

ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਹੀਣ ਅਤੇ ਬੇਕਾਰ ਕਹਿ ਕੇ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਿਆਸ-ਅਰਾਈਆਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਯੂਟੋਪੀਅਨ ਪਹੁੰਚ ਹੈ ਜੋ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਭਟਕਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਗਨਾਤਮਿਕ, ਅੰਦਾਜ਼ਾ, ਕਲਪਨਾਤਮਕ, ਅਮੂਰਤ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾਤਮਕ ਹੋਣ ਲਈ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਝ ਪੂਰਵ-ਕਲਪਿਤ ਆਦਰਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਅਜਿਹੀਆਂ ਆਦਰਸ਼ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਹ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੈ।

ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਹੁੰਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਨਿਗਨਾਤਮਿਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਲਪਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਤਰਕ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤਰੀਕਿਆਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਢਾਂਚੇ ਉੱਤੇ ਮੁੜ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ।

ਸਾਧਾਰਨ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰੁਕਾਵਟ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਫਾਰਮੂਲੇ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵੀ ਜਾਂਚ ਲਈ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਵਿਗਿਆਨਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਐਨਾਂ ਲਈ ਉਦੇਸ਼ ਮਾਪਦੰਡ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਸ ਪਹੁੰਚ ਦੁਆਰਾ ਕੱਢੇ ਗਏ ਸਿੱਟੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

2.6.5 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ (CHECK YOUR PROGRESS) II

1. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰੋ।

.....
.....

2. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਤੀ ਆਦਰਸ਼ ਪਹੁੰਚ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

.....
.....

3. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਤਿੰਨ ਫਾਇਦਿਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰੋ।

.....
.....

2.7 ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ (EMPIRICAL APPROACH)

ਅਰਸਤੂ, ਮੈਕਿਆਵੇਲੀ, ਹੋਬਸ, ਲੋਕ, ਮੋਂਟੇਸਕੀਯੂ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਨਾਮ ਅਨੁਭਵੀ ਨਿਰੀਖਣਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ, ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਜੋ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਉਭਰਿਆ, ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚਾਂ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਸੀ। ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਤੱਥਾਂ ਜਾਂ ਸੱਚਾਈ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪਹੁੰਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਾਰਲਸ ਮੈਰਿਅਮ, ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ, ਹੈਰੋਲਡ ਲਾਸਵੈਲ, ਡੇਵਿਡ ਐਪਟਰ, ਰਾਬਰਟ ਏ. ਡਾਹਲ, ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ, ਗੈਬਰੀਅਲ ਅਲਮੰਡ ਅਤੇ ਪਾਵੇਲ ਆਦਿ ਨੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਧੀਨ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ।

2.7.1 ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਅਰਥ (MEANING OF EMPIRICAL APPROACH)

ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਅਤੇ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇੱਕ ਅਨੁਭਵੀ ਤਰਕ ਦੇਣਾ ਹੈ ਜੋ 'ਕੀ ਹੈ?' ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਸਮਝਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਰਤਾਰੇ ਬਾਰੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਅਤੇ ਸਾਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਮੁੱਲ ਮੁਕਤ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ ਜੋ ਅਸਲ ਹਨ ਅਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਨਿਰੀਖਣ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਗਿਆਨਕ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਭਰੋਸੇਮੰਦ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਦਲੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਤੱਥ ਆਧਾਰਿਤ ਅਧਿਐਨਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਇਹ ਇਕਸਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2.7.2 ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (CHARACTERISTICS OF EMPIRICAL APPROACH)

ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਇਸਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪਹੁੰਚ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

1. ਇਹ ਤੱਥ ਭਰਪੂਰ ਪਹੁੰਚ ਹੈ (It is fact laden approach): ਇਹ ਤੱਥਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਵਰਣਨ ਵਜੋਂ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਕਾਲਪਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ,

ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਤੱਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਸਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕਿਸੇ ਤੱਥ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ।

2. ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ (The empirical approach is objective): ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੈ, ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਨਿਰਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕੁਝ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਆਮ ਸਿਧਾਂਤ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਇੱਕ ਸਥਾਪਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਘਾਤਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਸ਼ਹੂਰ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਵਿਦਵਾਨ ਮੋਂਟੇਸਕੀਯੂ ਨੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਮਾਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵੈਧਤਾ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਆਮ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

3. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ (Bring uniformity in principles of political theory): ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਹਕੀਕਤ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਪਰ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਸਿਧਾਂਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਵਿੱਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਰਾਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਹੈ, ਸਰਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਸੱਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ, ਆਦਿ।

4. ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ (Focused on Experiments): ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੰਭਵ ਹਨ ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਦੇ ਬੰਦ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵੈਧਤਾ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

5. ਅਨੁਭਵੀ ਅਧਿਐਨ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ (Based on empirical Study): ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਠੀ

ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੋਟਿੰਗ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵੀ ਅਧਿਐਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਕੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਡਾਟਾ ਅਨੁਭਵੀ ਅਧਿਐਨ, ਨਿਰੀਖਣ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ, ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਅਤੇ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਕੁਝ ਆਮ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਦਲੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਇਸ ਲਈ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹਨ, ਕੋਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਵਰਣਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ, ਵਰਣਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਅਣਜਾਣ ਟੀਚਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੁਝ ਸਲਾਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਆਦਰਸ਼ਕ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

2.7.3 ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਲਾਭ (ADVANTAGES OF EMPIRICAL APPROACH)

ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਆਪਣੇ ਫਾਇਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਮੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਨੁਭਵੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵੀ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੁੱਲ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਅਧਿਐਨ ਪੱਖਪਾਤੀ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਦਾ ਹੈ।

ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਭਵੀ ਜਾਂਚ ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਕਸਾਰ ਸਿਧਾਂਤ-ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰਮੁਖੀਤਾ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਤੱਥਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ, ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਅਨੁਭਵੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੱਚ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੈਧਤਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਬਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨੈਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ ਕੀ ਹੈ? ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜਾਂ ਭਰੋਸੇਮੰਦ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਦਰਸ਼ਕ ਦਲੀਲ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਨੁਭਵੀ ਅਧਿਐਨ ਕੁਝ ਆਮ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵੀ ਜਾਂਚ ਦੁਆਰਾ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕਤਾ, ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ।

2.7.4 ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ (DISADVANTAGES OF EMPIRICAL APPROACH)

ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੋਣ ਲਈ ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਕਨੀਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਜੋ ਵਿਗਿਆਨ ਵਜੋਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਤੀਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁੱਲ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਤੱਥ ਨੇੜਿਓਂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਿਰਪੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਮਾਜ ਲਈ ਸਾਰਥਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸਮੇਂ, ਹਾਲਾਤ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਲਈ ਆਮ ਅਤੇ ਇਕਸਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਰਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀਆਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ ਜੋ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਚਰਿੱਤਰ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਬੰਧ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸ਼ੁੱਧ ਅਨੁਭਵੀ ਅਧਿਐਨ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

2.7.5 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ (CHECK YOUR PROGRESS) III

1. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਲਈ ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰੋ।
.....
.....
3. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਲਈ ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਤਿੰਨ ਫਾਇਦਿਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰੋ।

-
-
4. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਲਈ ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨੁਕਸਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੋ।
-
-

2.8 ਸੰਖੇਪ (SUMMARY)

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹੁੰਚਾਂ ਹਨ। ਉਹ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਵਾਇਤੀ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਇੱਕ ਓਵਰਲੈਪਿੰਗ ਵਰਤੋਂ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਨੁਭਵੀ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਹੁੰਚ ਮੁੱਲ ਭਰੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਤੱਥਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਉਸਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਬਹਿਸ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ - ਮੁੱਲ ਬਨਾਮ ਤੱਥ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਹੈ। ਦੋਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਓਵਰਲੈਪਿੰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਫਾਇਦੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਤੱਥ ਆਧਾਰਿਤ ਅਨੁਭਵੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹਨ। ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਖੋਜਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, 1960 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੌਰਾਨ ਅਨੁਭਵੀ ਵਿਹਾਰਵਾਦ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਵਾਦ ਦਾ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਸੁਮੇਲ ਲਿਆਇਆ।

2.9 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (QUESTIONS FOR PRACTICE)

2.9.1 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ (LONG QUESTION ANSWER):-

1. ਸਿਆਸੀ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰੋ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
2. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਫਾਇਦਿਆਂ ਅਤੇ ਨੁਕਸਾਨਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦਾ ਹੈ।
3. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ

ਕਰੇ,

4. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਫਾਇਦਿਆਂ ਅਤੇ ਨੁਕਸਾਨਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦਾ ਹੈ..
5. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਲਈ ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ,
6. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਲਈ ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਫਾਇਦਿਆਂ ਅਤੇ ਨੁਕਸਾਨਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦਾ ਹੈ।
7. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਆਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੋ।
8. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਚਕਾਰ ਬਹਿਸ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰੋ।

2.9.2. ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ (SHORT QUESTION ANSWERS)

1. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕੀ ਹੈ?
2. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਤਿੰਨ ਲਾਭਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰੋ।
3. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨੁਕਸਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੋ।
4. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨੁਭਵੀ ਪਹੁੰਚ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

2.10 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ (SUGGESTED READINGS)

- O.P. Gauba, An Introduction to Political Theory, Macmillan Publishers India Ltd, New Delhi: 2010
- J.C. Johari, Contemporary Political Theory: New Dimensions, Basic Concepts & Major Trends, Sterling Publishers Private Limited, New Delhi 2019
- J.C. Johari, Principles of Political Science, Sterling Publishers Private Limited, New Delhi: 2019
- Andrew Heywood, Politics, Palgrave Macmillan, New York 2002
- S.P. Verma, Modern Political Theory, Vikas Publication House Pvt. Ltd., Delhi, 2018

BACHELOR ARTS
SEMESTER –II
COURSE: - POLITICAL THEORY – II

ਯੂਨਿਟ-3 ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ: ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ
ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ

ਸੰਰਚਨਾ

3.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

3.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

3.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

3.3 ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਰਥ

3.3.1 ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

3.3.2 ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤ

3.3.3. ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ/ਵਰਗੀਕਰਨ

3.3.4 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

3.4 ਕਰਤੱਵ

3.4.1 ਅਰਥ

3.4.2 ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

3.4.3.1.1. ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

3.4.3.1.2. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

3.5. ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ

3.6. ਸੰਖੇਪ

3.7. ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

3.7.1 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

3.7.2 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

3.8. ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

3.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (LEARNING OBJECTIVES)

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ।
- ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ।
- ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ।
- ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਲਈ।
- ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ।

3.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ (KEY WORDS)

ਅਧਿਕਾਰ, ਕਰਤੱਵ, ਬੁਨਿਆਦੀ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਭਲਾਈ, ਨਾਗਰਿਕ

3.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ: (INTRODUCTION)

ਚੰਗੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਅਤੇ ਸੁਖੀ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਰਬਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਉਹ ਸਥਿਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣਾ ਸਰਵੋਤਮ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਜਾਂ ਆਪਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿਰਫ਼ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਬਣਾਏ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸਰੂਪ ਪੁਲਿਸ ਰਾਜ ਤੋਂ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਬਦਲਿਆ ਹੈ। ਹੈਰੋਲਡ ਜੇ. ਲਾਸਕੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜ ਉਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।"

3.3 ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਰਥ (MEANING OF RIGHTS)

ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ। ਪਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਹਰ ਦਾਅਵੇ ਨੂੰ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਰਾਜ ਸਭਿਅਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਉਹ ਸਥਿਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਰਵੋਤਮ-ਸਵੈ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸੁਖਾਲਾ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ।

3.3.1 ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (DEFINITIONS OF RIGHTS)

ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ:

1. ਐਚ. ਜੇ. ਲਾਸਕੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਉਹ ਸਥਿਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।
2. ਜੈਰਨ ਐਸਟਿਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਮੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਜਾਂ ਦੂਸਰੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਕੰਮ,”
3. ਹਾਲੈਂਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਅਧਿਕਾਰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਰਾਏ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਦੂਜੇ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ।”
4. ਬੇਸਨਕੁਏਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਦਾਅਵਾ ਹੈ।”
5. ਟੀ. ਐੱਚ. ਗ੍ਰੀਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਅਧਿਕਾਰ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਨੈਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਜੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਿੱਤਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।”
6. ਵਾਈਲਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਰ ਕੁਝ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਇੱਕ ਵਾਜਬ ਦਾਅਵਾ ਹੈ।”

3.3.2 ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤ (MAIN ELEMENTS OF RIGHTS)

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਤੱਤ ਹਨ ਜੋ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

1. **ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ (Claim of an Individual):** ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਰਾਜ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ ਰਹਿ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

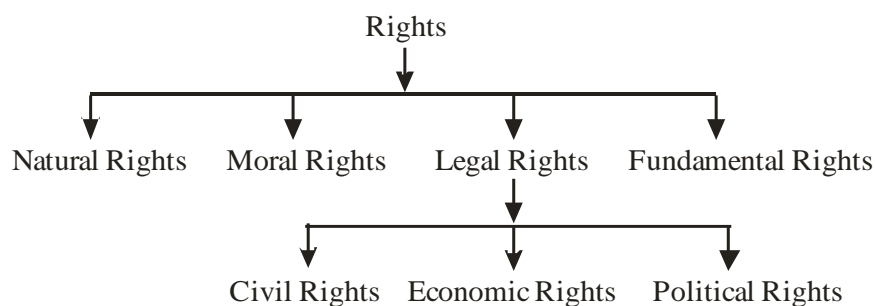
2. **ਉਚਿਤ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ(Proper and Moral):** ਸਮਾਜ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਅਧਿਕਾਰ ਨਿਆਂਪੂਰਨ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਮੰਗਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਗ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇਆਮ ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਅਤੇ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮੰਗਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੈਤਿਕ ਹਨ।
3. **ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਭਵ (Possible only in Society):** ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਨਹੀਂ ਮਾਣ ਸਕਦਾ। ਅਧਿਕਾਰ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਅਧਿਕਾਰ ਸਿਰਫ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਮਾਜਿਕ ਭਲਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਕੇ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਿਸ਼ਚਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
4. **ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ (Recognition from Society):** ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਾਅਵੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜੂਆ ਖੇਡਣਾ, ਈਵ ਟੀਜ਼ਿੰਗ, ਚੋਰੀ, ਲੁੱਟ- ਖਸ਼ੂਟ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਦਾਅਵੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ। ਸਮਾਜ ਅਜਿਹੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ।
5. **ਅਧਿਕਾਰ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਸਾਂਝੇ ਹਨ (Common for All) :** ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਧਿਕਾਰ ਜੋ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਵਰਗ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇੱਕ ਵਰਗ ਲਈ ਹਨ, ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਜਾਤ, ਰੰਗ, ਲਿੰਗ, ਧਰਮ, ਭਾਸ਼ਾ, ਨਸਲ ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।
6. **ਅਧਿਕਾਰ ਸੀਮਤ ਹਨ (Rights are Limited):** ਅਧਿਕਾਰ ਅਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਅਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਜੀਵਨ ਲਈ ਸਮੱਸਿਆ ਜਾਂ ਖ਼ਤਰਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਪਾਬੰਦੀਸ਼ੁਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਵਾਜਬ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ, ਅਸੈਂਬਲੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਰਤ ਰਹੇਗਾ।
7. **ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਚਰਿੱਤਰ(Welfare Character):** ਅਧਿਕਾਰ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਚਰਿੱਤਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

8. **ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ (Protected by the State):** ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਹਨ। ਸਹੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਅਰਥਹੀਣ ਹਨ। ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ। ਰਾਜ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅੰਗ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।
9. **ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਫਰਜ਼ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ (Rights and Duties are Correlated):** ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ ਇੱਕੋ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਤੱਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੱਕ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੂਜੇ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਜਾਂ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।
10. **ਅਧਿਕਾਰ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹਨ (Dynamic Nature of Rights)** ਇਹ ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਉਹ ਅੱਜ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰ ਕਦੇ ਵੀ ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਉਹ ਤਰਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ 'ਤੇ ਵੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਰਗ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

3.3 3. ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ/ਵਰਗੀਕਰਨ (KINDS/CLASSIFICATION OF RIGHTS)

ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਅਤੇ ਸੁਖੀ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਵਰਗੀਕਰਨ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

1. ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰ (NATURAL RIGHTS):

ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਸਿਧਾਂਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਜੌਨ ਲੌਕ ਅਤੇ ਥਾਮਸ ਪੇਨ ਹਨ। ਲੋਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਜੀਵਨ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ

ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਲੋਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ, ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਰਾਜ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਨਹੀਂ ਮਾਣ ਸਕਦਾ। ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਭਵ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਸਰਾਸਰ ਗਲਤ ਹੈ। ਉਹ ਬਦਲਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਲੋੜਾਂ ਨਾਲ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਹਨ ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਹਰੇਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਅਨੁਸਾਰੀ ਫਰਜ਼ ਹੈ।

2. ਨੈਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ (MORAL RIGHTS):

ਨੈਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਥਾਰਟੀ ਦੁਆਰਾ ਨੈਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਗਾਰੰਟੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਨੈਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਨੈਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਜੋ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਆਚਰਣ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਸਬੰਧਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਡੇ ਪੁਰਾਣੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਵਾ ਸਕਣ ਪਰ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੇ।

3. ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ (LEGAL RIGHTS):

ਇਹ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਜੋ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲੀਕਾਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਨਾਗਰਿਕ ਦੁਆਰਾ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਹੋਰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਅਦਾਲਤ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਉੱਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

- (i) ਨਾਗਰਿਕ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਕਾਰ
- (ii) ਆਰਥਿਕ ਅਧਿਕਾਰ
- (iii) ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ

4. ਸਿਵਲ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਕਾਰ (CIVIL OR SOCIAL RIGHTS)

ਨਾਗਰਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਸਾਂਤ ਅਤੇ ਸੁਖੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਾਗਰਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

1. **ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ(Right to Life):** ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾਗਰਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਇਹ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਸੀਂ ਸਭਿਅਕ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ। ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇਸ ਲਈ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਦੇ ਵੀ ਦਾਅ 'ਤੇ ਨਾ ਲੱਗੇ। ਗੈਟਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਜੀਵਨ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹਨ।
2. **ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Freedom):** ਹਰ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਨਿੱਜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਅਥਾਰਟੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਬਣਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੁਕਾਵਟ ਦੇ ਆਪਣੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।
3. **ਸੰਪੱਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Property):** ਇਹ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪਾਬੰਦੀ ਦੇ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ, ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਨਿਪਟਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਉਦੋਂ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿਰਾਏ, ਵਿਆਜ ਜਾਂ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਣ-ਅਰਜਿਤ ਆਮਦਨ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸਦਾ ਇਹ ਵੀ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤੋਹਫ਼ੇ, ਵਟਾਂਦਰੇ ਜਾਂ ਵਸੀਅਤ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ।

4. **ਧਰਮ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Rights to Freedom of Religion):** ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਜਨਤਕ ਵਿਵਸਥਾ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸੀਮਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਜਿਹੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ। ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਧਰਮ ਥੋਪ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਹੈ।
5. **ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Family):** ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਰੋਤ ਦੇ ਦਖਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਰਾਜ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਬਹੁ-ਵਿਆਹ, ਵਿਆਹ, ਤਲਾਕ, ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਦੇ ਹਨ।
6. **ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ (Freedom of thought and Expression):** ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਜਾਂ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਡਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲਾਸਕੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸੋਚਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇ ਆਦਮੀ ਸੋਚਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।"
7. **ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Education):** ਸਿੱਖਿਆ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਿਹਤ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਤਾਂ ਹੀ ਮਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਤਾਂ ਹੀ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਦਿਅਕ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ ਦਾ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਾ ਸਿਰਫ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ ਸਗੋਂ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਲਾਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਦੇਵੇ।
8. **ਯੂਨੀਅਨ ਅਤੇ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to form Union and Association):** ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਯੂਨੀਅਨ ਅਤੇ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦ ਹਨ। ਉਹ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਲਈ ਖਤਰਾ ਬਣੇ

ਬਿਨਾਂ ਜਨਤਕ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇੱਕੋ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਅਤੇ ਯੂਨੀਅਨ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

9. **ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Freedom of Movement):** ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪਾਬੰਦੀ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਘੁੰਮਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਗਿਲਕ੍ਰਿਸਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਘੁੰਮਣ ਫਿਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਉੱਠੇਗਾ।"
 10. **ਪੇਸ਼ੇ ਦੀ ਚੋਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Freedom of the choice of Profession):** ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ੇ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ੇ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦ ਚੋਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਉੱਦਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।
 11. **ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Equality before Law):** ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਰੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਜਾਤ, ਵਰਗ, ਧਰਮ, ਨਸਲ ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਾਨੂੰਨ ਸਭ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਹੈ।
 12. **ਪ੍ਰੈੱਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Freedom of Press):** ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰਖਵਾਲੇ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੈੱਸ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਸਰੋਤ ਹੈ ਜੋ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨੂੰ ਵਧਾਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਖਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ, ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਜੇ ਕਿ ਨਿੰਦਣਯੋਗ, ਅਸਲੀਲ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਧ੍ਰੋਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਅਖੰਡਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ, ਅਪਰਾਧ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
 13. **ਘਰੇਲੂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Freedom in Domestic Matter):** ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਘਰੇਲੂ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਘਰੇਲੂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਤਹਿਤ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਪਹਿਨਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੈ।
5. **ਆਰਥਿਕ ਅਧਿਕਾਰ (ECONOMIC RIGHTS)**

ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਰਥਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

1. **ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Work):** ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਬਿਹਤਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਲਈ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਕਸਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਮੌਕੇ ਮਿਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
2. **ਕੰਮ ਲਈ ਉਚਿਤ ਉਜਰਤ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Adequate Wages):** ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਲਈ ਉਚਿਤ ਉਜਰਤ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਉਜਰਤ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਭੋਜਨ, ਕੱਪੜਾ ਅਤੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਲਾਸਕੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ "ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਕਿਰਤ ਲਈ ਉਚਿਤ ਉਜਰਤ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।"
3. **ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Leisure):** ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੰਮ ਦੇ ਘੰਟਿਆਂ ਦੀ ਵਾਜਬ ਸੀਮਾ ਅਤੇ ਤਨਖਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਛੁੱਟੀਆਂ ਸਮੇਤ ਆਰਾਮ ਅਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਵਿਹਲ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਹਲੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਸਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।
4. **ਕੰਮ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਘੰਟਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Fixed Working Hours):** ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਜੀਵਤ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਉਹ ਕੋਈ ਮਸ਼ੀਨ ਨਹੀਂ ਜੋ ਲਗਾਤਾਰ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕੇ। ਸਿਹਤਮੰਦ ਜੀਵਨ ਲਈ ਕਿਰਤ ਦੇ ਘੰਟੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਉਜਰਤ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕੰਮ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।
5. **ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Economic Security):** ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਇੱਕ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ, ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਰਾਜ ਦਾ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਕਸਤ ਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਬੁੱਢੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਉਜਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਢਾਪਾ ਪੈਨਸ਼ਨਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਗਰੀਬ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਇਲਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
6. **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ (POLITICAL RIGHTS)**

ਆਰਥਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਕੱਲੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ। ਇਹ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਟੋਮੈਟਿਕ ਅਤੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਹਨ:

1. **ਵੋਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Vote):** ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਹਰ ਬਾਲਗ ਨਾਗਰਿਕ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਅਨੰਦ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸਦੀ ਉਮਰ 18 ਸਾਲ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ, ਨੂੰ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਚੁਣਨ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਹੈ। ਵੋਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਉਮਰ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ, ਭਾਰਤ, ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਵਿੱਚ ਵੋਟਿੰਗ ਦੀ ਉਮਰ ਅਠਾਰਾਂ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੋਟਿੰਗ ਦੀ ਉਮਰ 21 ਤੋਂ 25 ਸਾਲ ਤੱਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦ ਵਿਕਲਪ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।
2. **ਚੋਣ ਲੜਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Contest Election):** ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਸਕ ਚੁਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਚੋਣ ਲੜਨ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਚੋਣਾਂ ਲੜਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਲਈ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਲੋਕ ਸਭਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਚੋਣ ਲੜਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਉਮਰ 25 ਸਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਇਹ 30 ਸਾਲ ਹੈ।
3. **ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਂ ਜਨਤਕ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Hold Government or Public Office):** ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਜਨਤਕ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਉਹ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਲਿੰਗ, ਜਾਤ, ਜਨਮ, ਨਸਲ ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਜਨਤਕ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
4. **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Freedom to From Political Organization):** ਲੋਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਲਈ ਖਤਰਾ ਬਣੇ ਬਿਨਾਂ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨਾਂ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹਨ। ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।
5. **ਪਟੀਸ਼ਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Petition):** ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੈਰ-ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਿਕ ਅਥਾਰਟੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪਟੀਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਥਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਕੌਣ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਸਬੰਧਤ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।

6. **ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Criticize Government):** ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬਦਲਾਅ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚਲੀਆਂ ਖਾਮੀਆਂ ਦੇਖਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਬੋਲਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਨਿਹਿਤ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸੋ, ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਅਧਿਕਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਰੀੜ ਦੀ ਹੱਡੀ ਹਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਜ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

7. ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ (FUNDAMENTAL RIGHTS)

ਇਹ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕ ਮਾਣਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ III ਵਿੱਚ ਆਰਟੀਕਲ 12 ਤੋਂ 35 ਤੱਕ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਅਮਰੀਕੀ ਬਿਲ ਆਫ ਰਾਈਟਸ (American Bill of Rights) ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਮਹੂਰੀਅਤ, ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ, ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ।

ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸੱਤ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ:

1. ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਆਰਟੀਕਲ 14 ਤੋਂ 18 ਤੱਕ
2. ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਆਰਟੀਕਲ 19 ਤੋਂ 22 ਤੱਕ
3. ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਵਿਰੁੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਧਾਰਾ 23-24
4. ਧਾਰਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਆਰਟੀਕਲ 25-28
5. ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਧਿਕਾਰ ਆਰਟੀਕਲ 29 ਤੋਂ 30
6. ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ। ਇਸ ਨੂੰ 44^{ਵੀਂ}, 1978 ਦੀ ਸ਼ੋਧ ਦੁਆਰਾ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਧਾਰਾ 300 (ਏ) ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।
7. ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਉਪਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਆਰਟੀਕਲ 32।

ਧਾਰਾ 32 ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਉਪਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਪਰੋਕਤ 5 ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੈ, ਵਿਅਕਤੀ ਸਿੱਧੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਜਿਵੇਂ ਅਮਰੀਕਾ, ਰੂਸ, ਜਾਪਾਨ, ਚੀਨ ਆਦਿ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

3.3.4 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ (CHECK YOUR PROGRESS) I

1. ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਲਈ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

.....

2. ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਹਿੱਸਾ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ?

.....

3.4 ਕਰਤੱਵ (DUTIES)

3.4.1 ਅਰਥ (MEANING)

ਕਰਤੱਵ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੰਮ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਆਦਿ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਤਾਂ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਨਾਲ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ, ਇੱਕ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ, ਇੱਕ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਰਤੱਵ ਇੱਕ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਕਰਨਾ ਛੱਡ ਦੇਣਾ।

3.4.2 ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (DEFINITION OF DUTIES)

ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ:

- ਅਲਮੰਡ(Almond) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਕਰਤੱਵ ਇੱਕ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਗਲਤ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ; ਕਰਤੱਵ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।"
- ਮੈਰਿਅਮ ਵੈਬਸਟਰ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ(Merriam Webster Dictionary) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਟੈਸਲ, ਆਚਰਣ, ਸੇਵਾ ਜਾਂ ਫੰਕਸ਼ਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ)।"

- ਕਾਨੂੰਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇੱਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਫਰਜ਼ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਹੈ ਜੋ ਕੁਝ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਲਤ ਦੇ ਉਲਟ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਫਰਜ਼ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ 'ਤੇ ਡਿਊਟੀ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

3.4.3 ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ (KINDS OF DUTIES)

3.4.4 ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

1. ਨੈਤਿਕ ਕਰਤੱਵ 2. ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਰਤੱਵ 3. ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਰਤੱਵ

1. ਨੈਤਿਕ ਫਰਜ਼ (Moral Duties)

ਨੈਤਿਕ ਫਰਜ਼ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਨੈਤਿਕ ਫਰਜ਼ ਉਹ ਫਰਜ਼ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਨੂੰ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਅਜਿਹੇ ਫਰਜ਼ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਡਾ ਨੈਤਿਕ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਭੈਣਾਂ-ਭਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰੀਏ। ਗਰੀਬਾਂ ਅਤੇ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨਾ ਸਾਡਾ ਨੈਤਿਕ ਫਰਜ਼ ਹੈ।

• ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਤੀ ਨੈਤਿਕ ਫਰਜ਼ (MORAL DUTIES TOWARDS SELF)

- ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੁਝ ਨੈਤਿਕ ਫਰਜ਼ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ:

1. **ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ (Character Building):** ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਚਰਿੱਤਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇੱਕ ਜੇਤੂ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਨੂੰ ਇਮਾਨਦਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ।
2. **ਸਵੈ-ਨਿਯੰਤਰਣ (Self-Control):** ਸਵੈ-ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੈ।
3. **ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ (Good Health):** ਸਿਹਤਮੰਦ ਮਨ ਸਿਹਤਮੰਦ ਸਰੀਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਹਤ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
4. **ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਸੋਚ (Simple Living and High Thinking):** ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
5. **ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ (To Receive Education):** ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਅਧਿਆਤਮਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

6. **ਰੋਜ਼ੀ- ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ (To Earn Livelihood):** ਇਹ ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰੇ।
7. **ਆਦਰਸ਼ ਰੁਟੀਨ ਵਿਵਹਾਰ (Ideal Routine Behaviour):** ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਰੁਟੀਨ ਵਿਵਹਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ ਰੁਟੀਨ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਡਾ ਵਤੀਰਾ ਸਾਡੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੈ।
8. **ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸੋਚ (Progressing Thinking):** ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਸੋਚ ਅਪਨਾਉਣਾ ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ।

• **ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਫਰਜ਼ (MORAL DUTIES OF PARENTS TOWARDS FAMILY)**

ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਫਰਜ਼ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ:

1. **ਘਰ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ ਮਾਹੌਲ (Ideal Atmosphere in Home):** ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਇਹ ਨੈਤਿਕ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਵਧੀਆ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇ।
2. **ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ (Procreation of Children) :** ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇ।
3. **ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ (Family Planning):** ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਪਰਿਵਾਰ ਸਭ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫਰਜ਼ ਹੈ।
4. **ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ (To Take Care of Children's Health):** ਸਿਹਤ ਇੱਕ ਧਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ਟਿਕ ਭੋਜਨ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ।
5. **ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ (Education of Children):** ਇਹ ਹਰੇਕ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ। ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰ ਬਣ ਸਕਣ।
6. **ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ (Sound Economic Condition):** ਇਹ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ।

7. **ਬੁਰੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਤੋਂ ਬਚੋ (Restraint from Bad Habits):** ਮਾਪੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਪਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਚੰਗੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ।
8. **ਬੱਚਤ (Savings):** ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਅਣਕਿਆਸੇ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੈਂਕ ਬੈਲੇਂਸ ਵਿੱਚ ਰਕਮ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ। ਇਹ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਮਦਦਗਾਰ ਹੈ।
9. **ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ (To Bring Fame to the Family):** ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਨਾਮ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰੇ।
- **ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਨੈਤਿਕ ਫਰਜ਼ (MORAL DUTIES TOWARDS SOCIETY)**

ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁਝ ਨੈਤਿਕ ਫਰਜ਼ ਹਨ:

1. **ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ (Social Service) :** ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਸੇਵਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਰੀਬ ਜਾਂ ਬੇਸਹਾਰਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
2. **ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੇ ਖਤਮ ਕਰਣਾ (To Eradicate Social Evils):** ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਸਮਾਜ ਲਈ ਸਰਾਪ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰਾਹ ਦਾ ਵੱਡਾ ਰੋੜਾ ਹਨ।
3. **ਸਹਿਯੋਗ (Co-operation):** ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।
4. **ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਵਾਉਣਾ (Arresting Criminals):** ਅਪਰਾਧੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੀ ਗੰਦਗੀ ਸਾਫ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
5. **ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ (Sense of Love):** ਸਾਡਾ ਮਾਹੌਲ ਨਫਰਤ ਅਤੇ ਈਰਖਾ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ।
6. **ਸਫਾਈ (Cleanliness):** ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵੀ ਸਫਾਈ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖੇ।

7. **ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ (Co-operation in Development):** ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕੁਦਰਤੀ ਆਫ਼ਤ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

- **ਮਨੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਫਰਜ਼ (DUTIES TOWARDS HUMANITY)**

ਮਨੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁਝ ਫਰਜ਼ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ:

1. **ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਪਿਆਰ (Love for Humanity):** ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਪਿਆਰ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਨਾਲ ਹੀ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸਗੋਂ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਰਹੇਗੀ।
2. **ਵਿਤਕਰਾ ਨਾ ਕਰਨਾ (No-Discrimination):** ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
3. **ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਮਦਦ (Help to Poor):** ਇੱਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਲੋੜਵੰਦ ਲੋਕ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਦਦ ਕਰਨਾ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ।
4. **ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ (Sense of World Citizenship):** ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣਾ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ।

- **ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਫਰਜ਼ (MORAL DUTIES OF CHILDREN)**

ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਨੈਤਿਕ ਫਰਜ਼ ਹਨ:

1. **ਆਗਿਆਪਾਲਣ (Obedience):** ਇਹ ਹਰ ਬੱਚੇ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਮੰਨੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਕਿਰਦਾਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਮਿਲੇਗੀ।
2. **ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਲਈ (To Hard Work):** ਹਰ ਬੱਚੇ ਦਾ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪੈਸੇ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਨਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਕਰੇ।
3. **ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ (Service of Parents):** ਹਰ ਬੱਚੇ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਦਿਲੋਂ ਸੇਵਾ ਕਰੇ।
4. **ਨਾਮਣਾ ਖੱਟਣਾ (To Bring Fame):** ਹਰ ਬੱਚੇ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕਰੇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰੇ ਅਤੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

- **ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਰਤੱਵ (LEGAL DUTIES)**

ਕਾਨੂੰਨੀ ਫਰਜ਼ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਅਦਾਲਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ, ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਨਿਯਮਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਟੈਕਸ ਅਦਾ ਕਰਨਾ ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਰਤੱਵ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

- 1. ਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ (Loyalty towards the State):** ਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਿਣਾ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਠਾ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਹਟਣਾ।
- 2. ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ (Obedience of Law):** ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਅਵੱਗਿਆ ਅਰਾਜਕਤਾ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- 3. ਫੌਜੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ (To do Military Service):** ਹਰ ਤੰਦਰੁਸਤ, ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਲਾਜ਼ਮੀ ਫੌਜੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- 4. ਟੈਕਸਾਂ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ (Payment of Taxes):** ਇਹ ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਿਯਮਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਟੈਕਸ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰੇ। ਜੇਕਰ ਨਾਗਰਿਕ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਟੈਕਸ ਨਹੀਂ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੇ ਨਾਗਰਿਕ ਆਪਣੇ ਟੈਕਸ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਰਾਜ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- 5. ਵੋਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Vote):** ਵੋਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹਰ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਲਈ ਯੋਗ ਹੈ।
- 6. ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ (Co-operation with the Government):** ਇਹ ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਬਲਿਕ ਅਫਸਰ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾ ਸਕੇ। ਸਮਾਜ 'ਚੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਤੱਤ ਨੂੰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ।
- 7. ਜਨਤਕ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ (Protection of Public Property):** ਜਨਤਕ ਜਾਇਦਾਦ ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਹੈ। ਜਨਤਕ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਰਾਖੀ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜਨਤਕ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਜਾਂ ਢਾਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣਾ ਰਾਜ ਦਾ ਸਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।

8. ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ (Respect of the Constitution): ਸੰਵਿਧਾਨ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ।

9. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਝੰਡੇ ਦਾ ਸਨਮਾਨ (Respect to the National Flag): ਹਰ ਰਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਝੰਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਝੰਡੇ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰੇ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਝੰਡੇ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕਰਨਾ ਅਪਰਾਧ ਹੈ।

10. ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨਾ (Respect Other's Rights): ਇਹ ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰੇ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੇ।

11. ਸਕੂਲ ਜਾਣਾ (Attending School): ਹਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। 14 ਸਾਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਮਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹਰ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ।

3. ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ (FUNDAMENTAL DUTIES)

ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਕੁਝ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਈ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਏ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਫਰਜ਼ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ IVA ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਰਤੱਵਾਂ ਮੂਲ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਗਾਂਧੀ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ 42^{ਵੀਂ} ਸੋਧ ਐਕਟ, 1976 ਦੁਆਰਾ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਯੂ.ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਆਰ. ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਗਿਆਰ੍ਹਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਰਤੱਵ ਸਨ ਅਤੇ 86^{ਵੀਂ} ਸੋਧ ਐਕਟ, 2002 ਦੁਆਰਾ ਗਿਆਰ੍ਹਾਂ ਕਰਤੱਵ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਭਾਵ, ਛੇ ਤੋਂ 14 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ।

ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ:

1. ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਝੰਡੇ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੀਤ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ;
2. ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਸਾਡੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉੱਤਮ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ;
3. ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ, ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ;

4. ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਜਦੋਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ;
5. ਧਾਰਮਿਕ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਜਾਂ ਵਿਭਾਗੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਦਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਾਂਝੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ; ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਮਾਣ ਲਈ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣਾ;
6. ਸਾਡੇ ਸੰਯੁਕਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਅਮੀਰ ਵਿਰਾਸਤ ਦੀ ਕਦਰ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨ ਲਈ;
7. ਜੰਗਲਾਂ, ਝੀਲਾਂ, ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਾਂ ਸਮੇਤ ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ, ਅਤੇ ਜੀਵਿਤ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਲਈ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਣਾ;
8. ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੁਭਾਅ, ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ ਅਤੇ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਲਈ;
9. ਜਨਤਕ ਸੰਪੱਤੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ;
10. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਮਤਾ ਵੱਲ ਯਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾਂ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਿਰੰਤਰ ਯਤਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਉੱਚ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਦਾ ਰਹੇ।
11. ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਜਾਂ ਸਰਪ੍ਰਸਤ, ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ, ਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਛੇ ਤੋਂ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਤੱਵ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਰਤੱਵ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਵਿੱਚ ਕਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪਾਬੰਦ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਰਤੱਵ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾ ਤਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਧਾਰਾ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ।

3.4.4. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ (CHECK YOUR PROGRESS) II

1. ਕਰਤੱਵ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

.....

2. ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਤੱਤ ਕਿਸ ਸੋਧ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ?

.....

3.5 ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ (RELATIONSHIP BETWEEN RIGHTS AND DUTIES)

ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ ਇੱਕ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ

ਸਕਦਾ। ਡਾ. ਬੇਨੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਅਨੁਸਾਰ, “ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰ ਹਨ। ਉਹ ਇੱਕੋ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਰਤੱਵ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਹਨ।

ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ:

1. **ਅਧਿਕਾਰ ਖੁਦ ਇੱਕ ਕਰਤੱਵ ਹੈ (Right is a Duty Itself):** ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਨੇੜਿਓਂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਧਿਕਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਰਤੱਵ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ 'ਤੇ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਨਾ ਪਾਉਣ, ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰੇ।
2. **ਹਰ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਅਨੁਸਾਰੀ ਕਰਤੱਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (Every Right has a Corresponding Duty):** ਹਰੇਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਅਨੁਸਾਰੀ ਕਰਤੱਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਤੱਵ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਨਾਗਰਿਕ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਏ ਬਿਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਕੋਈ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਨਾਲ ਕੁਝ ਫਰਜ਼ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਅਤੇ ਮਾਲ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਉਸਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਹਰ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਅਨੁਸਾਰੀ ਫਰਜ਼ ਹੈ।
3. **ਕਰਤੱਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਨੰਦ ਲੈਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ (Rights without Duties are not possible to enjoy):** ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਕੁਝ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਨੰਦ ਲੈਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਕਰਤੱਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ "ਜਿਸਕੀ ਲਾਠੀ ਉਸਕੀ ਭੈਂਸ" ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਢਾਲ ਅਰਾਜਕਤਾਵਾਦ ਹੈ।
4. **ਹਰ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਇਸਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ (Every Right has a Duty of its Proper Use):** ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਇੱਕ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਭਾਵ ਵੋਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ। ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ, ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਵੋਟਾਂ ਪਾਉਣ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਆਰਥ ਜਾਂ ਨੀਚ ਸੋਚ ਤੋਂ ਸੇਧ ਨਹੀਂ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।

5. **ਹਰੇਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਭਲਾਈ ਫਰਜ਼ ਹੈ (Every Right has a Related Social Welfare Duty) :** ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਮਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸੋ, ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਫਰਜ਼ ਹਨ। ਇੱਕ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਕਰੇ।
6. **ਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਫਰਜ਼ (Duties towards the State)** ਰਾਜ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ, ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਟੈਕਸ ਅਦਾ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜੋ ਰਾਜ ਦੇ ਜਾਇਜ਼ ਅਥਾਰਟੀ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਭਲਾਈ ਲਈ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

3.6 ਸੰਖੇਪ (SUMMARY)

ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਮਾਣਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰ ਕਰਤੱਵਾਂ ਲਈ ਪੂਰਵ-ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਪਰੇ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਸਪਸ਼ਟ ਅਨੁਸਾਰੀ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਡਿਊਟੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ ਪਰਸਪਰ ਹਨ। ਕਰਤੱਵ ਸਮਾਜਿਕ ਫਰਜ਼ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਨਿਰਵਿਘਨ ਅਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਭਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

- ਫਰਜ਼ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹਨ।
- ਅਧਿਕਾਰ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ, ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਹਨ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਉੱਚ ਨੈਤਿਕ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।
- ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।
- ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁਦਰਤੀ, ਨੈਤਿਕ, ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ। ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਧਾਰਾ 14 ਤੋਂ 32 ਦੇ ਤਹਿਤ ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਛੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਨ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਧਿਕਾਰ, ਧਰਮ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਉਪਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ।

- ਫਰਜ਼ ਇੱਕ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਫਰਜ਼ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਕੁਝ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ।
- ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਤੱਵ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਬੰਧਨ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੰਭਾਲ ਹੈ ਜੋ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਰਤੱਵ ਵਾਂਗ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਹੈ।
- ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਹਨ- ਨੈਤਿਕ ਕਰਤੱਵ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਰਤੱਵ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਰਤੱਵ।
- ਨੈਤਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ, ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਾ, ਮਾਪਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਆਦਿ।
- ਇੱਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਫਰਜ਼ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਈ ਗਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਡਿਊਟੀ ਅਤੇ ਟੈਕਸਾਂ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਨਾ ਕਰਨ, ਸੜਕ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ, ਜਨਤਕ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ।
- ਨੈਤਿਕ ਫਰਜ਼ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਭਲਾਈ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ।
- ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਗਿਆਰਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਫਰਜ਼ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਗੈਰ-ਵਾਜਬ ਹਨ। ਇਹ ਫਰਜ਼ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹਨ।
- ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਬੰਧ ਹਨ। ਉਹ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੋ ਪਾਸਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹਨ। ਇੱਕ ਨਾਗਰਿਕ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਏ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲਏ ਬਿਨਾਂ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਜ਼ਾਦ ਨਾਗਰਿਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਫਰਜ਼ ਇਕੱਠੇ ਚੱਲਦੇ ਹਨ।

3.7 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

3.7.1. ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

1. ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
2. ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
3. ਨਾਗਰਿਕ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
4. ਤੁਸੀਂ ਫਰਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ? ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
5. ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਵਿਆਖਿਆ

6. ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।
7. "ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸਹਿ-ਸਬੰਧਤ ਹਨ"। ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
8. ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

3.7.2. ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

1. ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
2. ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿਓ।
3. ਕੋਈ ਚਾਰ ਸਿਵਲ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਲਿਖੋ।
4. ਚਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਲਿਖੋ।
5. ਦੋ ਆਰਥਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਲਿਖੋ।
6. ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ?
7. ਨੈਤਿਕ ਫਰਜ਼ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ?
8. ਤੁਸੀਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਡਿਊਟੀ ਬਾਰੇ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
9. ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਚਾਰ ਨੈਤਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ?
10. ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਚਾਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਫਰਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ?

3.8 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ (SUGGESTED READINGS)

S.S. Nanda, Political Theory; Nanda Publications, Patiala, 1977

N.P. Barry, Introduction to Modern Political Theory, MacMillan, 1995, London

Earnest Barker, Principles of Social and Political Theory Oxford University Press, Calcutta, 1976

Political Theory, S.P. Verma, Geetanjali Publishing House, New Delhi, 2007

BACHELOR OF ARTS
SEMESTER –II
COURSE: - POLITICAL THEORY – II

ਯੂਨਿਟ 4: ਸੁਤੰਤਰਤਾ: ਅਰਥ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਕਿਸਮਾਂ ਅਤੇ ਇਸਦੀਆਂ ਸੁਰੱਖਿਆ

ਸੰਰਚਨਾ

4.0 ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼

4.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

4.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

4.3 ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਅਰਥ

4.4 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

4.5 ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਦੋ ਸੰਕਲਪ

4.5.1 ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ

4.5.2 ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਆਜ਼ਾਦੀ

4.6 ਮਾਰਕਸੀਅਨ ਪਰਿਪੇਖ

4.6.1. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

4.7 ਸਮਕਾਲੀ ਚਰਚਾ:

4.8 ਸੁਤੰਤਰਤਾ: ਇੱਕ ਤਿਕੋਣਾ ਸਬੰਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ

4.9 ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ:

4.9.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

4.10 ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ

4.10.1. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ III

4.11 ਸੰਖੇਪ

4.12 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

4.12.1. ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

4.12.2. ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

4.13 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

4.0 ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ (LEARNING OBJECTIVES):

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ

- ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਲਈ
- ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਦੋ ਸੰਕਲਪਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਫਰਕ ਕਰਨ ਲਈ
- ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਲਈ
- ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ

4.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ (KEYWORDS): ਉਦਾਰਵਾਦ, ਮਾਰਕਸਵਾਦ, ਜੁਲਮ, ਨੇਸ਼ਨ-ਸਟੇਟ, ਵੈਲਫੇਅਰ ਸਟੇਟ।

4.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ: (INTRODUCTION)

ਇੱਕ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਬੇਅੰਤ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਆਨੰਦ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਸੰਦੀਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਯੋਗ ਅਧਿਕਾਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਧਰਮ, ਬੋਲਣ, ਲਿਖਣ, ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਆਰਥਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਲੋੜ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਵੈ-ਨਿਰਣੇ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

4.3 ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਅਰਥ (MEANING OF THE CONCEPT)

'ਸੁਤੰਤਰਤਾ' ਅਤੇ 'ਆਜ਼ਾਦੀ' ਸ਼ਬਦ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਦੀ ਥਾਂ ਉੱਪਰ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਗੁਣ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਦੂਜੇ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਧੇਰੇ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਠੋਸ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

'ਸੁਤੰਤਰਤਾ' ਸ਼ਬਦ ਲਾਤੀਨੀ ਸ਼ਬਦ 'ਲਿਬਰ' ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਅਜ਼ਾਦ ਜਾਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ। ਇਸ ਅਰਥ ਵਿਚ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪਸੰਦ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਂ ਜੇ ਵੀ ਕੋਈ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸਿਰਫ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਯਕੀਨਨ, ਆਜ਼ਾਦੀ 'ਤੇ ਕੁਝ ਸੰਜਮ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਸੱਭਿਅਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਜਮ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸਾਰੇ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ, ਪਰ ਸਿਰਫ ਉਹ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਰਕਹੀਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

4.4 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (DEFINITIONS)

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜ/ਰਾਜ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਐਡਮ ਸਮਿਥ ਤੋਂ ਹੇਬਰਾਊਸ ਤੱਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਥੀਸਿਸ ਦੀ ਬਦਲਦੀ ਧਾਰਨਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਦਲਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਇੱਕ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਤੋਂ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੰਕਲਪ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦੁਆਰਾ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ 'ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਚੁੱਪ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ 'ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ' ਵਜੋਂ। ਆਉ ਅਸੀਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝੀਏ ਅਤੇ ਵੇਖੀਏ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰੇਕ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ।

4.5 ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਦੋ ਸੰਕਲਪ (TWO CONCEPTS OF LIBERTY)

4.5.1 ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (NEGATIVE LIBERTY)

ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਉਭਰਨ ਵਾਲੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਜੌਨ ਲੌਕ, ਡੇਵਿਡ ਹਿਊਮ, ਐਡਮ ਸਮਿਥ, ਥਾਮਸ ਪੇਨ, ਹਰਬਰਟ ਸਪੈਂਸਰ, ਬੈਥਮ ਅਤੇ ਜੇ.ਐਸ. ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਮਿਲਿਆ। ਮਿੱਲ ਓਕੇਸ਼ਨ, ਮਿਲਟਨ ਫ੍ਰੀਡਮੈਨ, ਹੇਨਾਹ ਅਰੇਨੇਟ, ਐਫਏ ਹਾਏਕ ਅਤੇ ਰੋਬਰਟ ਨੇਜ਼ਿਕ ਦੁਆਰਾ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ। ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਜਾਂ ਰੁਕਾਵਟ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਸੰਕਲਪ 17^{ਵੀਂ} ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕੀਤਾ। ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਨੈਤਿਕ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਇੱਕ ਪੂਰਵ ਸ਼ਰਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਇੱਕ ਲਾਇਸੈਂਸ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਯਾਦ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਮਤਲਬ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਜਾਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਬਾਹਰੀ, ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈਆਂ ਅਤੇ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਥਾਮਸ ਹੋਬਸ (1588-1679) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਜਾਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਏਜੰਟ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਹਾਬਸ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਚੁੱਪ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਜੌਹਨ ਲੌਕ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ, ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਦਬਾਓਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ ਜੋ ਇਸਨੂੰ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਮਨਮਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ। ਲਾਕ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਢਾਂਚਾ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਧਾਰ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਨੈਤਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੂਜੇ ਦੀ ਮਨਮਾਨੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਤਿਆਗ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਜੀ.ਡੀ.ਐਚ. ਕੋਲ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਲਈ ਬਾਹਰੀ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।

ਜੇ. ਐਸ. ਮਿਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਲੇਖ ਆਨ ਲਿਬਰਟੀ (On Liberty, 1859) ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ। 'ਆਜ਼ਾਦੀ ਬਾਰੇ ਮਿੱਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਉਸ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੀ ਸਮਝ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹਨ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਜੀਵ ਵਜੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਥਾਈ ਹਿੱਤਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹਨ।' ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਗੈਰ-ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਸਬੰਧਤ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਅੰਤਰ ਖਿੱਚ ਕੇ

ਸੀਮਾਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਵੈ-ਸਬੰਧਤ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਉਹ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੀ ਕੋਈ ਕਿਰਿਆ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ-ਸਬੰਧਤ ਹੈ ਜਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਚਿੰਤਾ ਵਾਲੀ ਹੈ ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਸੀਲੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤਿ-ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਖੇਪ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ:

- ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਮਨੁੱਖ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਿਕ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।
- ਕਰਤੱਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅਧਿਕਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ।
- ਰਾਜ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।
- ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੇ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।

4.5.2 ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਆਜ਼ਾਦੀ (POSITIVE LIBERTY)

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਨੈਗੇਟਿਵ ਲਿਬਰਟੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਰੋਕਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸੱਭਿਅਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਈਆਂ ਤਰਕਸੰਗਤ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਜ਼ਾਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਬਾਰੇ ਬਦਲੀ ਹੋਈ ਧਾਰਨਾ ਜੋ ਕਿ ਟੀ.ਐਚ. ਗ੍ਰੀਨ, ਲਾਸਕੀ, ਬਰਲਿਨ, ਹੀਗਲ, ਮਾਰਕਸ, ਜੌਹਨ ਰਾਲਸ ਅਤੇ ਅਮਰਤਿਆ ਸੇਨ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾਂ ਹਨ।

ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਵਾਦ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਭਾਈਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਰੋਕਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਤਰਕਹੀਣ ਅਤੇ ਮਨਮਾਨੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਗਾਈਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ

ਹੈ। ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਅਤੇ ਢੁਕਵੇਂ ਮੌਕੇ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਕਾਂਟ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਨੈਤਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਨੂੰ ਸੱਚੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਟੀ. ਐਚ ਗ੍ਰੀਨ ਨੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਥਿਊਰੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸੱਚੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ "ਚੰਗੀ ਇੱਛਾ" ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਹ ਨੈਤਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਦੇ ਯੋਗ ਕੁਝ ਕਰਨ ਜਾਂ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਦੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਰੂਸੋ (1712-1778) ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਸਮੂਹਿਕ ਉੱਦਮ ਮੰਨਿਆ। ਹੋਬਸ ਅਤੇ ਲੋਕ ਦੇ ਉਲਟ, ਰੂਸੋ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਇੱਕ ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਮ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇੱਕ ਰਾਜ ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰਬਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਮਾਹੌਲ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਜਿਹਾ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਮਾਹੌਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੰਜਮ ਰੱਖਣੇ ਪੈਣਗੇ। ਲਾਸਕੀ ਇਸ ਨੂੰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕਰਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਕਕੇਨੀ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਤਰਕਹੀਣ ਲਈ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਦਾ ਬਦਲ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀਗਲ (1770-1831) ਵੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ 'ਸਾਰ' ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ, ਇਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ, ਇੱਛਾ ਦੀ ਤਰਕਸੰਗਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਵਾਸਤਵਿਕ 'ਠੋਸ ਸੁਤੰਤਰਤਾ' ਤੱਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕੀਮਤੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਅਨੰਦ ਲੈਣਾ ਅਤੇ ਕੰਮ ਦੇ ਯੋਗ ਕੰਮ ਕਰਨਾ।

4.6 ਮਾਰਕਸੀਅਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ (MARXIAN PERSPECTIVE)

ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਸਪਿਨੋਜ਼ਾ, ਕਾਂਟ ਅਤੇ ਹੀਗਲ ਵਰਗੇ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਵਾਰਸ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਵੈ-ਨਿਰਣੇ, ਸਵੈ-ਬੋਧ, ਸਵੈ-ਵਿਕਾਸ, ਸਵੈ-ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁਕਤੀ ਦੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਉਸਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਉੱਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਿਕਾਸ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਹਿਊਬਰਮੈਨ ਅਤੇ ਸਵੀਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ

ਅਨੁਸਾਰ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਯੋਗਤਾ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣਾ, ਲੋੜੀਂਦੇ ਭੋਜਨ, ਕੱਪੜੇ, ਮਕਾਨ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਮੌਕੇ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ।

ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਰਥ ਰੋਕਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਰੋਕਾਂ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਦਾਰਵਾਦ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਕੰਮ ਦੇ ਲੰਬੇ ਘੰਟੇ, ਐਥੇ ਕੰਮ, ਚੰਗੇ ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਰਹਿਣ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਘਾਟ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੰਮ ਲੱਭਣ ਦੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਹਨ। ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਗਲਜ਼ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਕਰਕੇ, ਵਿਅਕਤੀ ਅਜਿਹੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਉਸਨੇ ਕਦੇ ਆਨੰਦ ਨਹੀਂ ਮਾਣਿਆ ਸੀ, ਅਰਥਾਤ ਕਿਰਤ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦੁਆਰਾ, ਇੱਕ ਮੁਕਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਅਸਲ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਜਮਹੂਰੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਦਲਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਰਜੂਆ ਅਤੇ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਦਾਰਵਾਦ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁਕਤੀ ਨਾਲ ਗਲਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਾਇਦਾਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਜਰਤ ਕਮਾਉਣ ਵਾਲੀ ਜਨਤਾ ਬੁਰਜੂਆ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹੇ ਜੋ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗੀ ਮੰਡੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਵਟਾਂਦਰਾ ਸਬੰਧ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਅਵਿਵਹਾਰਕ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੇ ਏਜੰਟ ਵਜੋਂ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਜ਼ਾਦ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸੰਕਲਪ ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਨਿਰੋਲ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ 'ਬੇਗਾਨਗੀ, ਲੋੜਾਂ, ਜ਼ੁਲਮ, ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਹਕੂਮਤ' ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ

4.6.1. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I (CHECK YOUR PROGRESS I)

1. ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ।

.....

.....

.....

2. ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ?

4.7 ਸਮਕਾਲੀ ਭਾਸ਼ਣ (THE CONTEMPORARY DISCOURSE)

ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੂਰਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਕੁਝ ਮੌਜੂਦਾ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਸਮਰਥਕ ਈਸਾਯਾਹ ਬਰਲਿਨ, ਐਫ਼ਏ ਹਾਏਕ, ਮਿਟਨ ਫਰੀਡਮੈਨ, ਅਤੇ ਰੌਬਰਟ ਨੇਜ਼ਿਕ ਹਨ। ਈਸਾਯਾਹ ਬਰਲਿਨ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਅਰਥਹੀਣ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਖੇਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦਖਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਉਹ ਕੀ ਕਰਨ ਜਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ ਜਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਇੱਕ ਹੋਰ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਰੌਬਰਟ ਨੇਜ਼ਿਕ ਜੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਲਾਕ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਸੀਮਤ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਲਈ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਹੇਇਕ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ (Constitution of Liberty, 1960) ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਕੋਲ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਜਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਮਨਮਾਨੀ ਇੱਛਾ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ', 'ਅੰਦਰੂਨੀ ਆਜ਼ਾਦੀ' ਅਤੇ 'ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ' ਲਈ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਹੇਇਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਦਬਾਓਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਕਾਬਲੇਬਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅੱਗੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਰਾਜ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਆਮਦਨ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਮੰਡੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੰਡਣ ਵਾਲੇ ਨਿਆਂ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ"। ਹੇਇਕ ਅੱਗੇ ਦੇ ਆਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ 'ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਜਾਂ ਦਬਾਅ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ' ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ, ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ

ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਕਰਕੇ ਅਸਮਾਨਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਯਤਨ ਵਿੱਚ 'ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ' ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਹਾਇਕ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਕੋਕ, 'ਸਭ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਹਿੱਸੇ' ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਵੰਡਿਆ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਬਨਾਉਣ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵੰਡਿਆ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਤਰੱਕੀ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਦੀ ਅਣਜਾਣ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹੱਕ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਿਲਟਨ ਫ੍ਰੀਡਮੈਨ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ 'ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਦੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ ਆਦਮੀ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ' ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਮੁਫ਼ਤ ਨਿੱਜੀ ਉੱਦਮ ਵਟਾਂਦਰਾ ਅਰਥਚਾਰਾ' ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦ' ਦੇਵੇਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਭਾਵੇਂ ਸਿਆਸੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸ਼ਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫ੍ਰੀਡਮੈਨ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਲਈ ਨਫ਼ਰਤ ਉਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿੱਚ ਨਿਹਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕੀਟ ਦੁਆਰਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੰਭਾਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੈਨਲਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

4.8 ਸੁਤੰਤਰਤਾ: ਇੱਕ ਤ੍ਰਿਏਕ ਸਬੰਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦੀ (LIBERTY: FREEDOM AS A TRIADIC RELATION)

1967 ਵਿੱਚ, ਗੋਰਾਲਡ ਮੈਕਲਮ ਨੇ ਖੁਲਾਸਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਧਾਰਨ ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਤਿਕੋਣੀ ਸਬੰਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਇਆ: ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਓ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨ ਲਈ ਅ ਅ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ (ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਬਣਨਾ) ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਅੱਗੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾ, ਜਾਂ ਏਜੰਟ, ਕੁਝ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ, ਜਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ, ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਕੁਝ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਇਸ ਲਈ, ਇੱਕ ਤਿਕੋਣੀ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ, ਤਿੰਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਸਬੰਧ ਹੈ: ਇੱਕ ਏਜੰਟ, ਕੁਝ ਰੋਕਾਂ ਵਾਲੇ ਹਾਲਤ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੰਮ ਜਾਂ ਏਜੰਟ ਬਣਨਾ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਜਾਂ ਗੁਲਾਮੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵੀ ਬਿਆਨ ਉਪਰੋਕਤ ਬਿਆਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਕੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਅਜਾਦ ਹੈ ਜਾਂ ਗੁਲਾਮ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਜਾਂ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵੀ ਦਾਅਵਾ, ਇਸ ਲਈ, ਇੱਕ ਏਜੰਟ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੀ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕੀ ਆਜ਼ਾਦੀ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਜਾਂ ਸੀਮਾ ਵਜੋਂ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀ ਇੱਕ ਉਦੇਸ਼ ਵਜੋਂ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਬਣਾਏਗਾ ਕਿ ਏਜੰਟ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜਾਦ ਹੈ ਜਾਂ ਗੁਲਾਮ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਕਲਮ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ: ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾ, ਜਾਂ ਏਜੰਟ, ਕੁਝ ਖਾਸ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਜਾਂ ਬਣਨ ਲਈ, ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ

ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਝ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਇੱਕ ਤਿਕੋਣੀ ਸਬੰਧ, ਤਿੰਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਸਬੰਧ ਹੈ: ਇੱਕ ਏਜੰਟ, ਕੁਝ ਰੋਕਾਂ ਵਾਲੇ ਹਾਲਤ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੰਮ ਜਾਂ ਏਜੰਟ ਬਣਨਾ।

4.9 ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ: (TYPES OF LIBERTY)

ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਇੰਨੀ ਜਿਆਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦੇ ਸਮਰਥਕ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕ ਦੋਵੇਂ ਇਸ ਤੱਥ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ। ਹੈਰੇਲਡ ਜੇ ਲਾਸਕੀ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਿੱਜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ। ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਸਹੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ।

1. ਕੁਦਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (NATURAL LIBERTY):

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਕਾਰਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਰਵਾਇਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਮਝੌਤਾਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਬੇਰੋਕ ਕੁਦਰਤੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਆਨੰਦ। ਹੋਬਸ, ਲੋਕ ਅਤੇ ਰੂਸੋ ਵਰਗੇ ਸਮਝੌਤਾਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਇਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਆਜ਼ਾਦ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ; ਉਸ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰੂਸੋ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਮਨੁੱਖ ਆਜ਼ਾਦ ਜੰਮਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੰਜੀਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ”। ਕੁਦਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਜੋ ਵੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰਨ ਆਜ਼ਾਦੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੋਬਸ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਬਾਕੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸਮੇਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲਈ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਹੁਣ ਕਾਲਪਨਿਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਰੋਕ-ਟੋਕ ਵਾਲੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਰਾਜਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਸਲੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਹੋਬਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸ਼ਾਇਦ ਸਹੀ ਹੈ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਜੀਵਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੱਭਿਅਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਜਿਹੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਵਿਵਸਥਿਤ ਸਮਾਜ ਹੈ ਜੋ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਤਰਕਸੰਗਤ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੁਦਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿਵਲ ਲਿਬਰਟੀ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਕੁਝ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਿਵਲ ਲਿਬਰਟੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਾਨੂੰਨ ਅਧੀਨ ਆਜ਼ਾਦੀ। ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਆਪਹੁਦਰੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਇਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਬੋਲਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ, ਜਾਇਦਾਦ, ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨਾਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਠੋਸ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਨਾਗਰਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਗਾਰੰਟੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਾਲਾਤ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਸਿਰਫ ਵਾਜਬ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਨਾਗਰਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਨਿੱਜੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮਨਮਾਨੇ ਜਾਂ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਗਰਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਦਾਰ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੁਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (POLITICAL LIBERTY):

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨਾਲ ਨੇੜਿਓਂ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਨਾਗਰਿਕ ਪੂਰੀ ਨਾਗਰਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਨਹੀਂ ਮਾਣ ਸਕਦੇ। ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਵੋਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਚੋਣ ਲੜਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਜਨਤਕ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ। ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਪ੍ਰੈਸ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਹਨ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਾਸਕੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਗਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ, ਹਿੱਤ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਲੋਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

3. ਆਰਥਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (ECONOMIC LIBERTY):

ਆਰਥਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿੱਚ, ਸਾਰੀਆਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਅਰਥਹੀਣ ਹਨ। ਭਾਵ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਹਰ ਕਿਸੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ

ਹਨ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ, ਸ਼ੋਸ਼ਣ, ਅਸਮਾਨਤਾ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਭੁੱਖਮਰੀ, ਭੁੱਖਮਰੀ ਅਤੇ ਕੰਗਾਲੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਉਚਿਤ ਮੌਕੇ। ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਗਰੰਟੀ ਦੇ ਕੇ, ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਉਜਰਤਾਂ ਦੇ ਕੇ, ਢੁਕਵੀਂ ਵਿਹਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬੁਢਾਪੇ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਕੇ ਆਰਥਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਆਰਥਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਰਥਹੀਣ ਹੈ।

4. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (National Liberty):

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਰਾਸ਼ਟਰ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਜਾਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ। ਇਹ ਉੱਥੇ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਦੇਸ਼ ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਬਾਹਰੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦਖਲ ਦੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਲਈ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਮ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ, ਸਿਆਸੀ ਵਿਕਾਸ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਰਗੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

5. ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (RELIGIOUS LIBERTY):

ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦਾ ਦਖਲ ਨਾ ਦੇਣਾ। ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਜਾਂ ਨਾ ਮੰਨਣ ਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ, ਇਸਨੂੰ ਇੱਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਧਾਰਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੁਝ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਾਨੂੰਨ, ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਦਾਜ-ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਵਰਗੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਅ ਜਾਂ ਟਕਰਾਅ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣੇ ਪੈਣਗੇ। ਨੈਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨੈਤਿਕ ਸਵੈ-ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ

ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਜੀਵ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ। ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੈਤਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੈ। ਨੈਤਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਰਾਜ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਹੈ। ਪਲੈਟੋ, ਅਰਸਤੂ, ਬ੍ਰੈਡਲੀ, ਹੀਗਲ ਅਤੇ ਟੀ.ਐਚ. ਗ੍ਰੀਨ ਨੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨੈਤਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੈਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਅਜਿਹਾ ਮਾਹੌਲ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਕਿਸੇ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

6. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (INDIVIDUAL LIBERTY):

ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰੁਚੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ। ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਜਾਂ ਹਿੱਤਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ। ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੀ ਹੈ: ਬੋਲਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਨਿਵਾਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਕੋਈ ਵੀ ਪੇਸ਼ਾ ਚੁਣਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ। ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਨੰਦ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਸ ਦੇ ਸਹਿ-ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਪਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਜਨਤਕ ਵਿਵਸਥਾ, ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

4.9.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ (CHECK YOUR PROGRESS II)

1. ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ।

.....

1. ਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ?

.....

4.10 ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ (SAFEGUARDS OF LIBERTY)

ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਰੂਪ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਅਸਲੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ, ਸ਼ਕਤੀ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ

ਸਮੂਹ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਲੋਕ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਹੋਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਵਾਪਸ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਬਣਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ, ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿਧਾਨਿਕ, ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਅਤੇ ਨਿਆਂਇਕ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰ ਸਕਣ।

1. ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਨਿਯਮ (RULE OF LAW):

ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਪਿੱਛੇ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਰਾਜ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਿਆਂਇਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਲਾਸਕੀ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਜਿੱਥੇ ਕੁਝ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਪੱਖਪਾਤ ਦੀ ਗਾਰੰਟੀ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

2. ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (INDEPENDENCE OF JUDICIARY):

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਕੁੰਜੀ ਨੂੰ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਢਾਂਚਾ ਟੁੱਟਣ ਅਤੇ ਤਬਾਹੀ ਦੇ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਅਸਲ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਕ ਹੈ ਜੋ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬੋਲਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਦੀ ਬਿਹਤਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਦੇ ਸੰਦੇਹ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ

ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ।

3. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ (ABSENCE OF SPECIAL PRIVILEGES):

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਅਸਲ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦਾ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ 'ਤੇ ਮਾੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਏਗਾ। ਇਹ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰੇਗਾ। ਲਾਸਕੀ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਅਸੰਗਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਅਦ ਦਾ ਗੁਣ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਦਾ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਸਿਰਫ਼ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਸ਼ਰਤ 'ਤੇ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਭਾਵ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮੌਕੇ।

4. ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਭੂਮਿਕਾ (POSITIVE ROLE OF MEDIA)

ਮੀਡੀਆ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਨੁੱਖ-ਜਾਤੀ ਲਈ ਸਦੀਵੀ ਮੁੱਲ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਉਲੰਘਣਾਵਾਂ ਦਾ ਪਰਦਾਫਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਵੱਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਮੋੜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੀਡੀਆ ਵੀ ਰਾਜ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੜੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪ੍ਰੈੱਸ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਪਵਿੱਤਰ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਦੀ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਖੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

5. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ (POLITICAL PARTIES):

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਜਨਤਾ ਲਈ ਇੱਕ ਨਾਜ਼ੁਕ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਬਰਕ ਨੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚਰਿੱਤਰ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਵਿਭਾਗੀ ਹਿੱਤ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਵਿੱਚ (ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ) ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਾਰਟੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰ

ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

6. ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ (TRANSPARENT AND RESPONSIBLE ADMINISTRATION):

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ, ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਅਤੇ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸ਼ਾਖਾ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਥਾਨਕ, ਖੇਤਰੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤਿੰਨੇ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਵੀ ਵਚਨਬੱਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਉਲੰਘਣਾ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੈਕਸ ਰਹਿਣ ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਗਾਤਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

4.13. ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ (SUGGESTED READINGS)

- Peter M.R. Strik and David Weigall, An Introduction to Political Ideas, Pinter Publishers.
- O.P. Gauba, An Introduction to Political Theory, Macwillam.
- R.C. Vermani, An Introduction to Political Theory and Thought, Gitanjali Publishing House.
- Rajeev Bhargava (eds.) Political Theory: An Introduction. Pearson education.
- Robert Garner, Peter Ferdinand & Stephanie Lawson, Introduction to Politics, Oxford University Press.

BACHELOR OF ARTS
SEMESTER –II
COURSE: - POLITICAL THEORY – II

ਇਕਾਈ 5- ਸਮਾਨਤਾ: ਅਰਥ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਕਿਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ
--

ਸੰਰਚਨਾ

5.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

5.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

5.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

5.3 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

5. 4. ਮਹੱਤਵ

5.4.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

5.5 ਸਮਾਨਤਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

5.5.1 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਨਤਾ

5.5.2 _ ਰਸਮੀ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਮਾਨਤਾ

5.5.3 _ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ

5.5.4 ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ

5.5.5 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

5.6 ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੁਝ ਧਾਰਨਾਵਾਂ

5.7 ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਸਬੰਧ

5.8 ਸੰਖੇਪ

5.9 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

5.9.1 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

5.9.2 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

5.10 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

5.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ

- ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਰਥ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਕਿਸਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ।
- ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ।
- ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ।
- ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ।
- ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਕੁਝ ਇਤਰਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ।
- ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ।

5.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ: ਆਜ਼ਾਦੀ, ਸਮਾਨਤਾ, ਅਧਿਕਾਰ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ

5.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਦਰਸ਼ ਜਾਂ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸਮਾਨਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਨੇ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਇਕ ਜੋਤਿ ਭਾਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਿੱਚ ਦਲੀਲ ਦਾ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਉਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਕੀਮਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਮਨੁੱਖ ਇੱਜ਼ਤ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਲਈ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਸੱਦੇ ਦੇ ਉਲਟ ਪਾਸੇ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਅਸਮਾਨਤਾ ਵਾਲਾ ਵਿਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਾਤ, ਨਸਲ, ਰੰਗ, ਲਿੰਗ, ਜਨਮ, ਵਰਗ, ਧਰਮ ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਤਕਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਿਤ ਪਛਾਣਾਂ, ਭਾਵ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਛਾਣਾਂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਾਂ, ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਜਾਂ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਅਸਮਾਨਤਾ ਸਾਡੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਫਿਰ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਬਰਾਬਰ ਹਨ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ?

5.3 ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਕੋਈ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ; ਬਿਨਾਂ ਜਾਤ, ਨਸਲ, ਰੰਗ, ਲਿੰਗ, ਜਨਮ, ਵਰਗ, ਧਰਮ ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ, ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ

ਬਰਾਬਰ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ, ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਪਛਾਣਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ।

5.4 ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ

ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਵਿੱਚ, ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ - ਸਮੁਦਾਇਆਂ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਸਮੇਤ - ਨੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੰਮੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਲੜੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ, 'ਸੁਤੰਤਰਤਾ', 'ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਾ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਅਰਾ 1789 ਵਿੱਚ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਰੈਲੀ ਦਾ ਬਿੰਦੂ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭਾਰਤੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ, ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਰਾਬਰੀ (ਧਾਰਾ 14), ਧਰਮ, ਨਸਲ, ਜਾਤ, ਲਿੰਗ, ਜਨਮ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਮਨਾਹੀ (ਧਾਰਾ 15), ਜਨਤਕ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ (ਧਾਰਾ 16), ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦਾ ਖਾਤਮਾ (ਧਾਰਾ 17) ਅਤੇ ਖ਼ਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ (ਆਰਟ. 18) ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ; ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਲਿਤਾਂ, ਔਰਤਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਘੱਟਗਿਣਤੀਆਂ ਵਰਗੇ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਪਏ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਇੱਜਤ ਵਾਲਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਸਮੇਤ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗੰਭੀਰ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਗਵਾਹ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਮਹਿਲ ਵਰਗੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਝੁੱਗੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਘਰ। ਮੁੰਬਈ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਧਾਰਾਵੀ ਝੁੱਗੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਝੁੱਗੀ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦਸ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ? ਵੱਖਰਤਾ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨਤਾ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਕਿਵੇਂ ਕਰੀਏ? ਕੀ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਮਤਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ? ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਪੇਸ਼ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਇਸਦੀ ਅਸਲ ਭਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਹੋ ਸਕੇ? ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ? ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਇੱਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਇੱਕ ਅਸਮਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਕਰਕੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਨਾਲ ਹੋਰ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਇਸਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਸਭ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ, ਸਭ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ, ਅਤੇ ਵਿਤਕਰੇ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ। ਹੋਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਸਾਡੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਛਾਣਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਰਗ, ਜਾਤ ਅਤੇ ਧਰਮ ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਅਸਮਾਨ ਵਿਵਹਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਸਲੂਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਲੋੜਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਸਕਣ।

ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਟੀਚੇ ਅਤੇ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਟੀਚੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਫਲਤਾ ਅਤੇ ਅੰਤਮ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੇ ਹੋਣਗੇ। ਪਰ ਇਹ ਅਸਮਾਨਤਾ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸਮਾਨ ਸਥਿਤੀ, ਦੌਲਤ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਇਹ ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਕੁਦਰਤੀ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਅਖੌਤੀ ਕੁਦਰਤੀ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਕੋਈ ਇਹ ਦਲੀਲ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਹਨ। ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਗ਼ਰੀਬ ਉੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਕੇ ਨੌਕਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ। ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਪਏ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਦਬਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮੌਕਿਆਂ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਸਰਕਾਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਛੜੇ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਰਾਖਵੇਂਕਰਨ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਲਾਜ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਉਪਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ 'ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਵਿਤਕਰਾ' ਜਾਂ 'ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਨਿਰਪੱਖ ਵਿਵਹਾਰ ਲਈ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ

ਦੂਜੇ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਜੋਂ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ।

5.4.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

1. ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਿਹੜੀਆਂ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ?

.....
.....

2. ਮੌਕੇ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸੰਖੇਪ ਨੋਟ ਲਿਖੋ?

.....
.....

5.5 ਸਮਾਨਤਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸਮਾਂ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿ ਇੱਕ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਸਮਾਨਤਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਾਰ ਮਾਪਦੰਡ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ: (1) ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਨਤਾ, (2) ਰਸਮੀ ਸਮਾਨਤਾ, (3) ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ, ਅਤੇ (4) ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ। ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ।

5.5.1 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਨਤਾ

ਇਹ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਚੁਣਨ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ, ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨਗੇ। ਇਹ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰੂਪ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਬਾਲਗ ਮੱਤ ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਚੋਣਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਬਣਨਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ, ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣਾ। ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਮਰ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਦੇ ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਜਾਤ, ਲਿੰਗ, ਜਨਮ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਵਰਗ ਦੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਮਰ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਚੋਣਾਂ ਲੜਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਉਮਰ 25 ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਚੋਣਾਂ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ-ਪਾਰਟੀ ਜਾਂ ਬਹੁ-ਪਾਰਟੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦਾ ਉਮੀਦਵਾਰ ਚੁਣਨ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਜਾਂ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਰੱਦ ਜਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਪਰਜਾ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਨ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ

ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇਗਾ। ਇੱਕ ਨਾਗਰਿਕ ਵਜੋਂ, ਲੋਕ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵੋਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ; ਅੰਦੋਲਨ, ਬੋਲਣ, ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਅਤੇ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ; ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਆਦਿ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ, ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਤਰੱਕੀ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਡਾ ਤਜਰਬਾ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਵਿੱਚ ਗੰਭੀਰ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਆਏਗੀ, ਜੋ ਕਿ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਜੀਉਣ ਅਤੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

5.5.2 ਰਸਮੀ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਮਾਨਤਾ

ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਚਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਹਰੇਕ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਅਧੀਨਗੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਭ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਚਾਹੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਚਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਜਮਹੂਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਘੱਟ ਅਰਥ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ।

ਬੀ. ਆਰ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਨੇ 25 ਨਵੰਬਰ 1949 ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ (ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਚੁਣੀ ਗਈ ਸੰਸਥਾ) ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ 'ਵਿਰੋਧਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰੀ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨਤਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਇੱਕ ਵੋਟ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵੋਟ ਇੱਕ ਮੁੱਲ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ, ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਬਣਤਰ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ, ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਇੱਕ ਮੁੱਲ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਕਰਦੇ ਰਹਾਂਗੇ।'

5.5.3 ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ

ਇਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਸਮਾਜਿਕ ਕੀਮਤ ਕੀ ਹੈ? ਕੀ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੇ ਹਾਂ? ਜਾਂ ਫਿਰ ਸਮਾਜਿਕ ਉੱਚ ਨੀਚ ਦੀ ਬਣਤਰ ਸਾਡੇ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ? ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜਵਾਬਦੇਹ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਰਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਗੜ

ਜਾਣਗੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਚੋਣ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਖੇਡ ਵਿੱਚ ਮਾਇਨੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਗੇ। ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਪਲਬਧ ਸਮਾਜਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਅਸੀਂ ਮਕਾਨ, ਭੋਜਨ, ਪਾਣੀ, ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ ਆਦਿ ਵਰਗੀਆਂ ਬਿਹਤਰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਸਾਡੀਆਂ ਮੂਲ ਪਛਾਣਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੱਕ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਸਮਾਨ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਾਤ, ਵਰਗ, ਲਿੰਗ, ਧਰਮ ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾਏਗਾ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ, ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਤਨਖਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਧੀ ਜਾਂ ਲੜਕੀ ਨਾਲੋਂ ਪੁੱਤਰ ਜਾਂ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਮਲ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹਨ, ਜਿਸਨੂੰ ਪਿੱਤਰਸੱਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ, ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਹੋਰ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਇੱਕ ਹੋਰ ਲੜੀਵਾਰ ਕ੍ਰਮ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਾਂ ਨੂੰ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ 'ਨੀਚ' ਅਤੇ 'ਉੱਚੇ' ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ। ਵੱਡੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਾਤ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਤਕਰਾ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿਰਪੇਖ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਕਾਰ, ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮਸਲਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਆਪਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ।

5.5.4 ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ

ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਗਰੀਬ ਜਨਤਾ ਸਮਾਨ ਮੌਕਿਆਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੌਲਤ ਦੀ ਅਸਮਾਨ ਵੰਡ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਕਮਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਐਕਸਫੈਮ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਐਨਜੀਓ ਨੇ 2020 ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਅਮੀਰ ਕੋਲ ਕੁੱਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦੌਲਤ ਦਾ 43 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਹੇਠਲੇ 50 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦੌਲਤ ਦਾ ਮਾਮੂਲੀ 2.8 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। 8 ਅਪ੍ਰੈਲ 2021 ਨੂੰ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਅਖਬਾਰ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਚੀਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਤੀਸਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਰਬਪਤੀਆਂ ਹਨ 2021 ਵਿੱਚ '140 ਅਰਬਪਤੀ' ਹਨ। 27 ਜਨਵਰੀ 2020 ਨੂੰ ਡਾਊਨ ਟੂ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਇੱਕ ਹੋਰ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨੌਂ ਭਾਰਤੀ ਅਰਬਪਤੀ ਨੇ 65 ਕਰੋੜ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ (UNDP) ਵਰਗੀਆਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਗਰੀਬੀ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਲਈ ਹੋਰ ਮਾਪਦੰਡ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਸਨੂੰ ਬਹੁ-ਆਯਾਮੀ ਗਰੀਬੀ ਸੂਚਕ ਅੰਕ (MPI) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸੂਚਕ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਦਸ ਸੂਚਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਿੱਚ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ: ਸਿਹਤ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ। ਇਸ ਨੇ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਮਾਪ ਨੂੰ

ਮਹਿਜ਼ ਆਮਦਨ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਹੋਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਖੇਤਰਾਂ ਤੱਕ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਹੱਦ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਕਾਸ ਨੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਬਿਹਤਰ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂ ਸਿਹਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਨੂੰ ਘਟਾ ਦੇਵੇਗੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਬਿਹਤਰ ਤਨਖਾਹ ਵਾਲੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਢੁਕਵੀਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਹੁਨਰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਘੱਟ ਜਾਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹ ਗਰੀਬ ਹੀ ਰਹਿਣਗੇ। ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਾਰਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੁਝ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਗਰੀਬੀ ਵਿੱਚ ਧੱਕ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਵੀ ਗਰੀਬੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਘਾਟ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਗਰੀਬੀ ਵੱਲ ਧੱਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਕਾਰਨ ਲੋਕ ਗਰੀਬ ਹੀ ਰਹਿਣਗੇ। ਕੰਮ ਲਈ ਘੱਟ ਉਜਰਤ, ਜੋ ਕਿ ਬਹੁਤ ਆਮ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ, ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਥਿਰ, ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਜਾਂ ਆਮ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਇੱਕ ਦਿਨ ਦੇ ਭੋਜਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਰੀਬੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਗ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੇਂਡੂ ਗਰੀਬ ਅਬਾਦੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਜੋ ਚੰਗੇ ਰੇਜ਼ੀ-ਰੇਟੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹਨ। ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮਾਡਲ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਵੀ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਵਧਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਘਟਦਾ ਹੈ।

ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਬਿਹਤਰ ਆਮਦਨੀ ਵਾਲਾ ਰੁਜ਼ਗਾਰ, ਆਮਦਨੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਸਭ ਲਈ ਕਿਫਾਇਤੀ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਰਗੀਆਂ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਨਾਲ ਜਨਤਕ ਗਰੀਬੀ ਘਟੇਗੀ। ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਅਣਦੇਖੀ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁੰਗੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਵੱਡੀ ਪੇਂਡੂ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਘੇਰ ਗਰੀਬੀ ਵਿੱਚ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕਿਸਾਨੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਈਨਿੰਗ ਲਈ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ, ਵੱਡੇ ਡੈਮਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉਜਾੜੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਦੁਸ਼ਟ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਮਾਨਤਾਵਾਦੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

5.5.5 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

1 ਬਹੁ-ਆਯਾਮੀ ਗਰੀਬੀ ਸੂਚਕ ਅੰਕ (MPI) ਕੀ ਹੈ?

.....

2 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਕੀ ਸਬੰਧ ਹੈ?

5.6 ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੁਝ ਧਾਰਨਾਵਾਂ

ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਅਸਥਾਈ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸਮਾਨਤਾ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਵੱਖੇ ਵੱਖਰੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ 'ਜਾਇਜ਼' ਅਤੇ 'ਨਿਰਪੱਖ' ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਜਾਂ ਸਰੋਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰਾਬਰਟ ਨੇਜ਼ਿਕ ਵਰਗੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਦੀਆਂ ਲਈ, ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਮਾਲੀਆ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ 'ਤੇ ਟੈਕਸ ਲਗਾਉਣਾ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਕਮਾਈ ਚੋਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੰਤਕ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ ਭਲਾਈ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਰਾਜ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਜੋ ਆਪਣੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਮੀਰਾਂ (ਟੈਕਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ) ਤੋਂ ਪੈਸਾ ਖੋਹ ਕੇ ਭਲਾਈ ਸਕੀਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗਰੀਬਾਂ 'ਤੇ ਖਰਚ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉੱਦਮਤਾ ਲਈ ਜੋਸ਼ ਘੱਟ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਫ੍ਰੀਡਰਿਕ ਵਾਨ ਹਾਏਕ ਲਈ, ਸਮਾਜਵਾਦ - ਜਨਤਾ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ - ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਰਾਹ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਜੌਹਨ ਰਾਲਜ਼ ਵਰਗੇ ਚਿੰਤਕ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਅਸਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਦਖਲ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਲੀਲ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਲਈ ਭਲਾਈ ਨੀਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਸਨੇ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਅਸਮਾਨ ਸਮਾਜ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸਿਧਾਂਤ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਲਾਭ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਵੱਧ ਲਾਭ ਦੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ “Difference Principle” ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਉਸਨੇ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਦੋਂ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

5.7 ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ: ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧ

ਆਮ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੁਕਾਵਟ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਜੋਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਇਸਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਜਾਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਬੰਧਨ, ਗੁਲਾਮੀ, ਕੈਦ, ਅਤੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਉੱਤੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਉੱਤੇ ਰੋਕ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ

ਜਾਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਖਪਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਖਰੀਦਦਾਰਾਂ ਵਜੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦਾ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ਾ ਲੱਭਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਬਾਰੇ ਸਮਝ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਧਾਰਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਬੇਰੋਕ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਮਕਸਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਤਹੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਏਗਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਤਰੱਕੀ ਕਰਨ ਦੇ ਕੁਝ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੋਵੇਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਅਤੇ ਜਵਾਬਦੇਹ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਨ ਆਜ਼ਾਦੀ 'ਤੇ ਕੁਝ ਵਾਜਬ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ/ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਉਹਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕੁਝ ਹੋਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੇ ਖਤਰੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਕਾਨੂੰਨੀ' ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਪੂਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਜਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਤਰੱਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਪਾਬੰਦੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਸਮਾਨਤਾਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਨੂੰ 'ਸਮਾਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ' ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੋ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਤੱਤ ਹਨ।

5.8 ਸੰਖੇਪ

ਇਹ ਇਕਾਈ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਲਈ ਸਮਾਨਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਪਾਠ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ।

5.9 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

5.9.1 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

1. ਇੱਕ ਅਸਮਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨਾ ਹੋਰ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਮੰਨਦੇ ਹੋ? ਟਿੱਪਣੀ ਕਰੋ।
2. ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਰਾਖਵਾਂਕਰਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਟਿੱਪਣੀ ਕਰੋ।
3. ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਰਾਬਰਟ ਨੇਜ਼ਿਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਕਿ ਸਮਾਨਤਾ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰਦੀ ਹੈ?
4. ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਿਚਕਾਰ ਕੀ ਸਬੰਧ ਹੈ?
5. ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

5.9.2 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

1. ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ?
2. ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕੀ ਹੈ?
3. ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ?
4. ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

5.10 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

- Rajeev Bhargava and Ashok Acharya, *Political Theory: An Introduction*, Pearson: New Delhi, 2008.
- David Held (ed.), *Political Theory Today*, Stanford University Press: Stanford, 1991.
- John Hoffman and Paul Graham, *Introduction to Political Concepts*, Pearson Education: England, 2006.

BACHELOR OF ARTS
SEMESTER –II
COURSE: - POLITICAL THEORY – II

ਯੂਨਿਟ 6 ਨਿਆਂ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਪ

ਸੰਰਚਨਾ

6.0 ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼

6.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

6.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

6.2.1. ਨਿਆਂ ਦਾ ਅਰਥ

6.3 ਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

6.4 ਨਿਆਂ ਦੇ ਗੁਣ

6.5 ਨਿਆਂ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਸੂਲ

6.5.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।

6.6 ਨਿਆਂ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਪੱਖ

6.6.1 ਨਿਆਂ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪੱਖ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨਿਆਂ

6.6.2 ਨਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ

6.6.3 ਨਿਆਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਜਾਂ ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ

6.6.4 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

6.7 ਸੰਖੇਪ

6.8 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

6. 8.1 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

6. 8.2 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

6.9 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

6.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (LEARNING OBJECTIVES)

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ

- ਨਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ
- ਨਿਆਂ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਸੂਲਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ
- ਨਿਆਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਪਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ

6.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ (KEY WORDS): ਨਿਆਂ, ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਮੁੱਲ, ਵਿਤਕਰਾ, ਨਿਰਪੱਖ

6.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (INTRODUCTION):

ਨਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਜਿੰਨੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਿਵਾਦਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ੱਕੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਪਲੈਟੋ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 21^{ਵੀਂ} ਸਦੀ ਤੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਨਿਆਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਕਲਪਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਹਰ ਸਮਾਜ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਂ ਦਿਵਾਉਣ ਦਾ ਟੀਚਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅਧਾਰ 'ਮੁੱਲ' ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

6.2.1. ਨਿਆਂ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਰਥ (ETYMOLOGICAL MEANING OF JUSTICE)

ਨਿਆਂ ਸ਼ਬਦ ਲਾਤੀਨੀ ਸ਼ਬਦ 'ਜਸ' ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਜਾਂ ਜੋੜਣਾ। ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਿਆਂ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਫਰਜ਼ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

6.3 ਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (DEFINITIONS OF JUSTICE)

ਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

1. **ਸਲਮੰਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ**, "ਨਿਆਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਹਿੱਸਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ।"
2. **ਮੈਸੀਅਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ**, "ਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਝ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਉਸਨੂੰ ਉਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਿਰਪੱਖ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"
3. **ਬੈਨ ਅਤੇ ਪੀਟਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ**, "ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਸਿਵਾਏ ਜਿੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧਤ ਕੁਝ ਮਤਭੇਦ ਹਨ।"
4. **ਜੇ.ਐਸ. ਮਿੱਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ**, "ਨਿਆਂ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜੋ

ਮਨੁੱਖੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਿੰਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਨਿਯਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪੂਰਨ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹਨ।"

5. **ਸਥਾਇਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ**, "ਨਿਆਂ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਬੰਧਨ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਦਭਾਵਨਾ ਭਰੇ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰੇਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੁਦਰਤੀ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਕੰਮ ਲੱਭਿਆ ਹੈ।"
6. **ਰਾਬਰਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀ. ਟਕਰ**, "ਨਿਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਹੀ ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਾਰਟੀਆਂ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਵਾਦ ਵਿੱਚ ਹਨ।"

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ, ਨਿਆਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਜਾਇਜ਼ਤਾ ਨਿਆਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੈ। ਜੇ ਚੀਜ਼ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

6.4 ਨਿਆਂ ਦੇ ਗੁਣ (CHARACTERISTICS OF JUSTICE) :-

1. **ਮਾਨਵ ਕਲਿਆਣ (Human Welfare)**: ਮਾਨਵ ਕਲਿਆਣ ਨਿਆਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਣ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜੋ ਕਿ ਆਮ ਭਲਾਈ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ, ਨਿਆਂਪੂਰਨ ਹੈ।
2. **ਨਿਆਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਰਬਸੰਮਤੀ ਦੀ ਘਾਟ (Lack of Unanimity with Regard to the Meaning of Justice)** ਨਿਆਂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੋਈ ਇੱਕ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਬਾਰੇ ਹਰ ਚਿੰਤਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਸੂਫੀਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਤਾਕਤਵਰ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਲੈਟੋ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿਆਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਤੱਤ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਿਆਂ ਦੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਇਸਦੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਹਿਲੂਆਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।
3. **ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ (Related to Recognized Values)**: ਨਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਨਿਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਨਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
4. **ਨੈਤਿਕ ਧਾਰਨਾ (Ethical Concept)**: ਨਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਸੰਕਲਪ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਜਾਇਜ਼ਤਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
5. **ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ (Fulfillment of Duties)**: ਨਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ

ਹੈ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨਿਭਾਉਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫਰਜ਼ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਉਂਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ। ਨਿਆਂ ਤਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

6. **ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਸੰਕਲਪ (Multi-dimensional Concept):** ਨਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਸਬੰਧ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਨਿਆਂ ਦੇ ਬਹੁ-ਆਯਾਮੀ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਆਦਿ।

6.5 ਨਿਆਂ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਸੂਲ (BASIC POSTULATES OF JUSTICE)

ਨਿਆਂ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਸੂਲ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

1. **ਕਾਨੂੰਨ ਅੱਗੇ ਬਰਾਬਰੀ (Equality before Law):** ਕਾਨੂੰਨ ਅੱਗੇ ਸਾਰੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਜਾਤ, ਨਸਲ, ਰੰਗ, ਲਿੰਗ, ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ। ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਥਾਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਮਿਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
2. **ਆਜ਼ਾਦੀ ਜਾਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Freedom or Liberty):** ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੁਣ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਲਈ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਧਰਮ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਆਦਿ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਸੰਤੁਲਨ ਨਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।
3. **ਸਮਾਨਤਾ (Equality):** ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਮਿਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜਾਤ, ਧਰਮ, ਨਸਲ, ਭਾਸ਼ਾ, ਰੁਤਬਾ, ਜਾਇਦਾਦ ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨਿਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
4. **ਅਧਿਕਾਰ (Rights):** ਜੇਕਰ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣੀ ਹੈ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣਦਾਰ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਆਦਰਸ਼ ਨਿਯਮ ਹਨ। ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਤਹਿਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

5. **ਨਿਰਪੱਖਤਾ (Impartiality):** ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਮਰਦਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬੈਨ ਅਤੇ ਪੀਟਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਤੁਹਾਡੇ ਨਿਰਣੇ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿਓ ਜਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣੀ, ਡਰ, ਲਾਲਚ ਜਾਂ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿਓ"।
6. **ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ (Fulfillment of Basic Needs):** ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਿਆਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਭੋਜਨ, ਕੱਪੜਾ ਅਤੇ ਮਕਾਨ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਜਾਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇਹ ਨਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ।
7. **ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੁੱਲ (Universally Recognized Values):** ਸ਼ਾਂਤੀ, ਆਜ਼ਾਦੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਨਮਾਨ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੁੱਲ ਹਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਾਜ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੋ, ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਨਿਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਗੁਣ ਹੈ।

6.5.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ (CHECK YOUR PROGRESS) II

1. ਨਿਆਂ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਰਥ ਕੀ ਹੈ?

.....

.....

.....

2. ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮਾਨਤਾ ਕੀ ਹੈ?

.....

.....

.....

6.6 ਨਿਆਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਪ (VARIOUS DIMENSIONS OF JUSTICE)

ਨਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਨਿਆਂਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਬੰਧਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਹਿਲੂ ਵੀ ਹਨ। ਨਿਆਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੱਖ ਹਨ:

- ਕਾਨੂੰਨੀ ਪੱਖ
- ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖ
- ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ
- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਖ

6.6.1 ਨਿਆਂ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪਹਿਲੂ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨਿਆਂ (LEGAL DIMENSION OF JUSTICE OR LEGAL JUSTICE)

ਨਿਆਂ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪੱਖ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਆਂ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਆਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਕਿਸੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਿਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਹੈ। **ਬਾਰਕਰ ਦੇ** ਅਨੁਸਾਰ, "ਇੱਕ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਵੈਧਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਹਾਂ, ਜੇਕਰ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਘੋਸ਼ਿਤ, ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਜੋਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਮੁੱਲ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਬਾਹਰੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦੁਆਰਾ, ਸਗੋਂ ਨੈਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤਾਕਤ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਮੰਨਣ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂ ਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗੁਣ ਹੈ।"

• ਕਾਨੂੰਨੀ ਨਿਆਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤਾਂ (ESSENTIAL CONDITIONS FOR LEGAL JUSTICE)

ਕਾਨੂੰਨੀ ਨਿਆਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ:

1. **ਕਾਨੂੰਨ ਨਿਆਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ (Law should be based on Justice):** ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਤਰਕਪੂਰਨ ਵੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
2. **ਕਾਨੂੰਨ ਅੱਗੇ ਬਰਾਬਰੀ (Equality before Law):** ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜਾਤ, ਧਰਮ, ਨਸਲ, ਭਾਸ਼ਾ, ਰੁਤਬੇ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਭ ਬਰਾਬਰ ਹੋਣ।
3. **ਇਕਸਾਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Uniform Legal System):** ਕਾਨੂੰਨੀ ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਰਗ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਹੋਵੇ। ਜੇਕਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਨੂੰਨ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਸਭ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
4. **ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ (Free and Impartial Judiciary):** ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅੰਗ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਬਲਕਿ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
5. **ਸਸਤੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Inexpensive Judicial System):** ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹਰ ਕਿਸੇ ਲਈ ਸਸਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀਆਂ ਫੀਸਾਂ ਘੱਟ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਗਰੀਬ ਵਿਅਕਤੀ ਪੈਸੇ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਨਿਆਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਹ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ

ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਬੱਚਤ ਲਈ ਜਲਦੀ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ।

6. **ਵਿਧਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ (Base of Legislative Bodies should be Democratic):** ਇਹ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਨਤਾ ਦੀ ਰਾਏ ਦਾ ਅਸਲ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਦੋਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਜਾਣ। ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

6.6.2. ਨਿਆਂ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਹਿਲੂ (SOCIAL DIMENSIONS OF JUSTICE OR SOCIAL JUSTICE)

ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਾਤ, ਰੰਗ, ਧਰਮ, ਭਾਸ਼ਾ, ਰੁਤਬਾ, ਲਿੰਗ, ਜਾਇਦਾਦ ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭੇਦਭਾਵ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ:

1. **ਕਾਨੂੰਨ ਅੱਗੇ ਬਰਾਬਰੀ (Equality before Law):** ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਾਤ, ਧਰਮ, ਨਸਲ, ਨਸਲ, ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਸਭ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਹਨ।
2. **ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ (Absence of Special Privileges):** ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੰਕਲਪ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਜਨਮ ਸਥਾਨ, ਨਸਲ, ਨਸਲ, ਲਿੰਗ, ਜਾਤ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਥਿਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਮਰੱਥਾ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਉਦੋਂ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ।
3. **ਜਾਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅੰਤ (End of Caste System):** ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
4. **ਦੌਲਤ ਦੀ ਸਹੀ ਵੰਡ (Just Distribution of Wealth):** ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਦਾ ਅਰਥ ਦੌਲਤ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਵੰਡ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਦੌਲਤ ਦੀ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ

ਹੈ।

5. **ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ(Democratic System):** ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਜਾਤ, ਨਸਲ, ਲਿੰਗ, ਭਾਸ਼ਾ, ਰੰਗ ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਚੁਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਆਪਣੀ ਵੋਟ ਵੀ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।
6. **ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਖਾਤਮਾ (Abolition of Superstitions and Social Evils) :** ਸਮਾਜ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਦੇ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹਨ। ਬਾਲ ਵਿਆਹ, ਦਾਜ ਪ੍ਰਥਾ ਆਦਿ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਰੋੜਾ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਅਤੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

6.6.3. ਨਿਆਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਪਹਿਲੂ ਜਾਂ ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ (ECONOMIC DIMENSION OF JUSTICE OR ECONOMIC JUSTICE)

ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਗੈਰ-ਵਿਤਕਰਾ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਆਰਥਿਕ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। **ਸੇਤਲਵਾੜ ਦੇ** ਅਨੁਸਾਰ, "ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਦੌਲਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਵਰਤਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਅਪਾਹਜ ਜਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਜਾਂ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਲਈ, ਦੌਲਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਜਿਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।"

- **ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤਾਂ (ESSENTIAL CONDITIONS FOR ECONOMIC JUSTICE)**

ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਲਈ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ:

1. **ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Work):** ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਵੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੰਮ ਲਈ ਉਚਿਤ ਭੁਗਤਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਰਕਾਰ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਵੇ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਵੇ ਤਾਂ ਹੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਘਟ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
2. **ਬਰਾਬਰ ਕੰਮ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਤਨਖਾਹ (Equal Pay for Equal Work):** ਬਰਾਬਰ ਕੰਮ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਤਨਖਾਹ ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਉਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭੁਗਤਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇੱਕੋ ਨੌਕਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਤਰੀਕੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

3. **ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ (Economic Security):** ਇਹ ਰਾਜ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ। ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਤਹਿਤ, ਇਹ ਰਾਜ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰਾਂ, ਅਪਾਹਜਾਂ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਭੱਤੇ ਅਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਸਕੀਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
4. **ਦੌਲਤ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖ ਵੰਡ (Just Distribution of Wealth):** ਦੌਲਤ ਦਾ ਕੁਝ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣਾ ਆਰਥਿਕ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਦੌਲਤ ਦੀ ਚੰਗੀ ਵੰਡ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਹਿੰਸਕ ਤਰੀਕਾ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ, ਕੁਝ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਟੀਚਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
5. **ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ (Protection of the Interest of the Workers):** ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਰਾਜ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭੋਜਨ, ਕੱਪੜਾ ਅਤੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰ ਸਕਣ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਲੋੜੀਂਦੇ ਆਰਥਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਚਿਤ ਉਜਰਤ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਚੰਗੀ ਕੰਮ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਆਦਿ।
6. **ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ (Welfare State):** ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਗਰੀਬੀ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

6.6.4. ਨਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਹਿਲੂ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਆਂ (POLITICAL DIMENSION OF JUSTICE OR POLITICAL JUSTICE)

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਆਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣਾ। ਜਾਤ, ਧਰਮ, ਨਸਲ, ਭਾਸ਼ਾ, ਲਿੰਗ, ਰਾਜ, ਜਾਇਦਾਦ ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਹੁਦੇ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਮਿਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

- **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਆਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤਾਂ (ESSENTIAL CONDITIONS FOR POLITICAL JUSTICE)**

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

1. **ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Democratic System):** ਇੱਕ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਹੀ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਜਾਤ, ਨਸਲ, ਧਰਮ, ਲਿੰਗ, ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
2. **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ (Political Right):** ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਆਂ ਲਈ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ:
 - (i) ਵੋਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ
 - (ii) ਚੋਣ ਲੜਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ
 - (iii) ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ
 - (iv) ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ
 - (v) ਪਟੀਸ਼ਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ
 - (vi) ਜਨਤਕ ਅਹੁਦਾ ਰੱਖਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ।
3. **ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ (Periodical Elections):** ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਮੀਦਵਾਰ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਚੋਣਾਂ ਨਾ ਕਰਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ।
4. **ਪੱਛੜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਜਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਬੰਧ (Special Provision for Backward Castes or Tribes):** ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪੱਛੜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਜਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪੱਛੜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਸਿਆਸੀ ਨਿਆਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੋ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਆਂ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੱਛੜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਜਾਣ।
5. **ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Protest) :** ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਲਈ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹਨ ਜੋ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਿਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਿਆਂਪੂਰਨ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਲਈ

ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।

6.6.5. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ (CHECK YOUR PROGRESS) II

1. ਅਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਆਂ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ?

.....

.....

.....

2. ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ?

.....

.....

.....

6.7 ਸੰਖੇਪ (SUMMARY)

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਅੱਜ ਵੀ ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਖਾਸ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਲਾਈ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਕੁਦਰਤ ਦੁਆਰਾ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾਲ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਨਾਲ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਤਾਲਮੇਲ ਹੋਵੇ। ਨਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੈਤਿਕਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਤਰਕ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਦੀ ਵੈਧਤਾ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪਹਿਲੂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨੀ ਨਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ, ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ, ਸਸਤੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਦਿ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਖਾਤਮਾ, ਦੌਲਤ ਦੀ ਵੰਡ, ਜਮਹੂਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਈ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਜਾਣੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਭਾਵ ਭੋਜਨ, ਕੱਪੜਾ ਅਤੇ ਮਕਾਨ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਿਆਪਕ ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਕੰਮ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਉਜਰਤ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਾਧਨ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਉਚਿਤ ਉਜਰਤ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕੰਮ ਦੇ ਵਾਜਬ ਘੰਟਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਜਮਹੂਰੀ ਰਾਜ

ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਸੂਲ ਹਨ। ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨਾਲ ਜਾਤ, ਲਿੰਗ, ਧਰਮ, ਭਾਸ਼ਾ, ਰੰਗ, ਨਸਲ ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵੋਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਚੋਣ ਲੜਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਜਨਤਕ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਪਟੀਸ਼ਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਆਦਿ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

9. 8. ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (QUESTIONS FOR PRACTICE)

9.8.1 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ (LONG ANSWER QUESTIONS)

1. ਨਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਨਿਆਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਪਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਨਿਆਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ? ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕੀ ਹਨ?
3. ਨਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ?
4. ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਪਬੰਧ ਕੀ ਹਨ?

9.8.2 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ (SHORT ANSWER QUESTIONS)

1. ਨਿਆਂ ਕੀ ਹੈ?
3. ਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੱਸੋ?
4. ਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
5. ਨਿਆਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਪ ਕੀ ਹਨ?
6. ਨਿਆਂ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ?
7. ਕਾਨੂੰਨੀ ਨਿਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਪਬੰਧ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
8. ਤੁਸੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
9. ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ?
10. ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਪਬੰਧ ਕੀ ਹਨ?
12. ਸਿਆਸੀ ਨਿਆਂ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ?
13. ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਕੀ ਹਨ?

9.9 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ (SUGGESTED READINGS)

- O.P. Gauba, An Introduction Political Theory, National Paperbacks, U. P., 2009
- M.P. Jain, Political Theory (Punjabi & Hindi): Authors Guild Publication, New Delhi, 1990
- Principles of Modern Political Science; J.C. Johri, Sterling Publications, New Delhi, 2009
- N.P. Barry, Introduction to Modern Political Theory; N.P. Barry, MacMillan London, 1995
- S.P. Verma, Political theory, Geetanjali Publishing House, New Delhi, 2007

BACHELOR OF ARTS
SEMESTER –II
COURSE: - POLITICAL THEORY – II

ਯੂਨਿਟ-7 ਲੋਕਤੰਤਰ: ਅਰਥ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ

ਸੰਰਚਨਾ

7.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

7.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

7.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

7.3 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

7.3.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

7.4 ਗੁਣ

7.4.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

7. 5. ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ

7.5.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ III

7.6 ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ

7.6.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ IV

7.7 ਸੰਖੇਪ

7.8 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

7.8.1. ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

7.8.2. ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

7.9 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

7.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (LEARNING OBJECTIVES)

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਕਿ :

- ਲੋਕਤੰਤਰ ਕੀ ਹੈ?

- ਸਾਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਕਿਉਂ ਚੁਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?
- ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰੂਪ ਕਿਵੇਂ ਉੱਭਰਦੇ ਹਨ, ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ?
- ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ

7.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ (KEY WORDS): ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ, ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਰਾਜ, ਬਹੁਮਤ ਦਾ ਰਾਜ, ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵੱਖ ਹੋਣਾ

7.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (INTRODUCTION):

ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਜਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਵਾਦਿਤ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਰਥ ਹਨ: ਕੁਝ ਲਈ, ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਇਹ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇੱਕ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਸਰਕਾਰ, ਸਭ ਤੋਂ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ, ਵਧੇਰੇ ਸਿੱਖਿਅਕ, ਵਧੇਰੇ ਜਵਾਬਦੇਹ, ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਬਰਾਬਰੀ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣਵਾਦ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਘੱਟ ਖਤਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ, ਵਿਗਿਆਨਕ, ਲਚਕਦਾਰ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰਵੱਈਏ 'ਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲਗਭਗ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਅਨੁਕੂਲ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤਤਾ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਾ ਹਨ।

'ਲੋਕਤੰਤਰ' ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ 'ਡੈਮੋਸ' ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਨਗਰ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ 'ਕ੍ਰਾਟੋਸ', ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਯੂਨਾਨੀ ਨਗਰ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਨਗਰ ਰਾਜ ਸਿੱਧੇ ਲੋਕਤੰਤਰ(DIRECT DEMOCRACY)ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਚੋਣਵੇਂ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਜਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਖੁਦ ਨਿਯਮਤ ਰੋਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ, ਬਾਕੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਊਰੀ ਸਰਵਿਸ ਵੀ ਯੂਨਾਨੀ ਸਿਟੀ ਸਟੇਟਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ। ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ, ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਅਤੇ ਬੋਲਣ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਹੱਕ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ-ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸਧਾਰਨ ਬਹੁਮਤ ਵੋਟ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਸਿੱਧਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਬਿਲਕੁਲ ਇਸ ਲਈ ਸੰਭਵ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਔਰਤਾਂ, ਗੁਲਾਮਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਫੈਸਲੇ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੁਆਰਾ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸਬੰਧਤ ਸਨ। ਇਸਨੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ। ਰਿਪਬਲਿਕਨ ਰੋਮ ਨੇ ਐਥੀਨੀਅਨ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ; ਭਾਵ, ਨਾਗਰਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ, ਨਿੱਜੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਿੱਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚੇ ਮੁੱਲ ਦੇ ਹੋਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਨਤਕ ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ।

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ, ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ- ਪਲੈਟੋ ਅਤੇ ਅਰਸਤੂ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਭੀੜ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸੀ

ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਗੜਿਆ ਰੂਪ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਤਿੰਨ 'ਭਟਕਣ ਵਾਲੇ' ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਬੁਰਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ: ਲੋਕਤੰਤਰ, ਤਾਨਤਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਕੁਲੀਨਤਾ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ, ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕੀ ਇਨਕਲਾਬਾਂ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਟੀਚੇ ਵਜੋਂ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਜੀਨ ਜੈਕ ਰੂਸੋ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੇ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਮੋੜਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਅਮਰੀਕੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਮੋਢੀ ਜੇ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸਨ, ਨੇ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ, ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਸਭਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਸਭਾ ਅਤੇ ਸੈਨੇਟ, ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸ਼ਾਖਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਇਸਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੇ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ, ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅਰਥ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿਧਾਂਤ (ਜੇਰੇਮੀ ਬੈਂਥਮ ਅਤੇ ਜੇਮਸ ਮਿਲ) ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਉਦਯੋਗਿਕ ਮੱਧ ਵਰਗ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸੀ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਲੇਬਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵੱਲ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਲਾਸੀਕਲ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੁੱਖ ਸ਼ਕਤੀ ਆਰਥਿਕ ਅਧਾਰ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖੇਤਰ ਇਸਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਆਖਰੀ ਤਿਮਾਹੀ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਤੀਯੋਗੀ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਸਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੋਇਆ। 1945 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮਾਂ ਵਿੱਚ, ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਅਤੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਵਿਵਹਾਰਿਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕੁਲੀਨ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਕੁਲੀਨ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ 1960 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਭਾਗੀਦਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਜੋ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਦੀਆਂ ਵਿਕਾਸ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਵਿਕਾਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਸੀ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਹਿਸ ਅਤੇ ਦਲੀਲ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜਾਇਜ਼ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

7.3 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (DEFINITIONS)

ਲੋਕਤੰਤਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਹਿਲੂ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਆਰਥਿਕ ਪਹਿਲੂ ਸੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪਹਿਲੂ ਸਾਰੇ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਾਸਨ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ *ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇੱਕ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਤਹਿਤ ਬਹੁਮਤ ਦੀ ਰਾਏ ਕਾਨੂੰਨ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।*

ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਡਾਇਸੀ (ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰਚਨਾ ਲਾਅ ਐਂਡ ਓਪੀਨੀਅਨ ਵਿੱਚ 1905) ਨੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਲੋਕ ਰਾਏ ਨਾਲ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਡਾਇਸੀ ਨੇ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦਾ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਆ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਜੇਮਸ ਬ੍ਰਾਈਸ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਉਦਾਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜੋ ਵੋਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਾਈਸ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਿਹਤਰ ਸਰਕਾਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਮੈਕਆਈਵਰ ਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਓਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਇਹ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਹੈ ਕਿ ਕੌਣ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ।

ਅਬਰਾਹਮ ਲਿੰਕਨ ਦੇ ਵਾਕਾਂਸ਼ ਵਿੱਚ, ਲੋਕਤੰਤਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ, ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਹੈ।

ਵੈਬਸਟਰ ਨਿਊ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡਿਕ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਲੋਕ ਬਿਨਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਚੁਣਦੇ ਹਨ।

ਸਰਟੋਰੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਅਤੇ ਜਵਾਬਦੇਹ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਹੁਨਰ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰ, ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹਨ: ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਚੋਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਦਲਣ ਲਈ ਇੱਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ; ਜਿੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਰਗਰਮ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਾਗਰਿਕ ਵਜੋਂ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ; ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ; ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਯਮ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੁੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਹਨ: ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰ। ਸਿੱਧੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ, ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਜਾਂ ਨਿਯੁਕਤ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚੋਲੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾਗਰਿਕ ਜਨਤਕ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਫਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕਿਸੇ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਕਿਸਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਲੋਕਤੰਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਲੋਕਤੰਤਰ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਦੋ ਉਪ ਭਾਗ ਹਨ: ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ।

7.3.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ (CHECK YOUR PROGRESS)I

1. ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਿੱਥੋਂ ਆਇਆ?

.....

2. ਲੋਕਤੰਤਰ ਕਿਸ ਦਾ ਰਾਜ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?

.....

.....

3. ਲੇਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਮ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਸ ਦੇ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?

.....

.....

7.4 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

ਲੇਕਤੰਤਰ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਝੌਤਾ, ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਤਾਲਮੇਲ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਚੁਣਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਸਰਕਾਰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਲੇਕਤੰਤਰ ਬਹੁਮਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੋਟਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚੁਣੇ ਗਏ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੇਕਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਵਜੋਂ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਣਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਾਣ ਨੂੰ ਵੀ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਹਰ ਵੋਟਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ, ਧਰਮ, ਲਿੰਗ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਤਭੇਦ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਵੋਟ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਤਮ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਲੇਕਤੰਤਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੋਲਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਰ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਰਾਬਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ। ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਵਿਵਾਦਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਜਮਹੂਰੀ ਹੱਲ। ਲੇਕਤੰਤਰੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਵੀ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਖਵਾਲਾ, ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਅਤੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਜੱਜ ਨਿੱਜੀ ਤਰਜੀਹਾਂ 'ਤੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨੀ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਲੇਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਲੋੜ ਹੈ। ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅਤੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ, ਭਾਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸਾਂਤਮਈ ਅੰਦੋਲਨ ਕਰਨ ਵਰਗੀਆਂ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿਸਟਮ ਵਿੱਚ ਖੇਡਣ ਲਈ ਹਰੇਕ ਦੀ ਇੱਕ ਜਾਇਜ਼ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੀਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਰਾਜ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵੈਧਤਾ ਅਤੇ ਲੇਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਭਲਾਈ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ

ਲਈ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੇ ਸਰਵਉੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਵਜੋਂ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਕਾਨੂੰਨ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਗਲਤ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸੂਚਿਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੇਡੀਓ, ਅਖਬਾਰਾਂ, ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ਰਸਾਲੇ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਰਵਾਇਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੈਟੇਲਾਈਟ, ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਅਤੇ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਵਰਗੇ ਨਵੇਂ ਮੀਡੀਆ ਤੱਕ, ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਇਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਪਾਦਕੀ ਅਤੇ ਖੋਜੀ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਦੁਆਰਾ ਜਨਤਕ ਬਹਿਸਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਰਗਰਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੀਡੀਆ ਵੀ ਏਜੰਡਾ ਤੈਅ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਨਤਕ ਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨਾਲ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਲਈ, ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ, ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੀਡੀਆ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚੋਣਾਂ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬੇਹੱਦ ਅਹਿਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਲਈ ਜਵਾਬਦੇਹ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਕੋਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਸਿੰਗਲ ਵਿਲੱਖਣ ਸਮੂਹ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦਾ ਖਾਸ ਰੂਪ ਮੌਜੂਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਕਾਰਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੂਹ, ਕੁਝ ਸਥਾਨਕ ਅਤੇ ਕੁਝ ਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਗੂੰਝਲਦਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਚੋਲਗੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ, ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੁਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ, ਨਿੱਜੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਅਤੇ ਜਾਇਜ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਟਕਰਾਅ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧਤਾਈਆਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਹਰ ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਉਠਾਉਣ ਅਤੇ ਵਿਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਬੰਦੋਬਸਤ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਕਲਿਆਣ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ

ਅਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸੰਘਵਾਦ ਅਤੇ ਇਕਸਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦੋ ਤਰੀਕੇ ਹਨ। ਸੰਘਵਾਦ ਵਿੱਚ, ਸ਼ਕਤੀ ਸਥਾਨਕ, ਖੇਤਰੀ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਿੰਗ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਜਮਹੂਰੀ ਘਾਟੇ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਉਹਨਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਅਥਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਔਰਤਾਂ ਜਨਤਕ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀਆਂ, ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀਆਂ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧੀ ਹੈ।

7.4.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

1. ਸਾਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਕਦਰ ਕਿਉਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ?

.....

2. ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸੋ?

.....

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉੱਪਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਕਰਨਾ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਇਹ 'ਲੋਕਾਂ' ਦਾ ਗਠਨ ਕੀ ਹੈ, 'ਸ਼ਾਸਨ' ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ, ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਅਤੇ ਸੀਮਾ ਕੀ ਹੈ, ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੀਆਂ ਅਨੁਕੂਲ ਸਥਿਤੀਆਂ ਕੀ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਵਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ: ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ, ਕੁਲੀਨਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ, ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ, ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਆਦਿ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ।

7.5. ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਉਦਾਰ ਸਿਧਾਂਤ

ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਜੋ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਦੀ ਚੈਂਪੀਅਨ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਢੁਕਵੀਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ: ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਆਧੁਨਿਕ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ, 18 ਵੀਂ ਅਤੇ 19 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ; ਅਤੇ 20^{ਵੀਂ} ਅਤੇ 21 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਉਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ। ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ (ਮੱਧਕਾਲੀ ਅਤੇ 18^{ਵੀਂ} ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ) ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। 18^{ਵੀਂ} ਤੋਂ 19^{ਵੀਂ} ਸਦੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ 19 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਣਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

20^{ਵੀਂ} ਅਤੇ 21^{ਵੀਂ} ਸਦੀ ਦੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਚੋਣਾਂ ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਸਨ ਅਤੇ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਨੇ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਥਾਮਸ ਮੂਰ ਅਤੇ ਵਿੰਸਟਨਲੇ ਵਰਗੇ ਮੁਢਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਅਸਲ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਥਾਮਸ ਹੋਬਸ ਦੇ *ਲੇਵੀਆਥਨ* ਨੇ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੌਹਨ ਲੌਕ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਹੋਵੇ। ਐਡਮ ਸਮਿਥ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਬਜ਼ਾਰ (ਫ੍ਰੀ ਮਾਰਕਿਟ) ਮਾਡਲ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਪੈਦਾਵਾਰ ਕਰਨ, ਖਰੀਦਣ ਅਤੇ ਵੇਚਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਬੈਂਥਮ ਅਤੇ ਮਿਲ ਨੇ ਵੀ ਉਪਯੋਗੀ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ, ਭਾਵ, ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖੁਸ਼ੀ। ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਲੋਕਤੰਤਰ, ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸਰਕਾਰ, ਨਿਯਮਤ ਚੋਣਾਂ, ਗੁਪਤ ਮਤਦਾਨ, ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਿਹਤਮੰਦ ਮੁਕਾਬਲਾ ਅਤੇ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵੋਟ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਨ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਹੈ।

ਉਦਾਰ ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸੁਮੇਲ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ। ਆਜ਼ਾਦੀ, ਬਰਾਬਰੀ, ਅਧਿਕਾਰ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦਾ ਨੀਂਹ ਪੱਥਰ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣ ਗਈ। ਥਾਮਸ ਹੋਬਸ ਦੇ *ਲੇਵੀਆਥਨ* ਨੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਉਦੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਲਾਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਐਡਮ ਸਮਿਥ ਦੁਆਰਾ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੋਂਟੇਸਕੀਯੂ ਨੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖਰਾਕਰਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਬੈਂਥਮ ਅਤੇ ਜੇਮੈਸ ਮਿੱਲ ਨੇ ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਦੀ ਆਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਇਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਬੈਂਥਮ ਨੇ ਜਮਹੂਰੀ ਫਰੈਂਚਾਈਜ਼ੀ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ। ਜੇ.ਐਸ. ਮਿੱਲ ਨੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂ ਜੋੜਿਆ, ਭਾਵ, ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ (ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ) ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਕੀਮਤ। ਅਸੀਂ ਟੀ ਐੱਚ ਗ੍ਰੀਨ, ਹੇਬਰਾਊਸ, ਲਿੰਡਸੇ, ਬਾਰਕਰ, ਲਾਸਕੀ ਅਤੇ ਵਿਲੀਸਨ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਲਾਸੀਕਲ-ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਤੋਂ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਤਰਫੋਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਕੋਲ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਘੱਟ ਜਾਂ ਵੱਧ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਦੈਵੀ ਜਾਂ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਆਮ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਖਿੱਲਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਮਾਡਲ ਦੀ ਮੂਲ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਤਰਕਸ਼ੀਲ, ਨੈਤਿਕ, ਸਰਗਰਮ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਇੱਕ ਸੂਝਵਾਨ, ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਅਤੇ ਵਿਕਸਤ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਬੌਧਿਕ, ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰੇਗਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇਗਾ। ਨੇਤਾ

ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਚੋਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਹੁਲਵਾਦ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ, ਅਤੇ ਚੈਕ ਅਤੇ ਸਮਤੋਲ (checks and balances) ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਉਦਾਰ ਜਮਹੂਰੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਲੋਕਤੰਤਰ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਫੈਸਲੇ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਫੈਸਲੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਸੇਧਿਤ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਗਰਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਨੇ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ, ਨਿਯਮਤ ਚੋਣਾਂ, ਗੁਪਤ ਮਤਦਾਨ, ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਇੱਕ ਯੋਗ ਰਾਜਨੀਤਕ ਟੀਚਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤਰਜੀਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਜੋ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਦੀ ਤਰਜੀਹ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਅਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਨਿਰਧਾਰਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਾਲੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ, ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ 'ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਕਬਜ਼ੇ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ *ਜਿਹਾ ਚਾਹੇ ਤਿਹਾ ਕਰੇ* ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ। ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਸਾਂਝੇ ਭਲੇ ਲਈ ਸਮੂਹਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਮਾਜ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਧਾਰਨਾ (ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ) 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ, ਬਹੁਮਤ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ, ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਹੱਲ ਵੋਟ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਰਗ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ। ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮਤਲਬ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦਾ ਦਮਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। 21^{ਵੀਂ} ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਨਸਲੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਸਲੀ, ਧਾਰਮਿਕ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਜਾਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਵਿਤਕਰੇ ਤੋਂ ਡਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਲੰਘਣਾ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਐਲਬਰਟ ਕੈਮੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, 'ਲੋਕਤੰਤਰ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ, ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹੈ'। ਜਦੋਂ ਨਸਲੀ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਧਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵੰਡੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਚਰਚਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਪੱਧਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ: ਇੱਕ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਜਨਤਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ। ਮਾਸ ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਚੈਨਲ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਰੋਤ ਹਨ। ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਐਸ ਮਿੱਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ, ਜੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ "ਮਨੁੱਖੀ ਉੱਤਮਤਾ" ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਰੂਸੇ

ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਕ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਲਾਈਨ ਖਿੱਚਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ, "ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੋਟਰ ਦੀ ਅਣਦੇਖੀ ਸਭ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ" (ਜੌਨ ਐਫ. ਕੈਨੇਡੀ)। ਲੋਕਤੰਤਰ ਲਈ ਜਨਤਕ ਮਾਨਤਾ, ਸਮਝ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਵੋਟਿੰਗ ਜਾਂ ਰਸਮੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਚੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ, ਅਧਿਕਾਰ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ੰਜੀਰਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦੇ ਇੱਕ ਕੁਦਰਤੀ ਢੰਗ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਇੱਕ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਸਮਾਨਤਾ ਸੰਪੂਰਨ ਜਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਨਿਯਮਾਂ, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

7.5.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ III

1. ਕੀ ਲਿਬਰਲ ਡੈਮੋਕਰੇਸੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਰੂਪ ਹੈ?

.....

2. ਕੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦ ਮੰਡੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ?

.....

7.6 ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ

ਲੋਕਤੰਤਰ ਪੱਛਮੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸ, ਏਂਜਲਜ਼ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਬਰਾਬਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਲੇਤਾਰੀ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਦੀ ਉੱਚ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਆਖਰਕਾਰ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਕੇਵਲ ਲੋਕਤੰਤਰ ਹੀ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕੁਲੀਨ, ਖਾਨਦਾਨੀ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਯੋਗਤਾ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੈਰ-ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਨੈਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਵੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਮਹੂਰੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ 12 ਨਿਬੰਧ ਲਿਖੇ। ਉਹ 'ਆਰਗਨ ਆਫ਼ ਡੈਮੋਕਰੇਸੀ' ਨਾਂ ਦੇ ਰਸਾਲੇ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਵੀ ਸੀ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਅਜੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਜਮਾਤੀ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ ਪਰ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਭਾਵ, ਇਹ ਜਮਾਤ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। 1848 ਵਿੱਚ ਯੂਰਪ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸਫੋਟ ਦੀ ਇੱਕ ਲੜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸੋਚ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਲਈ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ

ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸਨ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਨੂੰ ਉਖਾੜ ਕੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ; ਉਹ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਅਰਥਾਤ ਸੰਵਿਧਾਨਵਾਦ, ਨਾਗਰਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਬਾਲਗ ਮਤ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਇਸਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸੁਆਰਥੀ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਮੁਨਾਫਿਆਂ ਲਈ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਜਲਜ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਬੁਰਜੂਆ ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਸਲ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਭਾਵ ਸਿਆਸੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਲੇਤਾਰੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ (ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਜਲਜ਼) ਨੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਅਤੇ ਸੰਸਦੀ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ। ਸੰਸਦੀ ਰਣਨੀਤੀ ਜਮਾਤੀ ਘੋਲ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਲੇਤਾਰੀ ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਅਸਲੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੈਰਿਸ ਕਮਿਊਨ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੱਤਾ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ। 'ਪ੍ਰੋਲੇਤਾਰੀ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰੋਲੇਤਾਰੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਜਲਜ਼ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰੋਲੇਤਾਰੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇਗਾ। ਪ੍ਰੋਲੇਤਾਰੀ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਉੱਪਰ ਘੱਟਗਿਣਤੀ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਨਕਲਾਬ ਹਿੰਸਕ ਜਾਂ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਇਨਕਲਾਬ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਲਈ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸੰਸਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੋਈ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਜਲਜ਼ ਨੇ ਇਸ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਵਜੋਂ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਟਕਸਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਟਕਸਾਲੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲਾਭਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਿਆਸੀ ਮੋੜ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਲਈ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਸ਼ਾਸਕ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇਰੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਗਣਤੰਤਰ ਰਾਜ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਇਸ ਵਿਚਾਰ 'ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਹੈ ਕਿ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਜਮਹੂਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਇੱਕ ਸਿਆਸੀ ਮਖੌਟਾ ਹੈ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਨਿੱਜੀ ਮਾਲਕੀ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਖੰਡ, ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੰਬੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ

ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਨਿੱਜੀ ਮਾਲਕੀ ਅਤੇ ਜਮਾਤ ਵੀ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੈ।

ਲੈਨਿਨ ਅਤੇ ਸਟਾਲਿਨ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਤ ਪ੍ਰੋਲੇਤਾਰੀ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਵਜੋਂ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ, ਅਤੇ ਯੂਐਸਐਸਆਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਜਮਹੂਰੀਅਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨੇ ਮੂਲ ਸੰਕਲਪ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ। ਲੈਨਿਨ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪ੍ਰੋਲੇਤਾਰੀ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਲੇਤਾਰੀ ਜਮਾਤ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਨ ਪ੍ਰੋਲੇਤਾਰੀ ਸੰਗਠਨ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਲੇਤਾਰੀ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਆਪਣੀ ਮੋਹਰੀ-ਪਾਰਟੀ ਦੁਆਰਾ। ਬੁਰਜੂਆ ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਮੀਰਾਂ ਦਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਵਰਗ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹਥਿਆਉਣ ਲਈ ਹੋਰ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਇਸਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਲੇਤਾਰੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ, ਰਾਜ ਦੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਬਦਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਟਾਲਿਨ ਨੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਦੋਂ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਸਭ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨੈਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੋਲੇਤਾਰੀ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਹੋਰ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਦਮਨਕਾਰੀ ਅਤੇ ਮਨਮਾਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੋਂ। ਜਿੱਥੇ ਲੈਨਿਨ ਨੇ ਪ੍ਰੋਲੇਤਾਰੀ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਸਟਾਲਿਨ ਨੇ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉੱਨਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਸਿਰਫ਼ ਜਮਹੂਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਵਾਦ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਆਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਮਹੂਰੀ ਗੁਣ ਬੁਰਜੂਆ ਹਕੂਮਤਾਂ ਦਾ ਕਾਪੀਰਾਈਟ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਪ੍ਰੋਲੇਤਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਸੱਤਾ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਕਨੀਕਾਂ ਉੱਨਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹਨ।

7.6.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ IV

1. ਜਰਨਲ, "ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਅੰਗ" ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਕੌਣ ਸੀ?

.....

2. ਪ੍ਰੋਲੇਤਾਰੀ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਕੀ ਹੈ?

.....

7.7 ਸੰਖੇਪ

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਦੋ ਸਕੂਲਾਂ ਉਦਾਰਵਾਦ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਸਿਆਸੀ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪਹੁੰਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਝਗੜੇ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜੜ੍ਹ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਨਾਮ ਆਰਥਿਕ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੇ ਸਵਾਲ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ

ਦਰਾਰ ਹੈ। ਉਦਾਰਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰ ਇੱਕ ਗੈਰ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਚੀਜ਼ ਜਾਂ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰ ਬੇਬੁਨਿਆਦ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਰਾਜ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਜ਼ਾਰ ਇਕੱਲੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਕੁਝ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਸ਼ਣ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਆਦਿ। ਆਲੋਚਕ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਆਜ਼ਾਦੀ 'ਤੇ ਵੀ ਪਾਬੰਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਅਤੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਰਵੱਈਆ ਛੱਡ ਦੇਣ। ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਉਹ ਇੱਕ ਹੋਰ ਉਸਾਰੂ ਸੰਵਾਦ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਦਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਡੂੰਘੀ ਸੂਝ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ।

7.8 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

7.8.1. ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

1. ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸੋ?
2. ਲੋਕਤੰਤਰ ਬਾਰੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਅਤੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰੋ?
3. ਲੋਕਤੰਤਰ ਅੱਜ ਕਿਹੜੀਆਂ ਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ?

7.8.2. ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

1. ਲੋਕਤੰਤਰ ਕੀ ਹੈ?
2. ਸਿੱਧੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ?
3. ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਕੋਈ ਵੀ ਦੋ ਸਿਧਾਂਤ।

7.9 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

- O.P. Gauba, An Introduction to Political Theory, Macmillan.
- R.C. Vermani, An Introduction to Political Theory and Thought, Gitanjali Publishing House.
- Rajeev Bhargava (eds.) Political Theory: An Introduction. Pearson education
- Robert Garner, Peter Ferdinand & Stephanie Lawson, Introduction to Politics, Oxford University Press
- WEN Jichang, Reconsider Marx's Democracy Theory, Higher Education of Social Science.
- Peter M.R. Strik and David Weigall, An Introduction to Political Ideas, Pinter Publishers.

BACHELOR OF ARTS
SEMESTER –II
COURSE: - POLITICAL THEORY – II

ਯੂਨਿਟ 8- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ: ਅਰਥ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਗੁਣ ਅਤੇ ਇਸਦੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ
--

ਸੰਰਚਨਾ

- 8.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼
- 8.1. ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ
- 8.2. ਜਾਣ-ਪਛਾਣ
- 8.3. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦਾ ਮਤਲਬ
- 8.4. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ
- 8.5. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ
 - 1. ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਮੈਨੀਫੈਸਟ।
 - 2. ਅਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ
- 8.5.3. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ।
- 8.6. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੇ ਏਜੰਟ
- 8.7. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ
- 8.8. ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ
 - 8.8.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥
- 8.9. ਸੰਖੇਪ
- 8.10. ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
 - 8.10.1. ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ
 - 8.10.2. ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ
- 8.11. ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ
- 8.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ

- ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ
- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ।
- ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨ ਲਈ
- ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿ ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

8.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ: ਸਮਾਜੀਕਰਨ, ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ, ਝੁਕਾਅ, ਰੁਝਾਨ

8.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਇੱਕ ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਇੱਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਜੇ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਮਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਈ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਜੀਵੰਤ ਅਤੇ ਤਰਕਸੰਗਤ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਕੰਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕਿਵੇਂ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦਲੀਲ ਦੁਬਾਰਾ ਇੱਕ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਹੈ: ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ- ਜੇਕਰ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ, ਮਨਮਾਨੇ ਢੰਗ ਨਾਲ- ਜੇਕਰ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਤਾਂ- ਅਤੇ ਲੋਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਵੱਈਏ ਵਿੱਚ ਢੁਕਵੇਂ ਬਦਲਾਅ ਕਰਨਗੇ। ਇਹ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇੱਕ ਵਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਕਸਤ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜਿਹੇ ਗੰਧਲੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਿੰਤਾ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ।¹

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਵੱਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਝੁਕਾਅ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ, ਆਮ ਵਰਗ ਵਾਲੇ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਵੱਈਏ, ਰੁਝਾਨ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰਵੱਈਏ, ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ

¹ Lucian W. Pye, Aspects of Political Development, Little Brown, Boston, 1966, p. 89..

ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜੀਵਨ ਭਰ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹਰ ਸਮੇਂ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਵੱਡੇ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਰਾਜਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਅਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਜੰਗ ਜਾਂ ਮਹਿੰਗਾਈ ਜਾਂ ਸਿਆਸੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਦੇਸ਼ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਲਾਮ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ- 1919 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦਾ ਸਾਕਾ ਅਤੇ 1984 ਵਿੱਚ ਸਾਕਾ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਦੌਰਾਨ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਵਰਗੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ ਹੈ। ਵੀਅਤਨਾਮ ਯੁੱਧ ਨੇ ਸੱਠਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਸਿਵਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਲਿਆਇਆ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਵਿਦਰੋਹੀ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਬਾਗੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਮਿੱਤਰ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦੇ ਹਨ, ਹਮਲਾਵਰ ਰਵੱਈਏ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਹਮਲਾਵਰ ਰਵੱਈਏ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਜੇਕਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਧੀਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵਹਾਅ ਨਿਰਵਿਘਨ ਚੱਲੇਗਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਨੁਕੂਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਹੈ, ਹਰ ਚੀਜ਼ ਕੰਟਰੋਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ।² 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ' ਸ਼ਬਦ ਐਚ ਐਚ ਹਾਈਮਨ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

8.3 ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਰਸ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਜਾਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰਵੱਈਏ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ ਅਤੇ ਜੈਕ ਡੇਨਿਸ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿਆਸੀ ਰੁਝਾਨ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹਾਸਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਆਲਮੰਡ ਅਤੇ ਵਰਬਾ ਲਈ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਬਦਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਇੱਕ

² S.P. Verma, Modern Political Theory, Vikas Publishing House, New Delhi, 1975, pp. 297-98.

ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਇੱਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਸਤੂਆਂ ਵੱਲ ਝੁਕਾਅ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ, ਜਨਤਾ ਵਾਲੇ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਵੱਈਏ, ਰੁਝਾਨ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਇੱਕ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਭਰ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੱਲ ਰਹੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਮਾਪਦੰਡ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ, ਇੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਿਖਲਾਈ ਜਾਂ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਜਾਣ।

ਇਹ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇੱਕ ਹੌਲੀ ਅਤੇ ਅਦਿੱਖ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਨਾਂ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਸਰਗਰਮ ਰਾਜਨੀਤਕ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰਾਜਨੀਤਕ ਗਤੀਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਰਥ ਵਿਚ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਚੱਕਰ ਦੇ ਹਰ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਰਸਮੀ, ਸੋਚੀਆਂ-ਸਮਝੀਆਂ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਘੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇੱਕ ਚੇਤਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੌਜੂਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪੈਟਰਨ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀਕਰਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਸ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਦਰਭ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

8.4 ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦਾ ਸੁਭਾਅ

ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਬਦਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ

ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਬਣਦਾ ਹੈ।³ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਇੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਿਖਲਾਈ ਜਾਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਸਕਣ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਧਾਰਨ ਜਾਂ ਅਦਿਸ਼ਟ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ, ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜਾਣੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਾਂਤ ਜਾਂ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੈਧਤਾ 'ਤੇ ਸਵਾਲ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਸਰਗਰਮ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਮਿਆਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।⁴

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਇਸਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਿ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਾਗਰਿਕ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੰਚਾਲਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇੱਕ ਸਥਿਰ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਆਦਤ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸਾਧਨ ਹਿੰਸਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਲਿਜਾਣ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀਮਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ- ਜਿਸ ਦੀ ਸੀਮਾ ਉਸ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਲਈ ਰਵਾਇਤੀ ਅਤੇ ਸਵੀਕਾਰਯੋਗ ਹੈ।⁵

ਸਿਆਸੀ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਸਿਆਸੀ ਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਾਨੂੰਨੀ

³ Gabriel Almond and G. B. Powell, *Comparative Politics: A Developmental Approach*, Little Brown, Boston, 1966, p. 64..

⁴ Stephen L. Wasby, *Political Science: The Discipline and its Dimensions: An Introduction*, Scientific Book Agency, Calcutta, 1970, p.333.

⁵ Irwin L Child, "Socialization" in G Lindzey (ed.), *Handbook of Social Psychology*, Mass, Camb, Vol. 2, 1975, p. 655

ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ, ਬਚਾਅ ਦੇ ਰੱਖ-ਰਖਾਅ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਬਚਾਅ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਥਿਰਤਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੜੀ ਹੈ ਪਰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਖਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਵਿੱਚ।⁶

8.5 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

1. ਸਿੱਧਾ ਜਾਂ ਮੈਨੀਫੈਸਟ।
2. ਅਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ.

8.5.1 ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ :

ਇਹ ਉਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਮੁੱਲ ਜਾਂ ਰਵੱਈਏ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਪਰਿਵਾਰ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਜਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਏਜੰਸੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੀਅਰ ਗਰੁੱਪ ਜਾਂ ਕਿੱਤਾਮੁਖੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਢੰਗ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਅੱਗੇ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਉੱਤਮਤਾ ਦਾ ਕਾਇਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਨ, ਇਹ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ।

8.5.2 ਅਸਿੱਧਾ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ :

ਮਾਪਿਆਂ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਜਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਮਾਜਕ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਰਵੱਈਆ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਹ ਰਵੱਈਆ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਤਾ ਵੱਲ ਸੇਧਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇੱਕ ਗੈਰ-

⁶ Michael Philippe and Phillip Althoff, An Introduction to Political Sociology, Nelson, London, 1971, pp. 13-14.

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਸਥਿਤੀ ਆਖਰਕਾਰ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੈਰ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਜੋ ਆਖਰਕਾਰ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਗਲਤ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਗਟ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਸੋਚਿਆ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਣਜਾਣੇ ਵਿੱਚ ਵੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਸਕੂਲ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਤਕ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਨ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਨੂੰ ਵਫ਼ਾਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਡਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਇੱਕ ਮੈਂਬਰ ਨੇ ਉਸਦੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕੁੱਟਮਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰੁਝਾਨ ਦਾ ਇੱਕ ਅਣਜਾਣੇ ਵਿੱਚ ਸੰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ, ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਇਹ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਗਾ ਮੁੰਡਾ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਕੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਣਜਾਣੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

8.5.3 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।

1. ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਕੀ ਹੈ?

.....

2. ਗੁਪਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਕੀ ਹੈ?

.....

8.6. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੇ ਏਜੰਟ

ਪਰਿਵਾਰ, ਮਿੱਤਰ ਸਮੂਹ, ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਦੂਜੇ ਸਮੂਹ, ਮਾਸ ਮੀਡੀਆ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਏਜੰਟ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ

ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜੀਵਨ ਭਰ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਏਜੰਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਪਰਿਵਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰਿਵਾਰ:

ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ (3 ਤੋਂ 15 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ) ਦੁਆਰਾ ਘੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਧਿਐਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਖੁਲਾਸਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸਦੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਏਜੰਟਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਵਿੱਚ, ਤਿੰਨ-ਚੌਥਾਈਂ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪਾਰਟੀ ਤਰਜੀਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਜਿਹਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਕਈ ਕਾਰਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਪਰਿਵਾਰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਏਜੰਸੀ ਹੈ। ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਲਈ, ਇਹ ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇਵੇਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਇੱਕ ਰੁਤਬਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਦੋਹਾਂ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਰਵੱਈਏ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਨਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇੱਥੇ ਸਹੀ ਅਤੇ ਗਲਤ, ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਮਾੜੇ, ਜਾਂ ਸਹੀ ਅਤੇ ਗਲਤ ਕੀ ਹੈ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਬੱਚਾ ਨਕਲ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਬੱਚੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਪੁੱਤਰ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ ਰੋਲ ਮਾਡਲ ਉਸਦਾ ਪਿਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਧੀ ਲਈ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਬੱਚਾ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਇਸ ਮਾਡਲ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਘੱਟਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਆਪਕ ਸਮਾਜਕ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਵੇਂ ਮਾਡਲ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਵਿੱਚਰਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਮਾਡਲ ਦਾ

ਅਸਰ ਉਮਰ ਦੇ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਲੋਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਉੱਚ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਇੱਕੋ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਅਤੇ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦਾ ਉਹੀ ਦਾਇਰਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਵਰਗ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਜਾਤ ਵਰਗੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅੱਗੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਅਖਬਾਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਥਾਨਕ ਪੱਧਰ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਦੇ ਹਨ। ਅੱਗੇ, ਉਹ ਉਹੀ ਗੱਲਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ, ਸੋਚ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਇੱਕ ਸਪਸ਼ਟ ਇਕਸਾਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰੁਝਾਨ ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਇਹਨਾਂ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰੁਝਾਨਾਂ ਹੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵੈਧਤਾ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰੁਝਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਿਸ਼ਾਨ ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਖਰੀ ਦਮ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਜੋ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਭਿਆਸਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਇੱਕ ਸੁਭਾਵਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਛੜਾਪਣ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ 'ਅਨੌਮਿਕ' (ਡਰਖਾਈਮ ਅਨੁਸਾਰ) ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰਵੱਈਏ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ

ਜੇ ਕਿ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰੁਝਾਨ ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਲਈ ਢੁਕਵੇਂ ਹਨ। ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਅਕਸਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲੂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੱਛੜਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ, ਪਰਿਵਾਰ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰੁਝਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਰੁਕਾਵਟ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪੀਅਰ ਗਰੁੱਪ:

ਬਚਪਨ ਦੇ ਖੇਡ ਸਮੂਹ, ਦੇਸਤੀ, ਗੁੱਟ, ਛੋਟੇ ਕੰਮਕਾਜੀ ਸਮੂਹ, ਭੈਣ-ਭਰਾ, ਵਿਆਹੇ ਜੋੜੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੀਅਰ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਂਗ ਇਹ ਸਮੂਹ ਵੀ ਮੁੱਢਲੇ ਸਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ *ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹਨ।* ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੂੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਸਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਵੱਖਰੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ, ਅਰਥਾਤ, ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਬੱਚੇ, ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਰੁਤਬੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਪੀਅਰ ਗਰੁੱਪਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਇੱਕੋ ਉਮਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਮੈਂਬਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਗੈਰ-ਹਾਇਰਾਰਕਿਕ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਪੀਅਰ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਆਗੂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ, ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਬੱਚੇ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰੁਝਾਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਘੱਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਮਨੁੱਖ ਬਣਨ ਦੀ ਤਾੱਘ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ, ਨਵੇਂ ਪੱਖ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਯੋਜਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ

ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸਾਥੀ ਸਮੂਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਖਾਸ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤਜਰਬਿਆਂ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਆਧੁਨਿਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੀਅਰ ਗਰੁੱਪ ਸਮਾਜਿਕ ਏਜੰਟ ਵਜੋਂ, ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੂਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪੀਅਰ ਗਰੁੱਪ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰੁਝਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਵਿਵਾਦ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ, ਸਮਾਜ ਜਿੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਥਿਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਓਨਾ ਹੀ ਘੱਟ ਇਹ ਸਾਥੀ ਸਮੂਹ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਵਾਦ ਕਰੇਗਾ।

ਇੱਕ ਪੀਅਰ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਕੋਲ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੱਕ ਮੁਫਤ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਐਕਸਪੋਜ਼ਰ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਇੱਕ ਆਸਾਨ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਪੀਅਰ ਗਰੁੱਪ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਾਥੀ ਸਮੂਹ ਵਾਧੂ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਂਗ, ਪੀਅਰ ਗਰੁੱਪ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਵਾਧੂ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸੌਖਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇੱਕ ਸਾਥੀ ਸਮੂਹ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੇ ਏਜੰਟ ਵਜੋਂ ਬਦਲਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ, ਫਰਾਂਸ, ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਬੈਲਜੀਅਮ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ, ਪਰਿਵਾਰ ਬਹੁਤ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਕੰਟਰੋਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪੀਅਰ ਸਮੂਹ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਾਬਕਾ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੇ ਏਜੰਟ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਸਾਥੀ ਸਮੂਹ ਸਿਆਸੀ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਯੂਐਸਏ ਵਿੱਚ ਨੌਜਵਾਨ ਸਮੂਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਿੰਤਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਏਜੰਟ

ਹੋਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ:

ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਏਜੰਟ ਵਜੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਕੂਲ, ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਏਜੰਟਾਂ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਸਕੂਲ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਮਾਧਿਅਮ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ।

ਸਕੂਲ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰਵੱਈਏ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਆਕਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਚੈਨਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਢੁਕਵੇਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ ਜਵਾਨ ਅਤੇ ਨਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਅਤੇ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ; ਜੇਕਰ ਸਕੂਲੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਨਾਲ ਰੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਸਿੱਧੇ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ। ਦੁਬਾਰਾ ਫਿਰ, ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਰਸਮੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਉਸਨੂੰ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਦੁਆਰਾ ਵੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸਕੂਲੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਗੁਪਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰਤ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦਾ ਇੱਕ ਖਾਸ ਪੈਟਰਨ ਦੇਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਇਸ ਤਜਰਬੇ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਇੱਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇੱਕ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਦਾਰ ਜਮਹੂਰੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦੇ ਆਮ ਰਵੱਈਏ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਿਛਲਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਜਾਂ ਉੱਗਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰਵੱਈਏ ਦੇ ਗਠਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਵੈ-ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ

ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ, ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਲਈ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਰੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਉਮੀਦ ਹੈ। ਜੰਗ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਅਲੋਪ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਲੋਕ ਇਸਦੀ ਵਿਅਰਥਤਾ ਅਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਲਈ ਸਿੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਨਸਲਵਾਦ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਗੋਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਬਰਾਬਰੀ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਸਿੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਬੱਚੇ ਜਾਂ ਬਾਲਗ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਰਾਏ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਏਜੰਸੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬੱਚੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗੱਲ ਸੁਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਸਹਿਪਾਠੀਆਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ, ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਅਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਗੇ।

ਇਹ ਬਹੁਤ ਬਿਹਤਰ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇਕਰ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਸੁਚਾਰੂ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਅੰਤਰ-ਉਦੇਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨ, ਪਰ ਇਕਸੁਰਤਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ।

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਕੈਂਪਸਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ। ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਨੇ ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਿਆਸੀ ਰਵੱਈਆ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਅ ਲਈ ਪਿਆਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ। ਵੀਅਤਨਾਮ ਯੁੱਧ ਲਈ ਅਮਰੀਕੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ, ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੇ ਏਜੰਟ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਮੂਹ

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੇ ਏਜੰਟਾਂ ਵਜੋਂ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਮੂਹ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਜਿੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਕਸਤ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਓਨੀ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਮੂਹ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਨਵੇਂ ਹੁਨਰ, ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗੀ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਟਰੇਨਿੰਗ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

ਇਹ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਰਿੱਤਰ ਵਾਲੇ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਮੂਹ ਹਨ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ, ਦਬਾਅ ਜਾਂ ਹਿੱਤ ਸਮੂਹ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮੂਹ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਧਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਮੂਹ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜੋ ਗੈਰ- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣੀਆਂ ਹੋਰ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਲਾਮਬੰਦੀ ਵੀ ਕਰਦੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਮਜ਼ਦੂਰ ਯੂਨੀਅਨ ਇੱਕ ਖਾਸ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਜ਼ਦੂਰ ਯੂਨੀਅਨ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਿਕ ਸੰਦੇਬਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਭਲਾਈ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਰ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ, ਇਹ ਮੁੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਵਜੋਂ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਮੂਹ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਿਰਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਪਰ ਮੈਂਬਰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਇੱਕ ਕ੍ਰਿਕੇਟ ਕਲੱਬ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦਾ ਏਜੰਟ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅਣਜਾਣੇ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ।

ਮਾਸ ਮੀਡੀਆ

ਮਾਸ ਮੀਡੀਆ ਵਿੱਚ ਰੇਡੀਓ, ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ, ਅਖਬਾਰ, ਰਸਾਲੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਉਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਧਾਰਨਾ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਜੋੜਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਉਹ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਹਾਲ ਹੀ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਮਾਸ ਮੀਡੀਆ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਵਿੱਚ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮਾਸ

ਮੀਡੀਆ ਦਾ ਉਪਕਰਣ ਸਿਆਸੀ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਏਜੰਟ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਮਾਸ ਮੀਡੀਆ ਉਹਨਾਂ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਮੂਲ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਤਰ ਨਾ ਸਿਰਫ ਮਾਸ ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਕਿਸਮ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਮਾਸ ਮੀਡੀਆ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰਨਗੇ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸੁਨੇਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਾਸ ਮੀਡੀਆ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਮਾਸ ਮੀਡੀਆ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੇ ਏਜੰਟ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਏਜੰਟਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮਾਸ ਮੀਡੀਆ ਦਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਮਾਸ ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਜੋ ਸੰਦੇਸ਼ ਉਹ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਿਰਫ ਮਾਧੇ, ਅਧਿਆਪਕ ਭਾਈਚਾਰੇ, ਕਾਰਕੁੰਨਾਂ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਗਿਣਤੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਫਿਰ ਇਹਨਾਂ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ।

ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਮਾਸ ਮੀਡੀਆ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਮਾਜਕ ਏਜੰਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਕਸਰ, ਮਾਸ ਮੀਡੀਆ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮੌਜੂਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਯਥਾ-ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਸੰਪੱਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉਹ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਏਜੰਟ ਦੀ ਬਜਾਏ ਏਜੰਟ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਇੱਕ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਦਾ ਇਸ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਉਦੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮੀਡੀਆ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

8.7. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਅਤੇ ਭੂਮਿਕਾ

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ

ਗੈਰ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਵੇਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ 'ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਮੇਤ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਮੌਜੂਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਲਈ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਨਤੀਜੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ, ਉਹ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਸਥਿਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦਾ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ, ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਭਾਵੀ ਸਰੋਤ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੜੀ ਟੁੱਟ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਅੰਸ਼ਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਵਿੱਖਮੁਖੀ ਹੈ, ਇੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਆਕਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉਸਾਰਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਸਥਿਰ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਰੱਖ-ਰਖਾਅ ਦਾ ਕੰਮ, ਅਰਥਾਤ, ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਥਿਰ ਸਥਿਤੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਆਮ ਵਰਤਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਪੁਰਾਣੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਜਾਂ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਸਿਆਸੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਇੱਥੇ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਦੇਸ਼, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼, ਅਕਸਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਅਜਿਹੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵੱਖਰੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ, ਮੌਜੂਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ, ਮੌਜੂਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸਿਰਜਣਾ।

ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ, ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾ।

8.8. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਿਆਸੀ ਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਪਹੁੰਚਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਹਨ।

- ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਤੇ 'ਧਾਰਨਾ' ਨੂੰ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਧਾਰਨਾ ਯਥਾ-ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇੱਕ ਅਭਿਆਸ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਉਂਤਪੰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਤੱਥ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਜੋ ਮਾਰਕਸਵਾਦ-ਲੈਨਿਨਵਾਦ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਅਸਲ ਬਦਲ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਬਦਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਵਰਗੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਬੁਰਜ਼ੂਆ ਮਨ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਚਤੁਰਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰੱਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਅਮਰੀਕੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੇ ਢੰਗਾਂ ਦੇ ਬਦਲਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਇੱਕ ਅਨੁਭਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ, ਬਲਕਿ ਮਹਿੰਗਾਈ ਵਰਗੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਲੱਭੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ ਅਤੇ ਜੰਗ ਵਰਗੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੇ ਬਚਾਅ ਲਈ ਧਮਕੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।
- ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦਾ ਮਾਡਲ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਮਰੀਕੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਫੌਜਾਂ, ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਪਰਜੀਵੀਵਾਦ, ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸਮਾਨ ਵੰਡ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਕਾਗਰਤਾ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਅਣਗਹਿਲੀ, ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਝਗੜਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ

ਵਿਆਖਿਆ, ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਜਨਤਾ ਲਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ, ਪੱਛਮੀ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਨਾ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਣਯੋਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਟੀਚਿਆਂ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ।⁷

8.8.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

1. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਝਾਓ।

.....

.....

2. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਕਿਵੇਂ ਸਹਾਇਕ ਹੈ?

.....

.....

8.9 ਸੰਖੇਪ:

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵੱਖਰੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ, ਮੌਜੂਦਾ ਸਿਆਸੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ, ਮੌਜੂਦਾ ਸਿਆਸੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਸਿਆਸੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸਿਰਜਣਾ। ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ, ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾ।

8.10 . ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

8.10.1. ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

8.11.1. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

⁷ ਜੇਪੀ ਨੈਟਲ, ਕੋਲਿਨ ਲੇਜ਼ (ਐਡੀ.), ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ, ਕੈਮਬ੍ਰਿਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ, ਲੰਡਨ, 1969, ਪੀ. 19.

- 8.11.2. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਕੀ ਹਨ?
- 8.11.3. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੇ ਏਜੰਟਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
- 8.11.4. ਸਿਆਸੀ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅੱਜ ਵੀ ਕਿੰਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ?
- 8.11.5. ਸਿਆਸੀ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰੋ।

8.10.2 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

1. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿਓ।
2. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
3. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਏਜੰਟਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੋ।
4. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕਮੀਆਂ ਦੱਸੋ।

8.11. ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ

- R. Ball, Modern Politics and Government, Macmillan Publishers, 1971
- Andrew Heywood, Politics, Palgrave Foundations, Hampshire, 2003
- Beer and Ulam, Patterns of Government, Random House, New York, 1962
- Davis and Lewis, Models of Political System, Vikas Publishing House, Delhi, 1971
- Daya Krishna, Political Development: A Critical Perspective, Oxford University Press, New Delhi, 1979
- G. A. Almond and Powell, Comparative Politics: A Developmental Approach, Little Brown, Boston, 1966
- J. C. Johari, Comparative Politics, Sterling Publishers, New Delhi, 2002
- Lucian W. Pye, Aspects of Political Development, Little Brown, Boston
- Robert A. Dahl (ed.), Political Opposition in Western Democracies, Yale University Press, 1966
- Rod Hague and Martin Harrop, Comparative Government and Politics, Palgrave Macmillan, Hampshire, 2013
- Roy C. Macridis "Interest Groups in Comparative Analysis" in Journal of Politics, Vol. XXXIII, 1961.
- S. P. Verma, Modern Political Theory, Vikas Publishing House, New Delhi, 1975

- Stephen L. Wasby, *Political Science: The Discipline and its Dimensions: An Introduction*, Scientific Book Agency, Calcutta, 1970
- Irwin L Child, "Socialization" in G Lindzey (ed.), *Handbook of Social Psychology*, Mass, Camb, Vol. 2, 1975
- Michael Philippe and Phillip Althoff, *An Introduction to Political Sociology*, Nelson, London, 1971
- J.P. Nettl, "Strategies in Study of Political Development" in Colin Leys (ed.), *Politics and Change in Developing Culture*, Cambridge University Press, London, 1969

BACHELOR OF ARTS
SEMESTER –II
COURSE: - POLITICAL THEORY – II

ਯੂਨਿਟ 9 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ: ਅਰਥ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਗੁਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

ਸੰਰਚਨਾ

9.0. ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

9.1. ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

9.2. ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਕੀ ਹੈ?

9.3. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮਤਲਬ

9.4. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ

9.5. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖੀਕਰਨ

9.6. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

9.6.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

9.7. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮਾਰਕਸੀਅਨ ਪਰਿਪੇਖ

9.8. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ

9.9. ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ

9.9.1. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

9.10. ਸੰਖੇਪ

9.11. ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

9.11.1. ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

9.11.2. ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

9.12. ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

9.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਇਹ ਪਾਠ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਕਸਰ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਕੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਉਸਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸਰੋਤਾਂ ਅਤੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਅਸਲ ਵੰਡ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਅਸਲੀਅਤ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ; ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਧਾਰਨਾ ਸ਼ਾਇਦ ਅਸਲੀਅਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਨਿਭਾਈ ਗਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ, ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਉਸ ਸ਼ਾਸਨ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ- ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਨੂੰ ਸਹੀ ਜਾਂ ਜਾਇਜ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਅਸੀਂ ਖੋਜ ਕਰਾਂਗੇ ਕਿ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਕਿਵੇਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵਾਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਾਠ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਇੱਕ ਸੂਚੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

9.1 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਰਾਜਨੀਤੀ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ 'ਸ਼ਕਤੀ' ਬਾਰੇ ਹੈ; ਰਾਜਨੀਤੀ ਉਦੋਂ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸੱਤਾ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਸਧਾਰਣ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਲੱਭਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਰੁਝਾਨ ਵਿਹਾਰਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੌਰਾਨ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਬਣਤਰਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਢਾਂਚੇ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ, ਸੰਸਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਜਾਂ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਤੱਥ ਦੁਆਰਾ ਵਿਖਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਕੰਮਕਾਜ ਉਸ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਯੂਰਪੀਅਨ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕੀਆਂ ਨੇ ਜੇਸ਼ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਆਪਸੀ ਤਾਲਮੇਲ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਇਸ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਵਾਲਟਰ ਬੈਗੇਹੋਟ, ਅਲੈਕਸ ਡੀ ਟੇਕਵਿਲੇ, ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ ਅਤੇ ਡਾਇਸੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ

ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਫਰਾਂਸੀਸੀ, ਜਰਮਨ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਭਾਈ ਗਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਨੋਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਲੈਟੋ, ਅਰਸਤੂ, ਰੂਸੋ, ਕਾਂਟ, ਬਰਕ, ਗ੍ਰੀਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਈਸ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਜਾਂ ਸਰਵੋਤਮ ਸੰਭਵ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਈ ਉਚਿਤ ਜਨਤਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ, ਉਸ ਦੇ ਆਮ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਾਂਚਾ ਅਤੇ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਕਸੁਰਤਾ ਅਤੇ ਏਕੀਕਰਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ, ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ।

9.2 ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਕੀ ਹੈ?

ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਦੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਰਥ ਅਤੇ ਉਮੀਦਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੌਣ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਕੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।¹ ਮੈਰਿਅਮ-ਵੈਬਸਟਰ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ² ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਇੱਕ ਨਸਲੀ, ਧਾਰਮਿਕ, ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸਮਾਜਿਕ ਰੂਪ, ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਗੁਣ ਹਨ; ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਖੇਤਰ, ਗਤੀਵਿਧੀ, ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮੁੱਲਾਂ, ਸੰਮੇਲਨਾਂ, ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਭਿਆਸਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ; ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਪੈਟਰਨ ਜੋ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਗਿਆਨ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜੋ ਜਾਗਰੂਕ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਾਂ ਵਜੋਂ ਸਾਡੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਉਲਟ (ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਅਕਸਰ ਵਿਪਰੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ) ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਮੁੱਲ, ਚਿੰਨ੍ਹ, ਅਰਥ ਅਤੇ ਉਮੀਦਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੌਣ ਹਾਂ, ਸਾਡੇ ਲਈ ਕੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਇੱਕ ਸਾਂਝੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਸਾਂਝ, ਬੌਧਿਕ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ। ਇਹ ਆਮ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰੁਝ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਰਵੱਈਏ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਵੱਧ ਜਾਂ ਘੱਟ ਸੋਧਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ

¹UNESCO, Universal Declaration on Cultural Diversity 2002, <http://unesco.org>, accessed 12 June, 2021.

²Merriam-Webster dictionary, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/culture>, accessed 9 June, 2021.

ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਮ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਗਠਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਮ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਪਹਿਲੂ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇਗੀ। ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਇਸ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।"³

9.3 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ: ਅਰਥ

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਰਵੱਈਏ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੇ ਪੈਟਰਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ' ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਇਸਦੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।⁴ ਡਾਹਲ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੈਟਰਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਕ' ਵਜੋਂ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹਨ⁵:

1. ਸਮੱਸਿਆ-ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਰੁਝਾਨ: ਕੀ ਉਹ ਵਿਹਾਰਕ ਜਾਂ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਹਨ?
2. ਸਮੂਹਿਕ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਰੁਝਾਨ: ਕੀ ਉਹ ਸਹਿਕਾਰੀ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਸਹਿਕਾਰੀ ਹਨ?
3. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਈ ਰੁਝਾਨ: ਕੀ ਉਹ ਜੁੜੇ ਹਨ ਜਾਂ ਦੂਰ ਹਨ?
4. ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸਥਿਤੀ: ਕੀ ਉਹ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਹਨ?

ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ "ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਵੱਈਏ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।" "ਇਸ ਨੂੰ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰਵੱਈਏ ਅਤੇ ਝੁਕਾਅ ਦੇ ਪੈਟਰਨ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਰਵੱਈਏ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਧਾਰਨਾ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।"⁷

ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਆਪਣੇ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ, ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਹੈ। ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨੀ 'ਸੱਭਿਆਚਾਰ' ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ' ਵਿਚਕਾਰ ਫਰਕ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਇਹ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਿੱਖਣ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਝੁਕਾਅ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੰਕੁਚਿਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹਨ,

³Beer and Ulam, *Patterns of Government*, Random House, New York, 1962, p. 32.

⁴Roy C. Macridis "Interest Groups in Comparative Analysis" in *Journal of Politics*, Vol. XXXIII, 1961, p. 40.

⁵Robert A. Dahl (ed.), *Political Opposition in Western Democracies*, Yale University Press, 1966, pp. 352-55

⁶A. R. Ball, *Modern Politics and Government*, Macmillan Publishers, 1971, p. 56.

⁷Lucian W. Pye, *Aspects of Political Development*, Little Brown, Boston, p. 104.

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਾਰਟੀ, ਸਰਕਾਰ, ਸੰਵਿਧਾਨ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਰੁਝਾਨ ਦਾ ਪੈਟਰਨ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਜਨਤਕ ਰਾਇ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਖਾਸ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਬਜਾਏ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ।

9.4 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਤੱਥ 'ਤੇ ਟਿਕੀ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਭਾਵੇਂ ਸਮਰੂਪ ਜਾਂ ਵਿਭਿੰਨ, ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਈ ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧਤ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦ ਹੈ:

- (a) ਇਤਿਹਾਸਕ;
- (b) ਭੂਗੋਲਿਕ;
- (c) ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ

ਆਉ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਕਾਰਕਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੀਏ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

(A) ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਕ :

ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਿਸੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਜਾਂ ਅਟੁੱਟਤਾ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਇਸ ਤੱਥ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਸਕ ਅੰਦਰੂਨੀ ਝਗੜੇ ਜਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਦੁਆਰਾ ਬੇਰੋਕ ਆਧੁਨਿਕ ਰਵੱਈਏ ਵਿੱਚ ਅਭੇਦ ਹੋਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।⁸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1688 ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਉਧਾਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਫਰਾਂਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਿੱਖਾ ਉਲਟ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ 1789 ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਹਿੰਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਖਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਰਵੱਈਏ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇਤਾ ਨੇ 1789 ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਦਮੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਐਡਮੰਡ ਬਰਕ ਵਰਗਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਸਦੀ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚ ਸਕਿਆ। ਅਜਿਹੀ ਹਿੰਸਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਵੱਲ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਸਰ ਬਸਤੀਆਂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ 'ਤੇ ਵੀ ਪਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਆਕਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸੰਸਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਕੀਮਤ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਿਆ।

(B) ਭੂਗੋਲਿਕ ਕਾਰਕ :

⁸A. R Ball, op.cit. p. 58

ਸਿਆਸੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਭੂਗੋਲ ਦਾ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਟਾਪੂਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਚਰਿੱਤਰ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਸਲਾਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਆਮਦ ਤੋਂ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਜੇ ਨਸਲੀ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖ, ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਅਸੀਮ ਸਰਹੱਦਾਂ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇੱਥੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ, ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਤਿੱਖੇ ਨਸਲੀ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੁਤੰਤਰ ਸਮਾਨਤਾਵਾਦ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਨਸਲੀ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਕੌਮੀਅਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਕੀਨੀਆ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਸੋਮਾਲੀਆ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੰਘ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਸੋਮਾਲੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਿਰੰਤਰ ਲੜਾਈ ਲੜਨੀ ਪਈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭੂਗੋਲ ਦਾ ਕਾਰਕ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਿਦਰੋਹੀ ਕਬੀਲੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਗਾ ਅਤੇ ਮਿਜੋ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪੱਛਮੀ ਜਰਮਨੀ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਮੌਜੂਦਾ ਨਾਜ਼ੁਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਜਰਮਨੀ ਵਰਗੇ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜ ਦੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗਠਜੋੜ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਡੇ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇਸ਼ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਣਾ ਵੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸੀ।

(C) ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਕ:

ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜ ਇੱਕ ਵਧੇਰੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਮਾਜ ਹੈ, ਜੋ ਤੇਜ਼ ਸੰਚਾਰਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਪਕੜ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਅਕ ਮਾਪਦੰਡ ਉੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸਮੂਹ ਫੈਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਭਾਗੀਦਾਰੀ, ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਤਬਦੀਲੀ ਅਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸਾਨ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਵਧੇਰੇ ਰੁੜੀਵਾਦੀ ਹਨ।⁹ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਵਿਕਾਸ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ; ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ, ਪ੍ਰਵਾਸ ਅਤੇ ਆਵਾਸ, ਆਯਾਤ ਅਤੇ ਨਿਰਯਾਤ, ਇਨਕਲਾਬ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ 'ਤੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

9.5 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਨਿਰਪੱਖੀਕਰਨ

⁹*Ibid.*, p. 61.

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਜਾਂ ਬਾਹਰੋਂ ਆਈਆਂ ਜਾਂ ਥੋਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਨਿਰਪੱਖੀਕਰਨ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਗੁਣ ਹਨ

- (i) ਵਿਹਾਰਕ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਸਥਿਤੀ
- (ii) ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਤੋਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵੱਲ ਅੰਦੋਲਨ।

ਸਮਾਂ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਵਿਸਤਾਰ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵੱਲ ਇੱਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ। ਭਾਵ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੰਕੀਰਣ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸਧਾਰਨ ਕਿਸਮ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਰਤੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮੂਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵਧਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵੈਧਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ:

- ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਧ ਰਹੀ ਸਿਆਸੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ
- ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਾਰੇ ਵੱਧ ਰਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ
- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਦਾਕਾਰ ਵਜੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ
- ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵੱਧਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ

ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਨਿਰਪੱਖੀਕਰਨ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀਆਂ ਇਹ ਕਠੋਰ, ਵਰਣਿਤ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਰੱਦ ਕੀਤੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਰੱਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਹ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਦੇਬਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇੱਕ ਆਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਢਾਂਚੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਿੰਤ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਰਥਪੂਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹⁰

9.6 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਧਿਐਨਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਧਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਹੁਣ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਜ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਕਸਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਸਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ

¹⁰G. A. Almond and Powell, Comparative Politics: A Developmental Approach, Little Brown, Boston, 1966, p. 60

ਸ਼ਾਸਕਾਂ, ਜਾਂ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ, ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਾਂ ਜਾਂ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅੰਤਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਲੀਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਜਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਕ ਹੈ। ਕੁਝ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅੰਤਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੋਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਮਾਈਰੇਨ ਵੇਨਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਇੱਥੇ ਪੇਂਡੂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਖਰਕਾਰ ਦੇ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਪੈਟਰਨ ਵੀ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਈਆਂ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਜਿੱਥੇ ਹੋਰ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦੇਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨੀਂਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸਥਾਨ, ਇਹ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਲਮੰਡ ਅਤੇ ਵਰਬਾ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਪੱਧਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜੋ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਆਮ ਕਿਸਮ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ: ਭਾਗੀਦਾਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਪਰਾਧੀਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਅਤੇ ਸੰਕੀਰਣ ਸੱਭਿਆਚਾਰ।

- ਇੱਕ ਭਾਗੀਦਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵੱਲ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨੂੰ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।
- ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੀਮਤ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ।
- ਇੱਕ ਸੰਕੀਰਣ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਦੁਆਰਾ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਨਾਲ ਪਛਾਣ ਰੱਖਦੇ ਅਤੇ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਹਾਲਾਂਕਿ ਅਲਮੰਡ ਅਤੇ ਵਰਬਾ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇੱਕ ਭਾਗੀਦਾਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਨਾਗਰਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੋੜ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਮਹੂਰੀ ਸਥਿਰਤਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਸਰਗਰਮੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਲਨ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਇਸ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਭਰੋਸੇ ਜਾਂ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਪੱਧਰ ਵਿੱਚ, ਲੜੀਵਾਰਤਾ ਜਾਂ ਸਮਾਨਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਵਿੱਚ, ਮਹੱਤਵ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਬਰ ਦੀ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਕੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਤੇ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੌਮ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਜਾਂ ਕਬੀਲੇ ਵਰਗੇ ਛੋਟੇ ਸਮੂਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਐਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਮਾਜ y ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਪ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕਸੁਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਪਰੀਤ ਲਈ ਸਮਰੂਪ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

9.6.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

1. ਯੂਨੈਸਕੋ ਅਨੁਸਾਰ ਕਲਚਰ ਕੀ ਹੈ?

.....

.....

.....

2. ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਕ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

.....

.....

.....

9.7 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵੱਖਰਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੂੰ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਲਿਤ ਜਮਾਤੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਦਾਬੇ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ, ਉਸਨੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਗਲਜ਼ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਹਰ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਹਾਕਮ ਵਿਚਾਰ, ਭਾਵ ਉਹ ਜਮਾਤ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਹਾਕਮ ਬੁੱਧੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ, ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਇੱਕ "ਸੁਪਰਸਟਰਕਚਰ" ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ ਜੋ ਆਰਥਿਕ 'ਆਧਾਰ', ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਢੰਗ ਦੁਆਰਾ ਕੰਡੀਸ਼ਨਡ ਜਾਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੂੰ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਦੋ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਲਾਸ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ: ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇੱਕ ਜਮਾਤ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਅਨੁਭਵ ਸਾਂਝੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਰੁਚੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ,

ਇਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਹੋਂਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰੇਲੇਤਾਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਬੁਰਜੂਆ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਖਰੇ ਹੋਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਸਕ ਜਮਾਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਫੈਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਯੁੱਗ ਦੇ 'ਸ਼ਾਸਕ ਵਿਚਾਰ' ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ, ਸਿਆਸੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਜਾਂ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਨਾਗਰਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵੀ ਬੁਰਜੂਆ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸੰਭਾਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਕੰਮ ਮਿਥਿਹਾਸ, ਭਰਮ ਅਤੇ ਝੂਠ (ਏਂਗਲਜ਼ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਝੂਠੀ ਚੇਤਨਾ) ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਅਧੀਨ ਜਮਾਤਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਬੁਰਜੂਆ ਹੇਜਮਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ।

9.8 ਸਾਰਥਿਕਤਾ

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਵਿਹਾਰਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ, ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਇਕੱਲੇ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਫੈਸਲੇ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ, ਨੇਤਾ, ਵੋਟਰ ਜਾਂ ਰਾਏ ਧਾਰਕ ਸੀ, ਜੋ ਸਿਆਸੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਮੂਹਿਕ ਹਸਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਧਿਐਨ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਕੁੱਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਜਿਸਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਵਿੱਚ ਮਾਈਕ੍ਰੋ ਅਤੇ ਮੈਕਰੋ ਅਧਿਐਨਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਪਹੁੰਚ, ਇਸ ਲਈ, ਸੰਯੁਕਤ ਸੂਖਮ-ਵਿਸ਼ਾਲ (Micro-Macro) ਪਹੁੰਚ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੰਪੂਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਸਿਆਸੀ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਗੈਰ-ਸਿਆਸੀ ਪਹਿਲੂ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮਾਪਦੰਡ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਹੁੰਚ, ਇਸ ਲਈ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੂਪ

ਦੇਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਸਾਨੂੰ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ, ਵਧੇਰੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ, ਤਰਕਹੀਣ, ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਨਿਰਣਾਇਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਕਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਜਾਂ ਘੱਟ ਸਥਿਰ ਸੀ, ਹੁਣ ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਨਾਕਾਫ਼ੀ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੁਆਰਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਅਨੁਭਵੀ ਖੋਜ, ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕਿਉਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵੱਲ ਵਧਦੇ ਹਨ, ਜਾਂ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਰੁਕਾਵਟਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਜੋ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਨਿਆਰ ਵੱਲ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।¹¹ ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਹੁਣ ਸਾਡੀ ਖੋਜ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਕੁਝ ਸਮਾਜ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਇਸਨੂੰ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਸੁਵਿਧਾਜਨਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

9.9 ਸੰਕਲਪ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ

ਹਾਲਾਂਕਿ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ. ਸੀ. ਜੋਹਰੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਦਰਸਾਇਆ:

- ਇਹ ਪਹੁੰਚ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਚਰਿੱਤਰ ਪੱਖੋਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰੂੜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਦੇ ਕਲੰਕ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਅਲਮੰਡ ਅਤੇ ਪਾਵੇਲ ਨੇ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਸਹੀ ਬੈਰੋਮੀਟਰ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਜੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸੰਭਾਵੀ ਇੱਕ ਪੂਰਵ-ਅਨੁਮਾਨ ਲਈ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਤ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।
- ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਟੀਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਘੜੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦ ਨਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਟੀਕ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਕਸਰ ਉਲਝਣ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਹ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਇੱਕ ਰੂਬਰਿਕ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਤੀਤ ਵਿੱਚ

¹¹S. P. Verma, Modern Political Theory, Vikas Publishing House, New Delhi, 1975, p. 297.

ਰਾਜਨੀਤੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਲੋਕਾਚਾਰ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਰਵੱਈਏ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਰਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਆਪਕ ਹਨ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ ਪਰ ਹਰ ਇੱਕ ਅਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੈ ਅਤੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਸਿਸਟਮ ਵਿਧੀਗਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਰਫ ਉਲਝਣ ਦਾ ਇੱਕ ਸਰੋਤ ਹੈ।¹²

- ਜੇਕਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਮੌਖਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਤੇ 'ਸਿਆਸੀ ਵਿਕਾਸ' ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੱਗਰੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਜਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਮੱਸਿਆ ਉਦੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਾਪਦੰਡ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਢੁਕਵਾਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।¹³
- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਾਰਟੀ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਵਚਨਬੱਧਤਾਵਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਦੂਜੀ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਕੇ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਜਿਹਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਗਤੀ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਵੇਗਾ। ਸਮੱਸਿਆ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਸ਼ਰਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਉਪ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ। ਜਾਂ ਜੇ ਇਹ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਖਾਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹਨ, ਤਾਂ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਮਰੂਪਤਾ ਜਾਂ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰਿਆ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।¹⁴

9.9.1. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

1. ਇਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ?
.....
.....
2. ਜੇਸੀ ਜੌਹਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪਹੁੰਚ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੁਭਾਅ ਪੱਖੋਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
.....
.....

¹²Davis and Lewis, Models of Political System, Vikas Publishing House, Delhi, 1971, p. 114.

¹³Daya Krishna, Political Development: A Critical Perspective, Oxford University Press, New Delhi, 1979, p. 151.

¹⁴*Ibid.*, p. 152.

9.10. ਸੰਖੇਪ

ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਸਾਨੂੰ ਕੀਮਤੀ ਸੰਕਲਪਿਕ ਵਿਧੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਸੂਖਮ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਰਵੱਈਏ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚਕਾਰ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਡੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ।, ਅਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿ ਸੰਘ ਪੱਧਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਾਜ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਧਾਨਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ "ਵਿਧਾਨਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦਾ ਹੈ"।

9.11. ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

9.11.1. ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

1. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
3. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰੋ

9.11.2. ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

1. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ?
2. "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ?"
3. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਦੋ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਲਿਖੋ।

9.12. ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

- R. Ball, Modern Politics and Government, Macmillan Publishers, 1971
- Andrew Heywood, Politics, Palgrave Foundations, Hampshire, 2003
- Beer and Ulam, Patterns of Government, Random House, New York, 1962
- Davis and Lewis, Models of Political System, Vikas Publishing House, Delhi, 1971
- Daya Krishna, Political Development: A Critical Perspective, Oxford University Press, New Delhi, 1979.
- G. A. Almond and Powell, Comparative Politics: A Developmental Approach, Little Brown, Boston, 1966.
- J. C. Johari, Comparative Politics, Sterling Publishers, New Delhi, 2002.

- Lucian W. Pye, *Aspects of Political Development*, Little Brown, Boston.
- Robert A. Dahl (ed.), *Political Opposition in Western Democracies*, Yale University Press, 1966.
- Rod Hague and Martin Harrop, *Comparative Government and Politics*, Palgrave Macmillan, Hampshire, 2013.
- Roy C. Macridis "Interest Groups in Comparative Analysis" in *Journal of Politics*, Vol. XXXIII, 1961.
- S. P. Verma, *Modern Political Theory*, Vikas Publishing House, New Delhi, 1975.

BACHELOR OF ARTS
SEMESTER –II
COURSE: - POLITICAL THEORY – II

ਯੂਨਿਟ 10 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ: ਅਰਥ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਇਸਦਾ ਅੰਤਰ
--

ਸੰਰਚਨਾ

10.0 ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼

10.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

10.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

10.3 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਰਥ

10.3.1. ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

10.4 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

10.5 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

10.6 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਢਾਂਚੇ

10.7 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ

10.8। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕੰਮ

10.9 ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਮਾਡਲ

10.10 ਆਲਮੰਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕੰਮ

10.10.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

10.11 ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ

10.12 ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰ

10.12.1. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

10.13 ਸੰਖੇਪ

10.14 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

10.14.1. ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

10.14.2. ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

10.15 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

10.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (LEARNING OBJECTIVES)

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ

- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਲਈ
- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ
- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ
- ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ

10.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ (KEY WORDS): ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਫੋਰਸ, ਯੂਨੀਵਰਸਲ, ਸੀਮਾਵਾਂ, ਵਾਤਾਵਰਣ, ਅਨੁਕੂਲਤਾ

10.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (INTRODUCTION)

ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਜੋਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਹੁੰਚਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਮਸ਼ਹੂਰ ਅਮਰੀਕੀ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ **ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ** ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਕਿਤਾਬ '**ਦ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਸਿਸਟਮ**' (The Political System) 1953 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰੰਪਰਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜ, ਸਰਕਾਰ, ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ, ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਨੂੰਨੀ, ਰਸਮੀ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਸਮਰਥਕ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ' ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਵਧੇਰੇ ਉਚਿਤ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਰਸਮੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਅਸਿੱਧੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

10.3 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਰਥ (MEANING OF POLITICAL SYSTEM)

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਹੈ- 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੈਲ' ਅਤੇ 'ਸਿਸਟਮ' ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਾ ਅਰਥ (MEANING OF POLITICAL):

'ਰਾਜਨੀਤਿਕ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਸੱਤਾ 'ਤੇ 'ਅਥਾਰਟੀ' ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਘ ਨੂੰ 'ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਅਤੇ ਸੰਮਲਿਤ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ' ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਬਜ਼ਾ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। **ਰੋਬਰਟ ਏ. ਡਾਹਲ** ਨੇ ਦੇਖਿਆ, 'ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਅਧਿਕਾਰ, ਨਿਯਮ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।' **ਅਲਮੰਡ ਅਤੇ ਪਾਵੇਲ** ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਾਂਝ ਦੇ ਇਸ ਗੁਣ ਨੂੰ 'ਵੈਧ ਸਰੀਰਕ ਦਬਾਉਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। **ਮੈਕਸ ਵੈਬਰ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇੱਕ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, "ਜੇਕਰ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਸ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਦਿੱਤੇ ਖੇਤਰੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਰਜ਼ੀ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਅਮਲੇ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭੌਤਿਕ ਬਲ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਤਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ, ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ, ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਸਿਆਸੀ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਰਥ (MEANING OF SYSTEM):

ਅਲਮੰਡ ਅਤੇ ਪਾਵੇਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਇੱਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦੇ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰਤਾ'।

ਆਕਸਫੋਰਡ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਇਸਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, 'ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਸਪਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਵੈਧ ਦਬਾਉਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।'

ਕੇਲਿਨ ਚੈਰੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।'

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਹਸਤੀ ਜਾਂ ਪਛਾਣ ਜਾਂ ਇੱਕ ਪਛਾਣਯੋਗ ਇਕਾਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਭਾਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇੱਕ ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵ ਇੱਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਅੰਗ ਇੱਕ ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

10.3.1. ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਸਿਸਟਮ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ (THE FOLLOWING ARE THE CHARACTERISTICS OF SYSTEM)

- 1) ਏਕਤਾ
- 2) ਸੰਪੂਰਨਤਾ
- 3) ਸੰਗਠਨ
- 4) ਆਪਸੀ ਆਪਸੀ ਨਿਰਭਰਤਾ
- 5) ਸੀਮਾਵਾਂ
- 6) ਵਿਆਪਕਤਾ
- 7) ਉਪ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ।

ਉੱਪਰ ਲਿਖੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸੱਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

10.4 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (DEFINITIONS OF POLITICAL SYSTEM)

ਰਾਬਰਟ ਏ. ਡਾਹਲ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਦੁਆਰਾ, ਨਿਯਮ ਜਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।'

ਅਲਮੰਡ ਅਤੇ ਪਾਵੇਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, 'ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਤੁਹਾਡੇ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਵੈਧ ਦਬਾਅਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਖਤਰੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।' **ਅਲਮੰਡ ਅਤੇ ਪਾਵੇਲ** ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ-ਪਹਿਲਾ, ਵੈਧ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਦੂਜਾ, ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਹੋਂਦ।

ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀਤਾ ਤੋਂ ਪਰਸਪਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰਤ ਮੁੱਲ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।'

ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪਰਸਪਰ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕੋਲ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਦੂਜਿਆਂ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਲਾਗੂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜੇਸੀ ਪਲੈਨੇ **ਅਤੇ ਰੋਬਰਟ ਈ ਰਿਗਸ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਪੰਜ ਕਾਰਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੱਖ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1. ਇਹ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੱਕ ਹੈ।
2. ਇਹ ਸਰੀਰਕ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 'ਤੇ ਅੰਤਮ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

3. ਬਾਈਡਿੰਗ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੇ ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
4. ਇਸ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਜਾਇਜ਼ਤਾ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਅਧਿਕਾਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
5. ਪਾਲਣਾ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਭਾਵਨਾ।

ਲਾਸਵੇਲ ਅਤੇ ਕੈਪਲਿਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ' ਤੇ (ਅਸਲ ਜਾਂ ਖ਼ਤਰੇ ਵਾਲੇ) ਗੰਭੀਰ ਘਾਟੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ।'

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜੋ ਅਧਿਕਾਰਤ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ਜਾਇਜ਼ ਭੌਤਿਕ ਦਬਾਓਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਬੰਧਨ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਕੋਈ ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੀ ਅਵੱਗਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸਨੂੰ ਹੋਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦੀ ਹੈ।

10.5 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (CHARACTERISTICS OF POLITICAL SYSTEM)

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ;

- 1. ਮਨੁੱਖੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਪੈਟਰਨ (Persistent pattern of human Relationship):** ਰਾਬਰਟ ਏ. ਡਾਹਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਪੈਟਰਨ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ, ਨਿਯਮ ਜਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ, ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਭਿਨੇਤਾ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਦਾ ਕੁੱਲ ਕੁੱਲ ਹੈ।
- 2. ਵੈਧ ਸ਼ਕਤੀ (Legitimate Force):** ਹਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਵੈਧ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬੰਧਨਕਾਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਇੱਕ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਾਇਜ਼ ਤਾਕਤ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- 3. ਵਿਆਪਕਤਾ (Comprehensiveness):** ਵਿਆਪਕਤਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਸਰਕਾਰੀ ਢਾਂਚੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਰਸਮੀ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਰਸਮੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ

ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਕਤਲ, ਦੰਗੇ, ਜਲੂਸ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅਤੇ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

4. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਰਵਵਿਆਪਕਤਾ (Universality of Political System): ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪਿਕਤਾ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸਮਾਜ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ, ਪੱਛੜੇ ਹੋਣ, ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਜਾਂ ਮੌਜੂਦਗੀ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਸਭਿਅਕ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸਦੇ ਲਈ ਇਹ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

5. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕਤਾ (Universality of Political Structures): ਹਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਢਾਂਚੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਵੱਖੇ ਵੱਖਰੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਰਵਾਇਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਢਾਂਚੇ ਵਜੋਂ ਮੰਨਿਆ। ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਰਸਮੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

6. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕਤਾ (Universality of Political Functions): ਹਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜੋ ਵੀ ਇਸਦਾ ਰੂਪ ਹੈ, ਇਨਪੁਟ ਅਤੇ ਆਉਟਪੁੱਟ ਫੰਕਸ਼ਨ ਦੇਵਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

- **ਨਿਵੇਸ਼ ਕਾਰਜ (Input Functions):**

1. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਭਰਤੀ
2. ਹਿੱਤ ਸਮੂਹੀਕਰਨ
3. ਹਿੱਤ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ
4. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਚਾਰ

- **ਨਿਕਾਸ ਕਾਰਜ (Output Functions):**

1. ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਣਾ
2. ਨਿਯਮ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ
3. ਨਿਯਮ ਨਿਰਣਾਇਕ ਕਾਰਜ

7. ਉਪ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਰਭਰਤਾ (Sub-Systems and their Dependence): ਹਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਈ ਉਪ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਉਪ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਉਪ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੂਜੇ ਉਪ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਜੇਕਰ ਲੋਕ ਕਾਬਲ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਲਈ ਚੁਣਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ।

8. ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ (Existence of Boundaries): ਅਲਮੰਡ ਅਤੇ ਪਾਵੇਲ ਦੀ ਰਾਏ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਇਸਨੂੰ ਹੋਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸੀਮਾਵਾਂ ਖੇਤਰੀ ਪਹਿਲੂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਬਦਲਦੀਆਂ

ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੰਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਸੀਮਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਵਧ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਪਾਰਕ ਫਰਮਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਆਮ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ।

9. ਅਨੁਕੂਲਤਾ (Adaptability): ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੁਰੰਤ ਆਮ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਦੁਬਾਰਾ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੁਣ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ।

10. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਬਹੁ-ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ (Multi-functionality of Political Structures): ਹਰੇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਢਾਂਚਾ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਨੂੰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੀ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਖਜ਼ਾਨੇ 'ਤੇ ਵੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਚੋਣ ਲੜਨ, ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ, ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਕੜੀ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਨੋਟ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

11. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਤ ਚਰਿੱਤਰ (Mixed character of Political Systems): ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਮਿਸ਼ਰਤ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਵਾਇਤੀ ਜਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਰਵਾਇਤੀ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਭਾਵੇਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਧੁਨਿਕ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਦੀ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲੱਭਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਤ ਚਰਿੱਤਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।

12. ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ 'ਤੇ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ (Environment and its impact on Political System): ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਸ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ।

I. ਅੰਤਰ-ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ (Intra-Societal Environment)

II. ਬਾਹਰੀ-ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ (Extra-Societal Environment)

ਅੰਤਰ-ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ-ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

10.6 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਢਾਂਚੇ (STRUCTURES OF POLITICAL SYSTEM)

ਬਣਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ;

1. ਰਸਮੀ ਢਾਂਚਾ (Formal Structures): ਹਰ ਰਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਰਸਮੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਰਸਮੀ ਢਾਂਚੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਸਮੀ ਢਾਂਚੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰਸਮੀ ਢਾਂਚਾ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਇਨਪੁਟਸ ਨੂੰ ਆਉਟਪੁੱਟ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਜੋ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਰਸਮੀ ਢਾਂਚੇ ਹਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਢਾਂਚਾ (Informal Structures): ਅਲਮੰਡ ਅਤੇ ਪਾਵੇਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ, ਅਦਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਏਜੰਸੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਢਾਂਚੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।' **ਅਲਮੰਡ ਅਤੇ ਪਾਵੇਲ** ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਸਮੀ ਢਾਂਚੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਢਾਂਚੇ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ, ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ, ਹਿੱਤ ਸਮੂਹ ਆਦਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਢਾਂਚਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਤਾਲਮੇਲ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਬਿਨਾਂ, ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ।

10.7 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ (ENVIRONMENT OF POLITICAL SYSTEM)

ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਜਾਂ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਨੂੰ ਦੋ ਵਿਆਪਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ;

1. ਅੰਤਰ - ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ (Intra-Societal Environment) : ਅੰਤਰ-ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੁਆਰਾ, ਸਾਡਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਵਿਆਪਕ ਗਰੀਬੀ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ, ਜਾਤੀਵਾਦ, ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ, ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਆਦਿ ਕਾਰਕਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ

ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਾਤੀ ਸਮੂਹ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੂਹ, ਆਰਥਿਕ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਹਿੱਤ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਆਦਿ ਵੀ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਬਾਹਰੀ-ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ (Extra-Societal Environment): ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਬਾਹਰੀ-ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਗਠਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਾਹਰੀ-ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ।

10.8 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕਾਰਜ (FUNCTIONS OF POLITICAL SYSTEM)

ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਮਾਡਲ ਨਿਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਨਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ

ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਨਿਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਨਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦੀ ਹੈ;

ਨਿਵੇਸ਼ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Inputs): ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ, ਖੰਡ ਮਿੱਲ ਦੇ ਇੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੰਚਾਲਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਵਜੋਂ ਗੰਨਾ, ਬਿਜਲੀ, ਤੇਲ, ਪਾਣੀ ਆਦਿ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਓ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਕਾਸ ਕਾਰਜ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦੇ ਜਾਂ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ ਨਿਕਾਸਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ;

(a) ਮੰਗਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਕਾਸ

(b) ਸਮਰਥਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਕਾਸ

ਮੰਗਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਕਾਸ (Inputs in the form of Demands): ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਮੰਗਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮੰਗਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਮੰਗਾਂ ਚਾਰ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ;

1. ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦੀ ਮੰਗ (Demands for the allocation of goods and Services): ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਇਹ ਉਮੀਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਾਜਬ ਤਨਖਾਹ, ਕੰਮ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਘੰਟੇ, ਵਿਦਿਅਕ ਮੌਕੇ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ ਇਹਨਾਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਰੂਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

2. **ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ (Demand for the regularization of Behaviour):** ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਹੀ ਨਿਯਮ ਲਈ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਵਿਆਹਾਂ ਅਤੇ ਤਲਾਕਾਂ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸਫ਼ਾਈ ਆਦਿ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

3. **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੀ ਮੰਗ (Demand for participation in Political System):** ਲੋਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵੋਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਜਨਤਕ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਪਟੀਸ਼ਨ ਪਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਆਦਿ।

4. **ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਮੰਗ (Demand for Communication and Information):** ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ ਇਸ ਵਿੱਚ, ਸੰਵਾਦ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਮੰਗ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ **ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ**, **ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਤੋਂ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ** ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੰਗਣਾ, ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਂ ਰਸਮੀ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਮਰਥਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਕਾਸ (Inputs in the form of Support): ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਮੰਗਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਕਾਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸਮਰਥਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਕਾਸ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਉਹ ਮੰਗਾਂ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਚਾਰ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ;

1. **ਵਿੱਤੀ ਸਮਰਥਨ (Material Support):** ਟੈਕਸਾਂ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ, ਜਨਤਕ ਡਿਊਟੀ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ, ਫੌਜੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਭਰਤੀ ਆਦਿ ਵਿੱਤੀ ਸਮਰਥਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

2. **ਆਗਿਆਪਾਲਣ ਦੁਆਰਾ ਸਮਰਥਨ (Obedience Support):** ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੁਆਰਾ ਜਨਤਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਆਗਿਆਪਾਲਣ ਨੂੰ ਸਮਰਥਨ ਨਿਕਾਸਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3. **ਸਹਿਭਾਗਤਾ ਰਾਹੀਂ ਸਮਰਥਨ (Participatory Support):** ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਸਮਰਥਨ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ, **ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ** ਵਿੱਚ ਵੋਟਿੰਗ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਹਿਸ ਅਤੇ ਚਰਚਾ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

4. **ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਸਮਰਥਨ (Attention and Respect Support):** ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਸਮਰਥਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜਨਤਕ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਜਨਤਕ ਅਥਾਰਟੀ, ਚਿੰਨ੍ਹ, ਰਸਮੀ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਆਦਿ ਲਈ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ। **ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ** ਅੱਗੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਤੋਂ ਸਮਰਥਨ ਲੈਣਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪਰਿਵਰਤਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Conversion Process): ਹਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਮੰਗਾਂ ਅਤੇ ਨਿਵੇਸ਼ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਨਿਕਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲਿਆਂ ਜਾਂ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਨਿਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਨਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਨਿਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਨਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਸਰੋਤਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਰਾਜਸੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ।

ਨਿਕਾਸ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Output):

ਨਿਵੇਸ਼ ਮੰਗਾਂ ਅਤੇ ਨਿਵੇਸ਼ ਸਮਰਥਨ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਫੈਸਲੇ ਜਾਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ **ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ** ਦੁਆਰਾ ਨਿਕਾਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਫੈਸਲੇ ਮੰਗਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕੂਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਕਾਸ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ

1. **ਐਕਸਟਰੈਕਸ਼ਨ (Extraction):** ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਿਕਾਸ ਮੰਗਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਅਸੀਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਘੱਟ ਹੀ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕੋਲ ਵੈਧ ਦਬਾਓਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਜਿਹੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਵਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। **ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਅਜਿਹੇ ਫੈਸਲੇ ਟ੍ਰਿਬਿਊਟ, ਬੂਟੀ, ਟੈਕਸ ਜਾਂ ਨਿੱਜੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

2. **ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਨਿਯਮ (Regulation of Behaviour):** ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਨਿਕਾਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਣਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅਰਾਜਕਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ "ਜਿਸਕੀ ਲਾਠੀ ਉਸਕੀ ਭੈਂਸ" ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

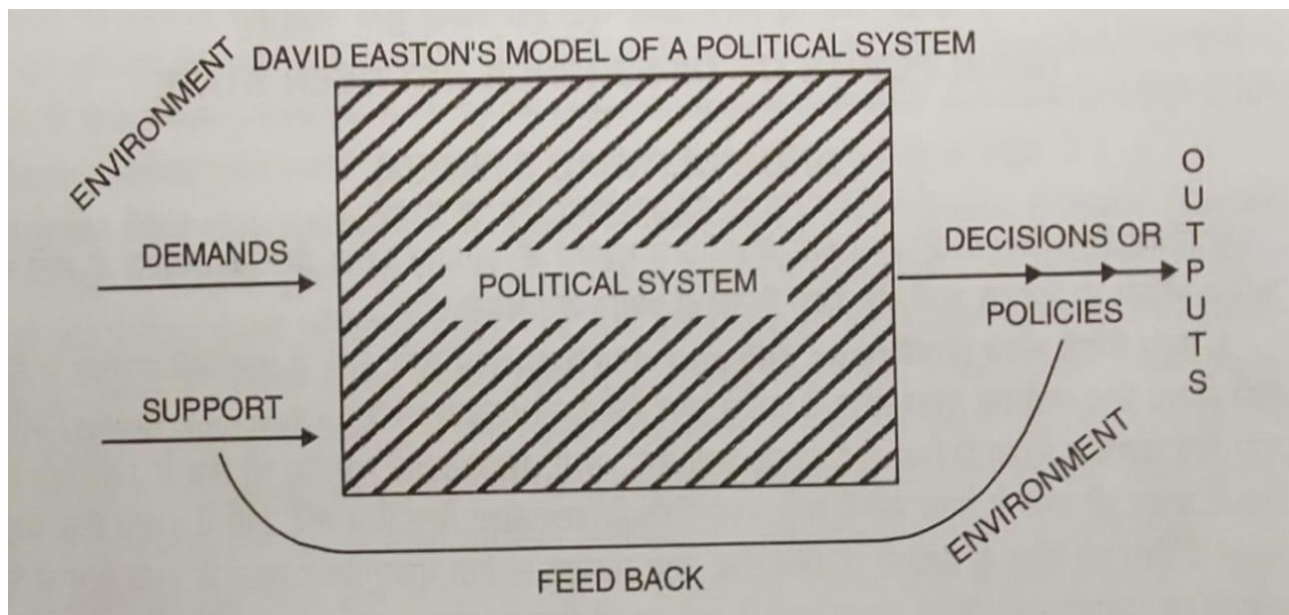
3. **ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਵੰਡ (Allocation of Goods and Services):** ਹਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ, ਕੱਪੜਾ ਅਤੇ ਮਕਾਨ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਰਾਜ ਜੋ ਵਿਆਪਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਚੰਗਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ **ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ** ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਇਸ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਵਜੋਂ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ।

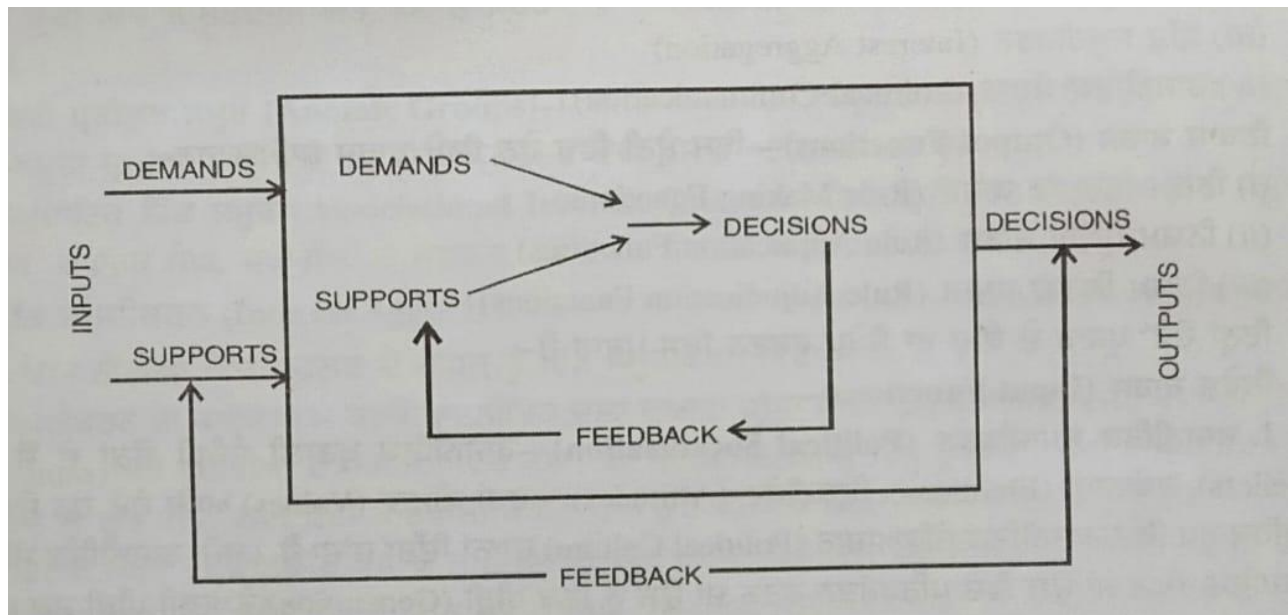
4. ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਿਵੇਸ਼ (Symbolic Output): ਹਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ, ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਆਦਿ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਅਸੀਂ ਬੱਸਾਂ ਆਦਿ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ ਕਿ 'ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇੱਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਹਨ' ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ **ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ** ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਨਿਵੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

10.9 ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਮਾਡਲ (DAVID EASTON'S MODEL OF POLITICAL SYSTEM)

ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਨਿਕਾਸ ਅਤੇ ਨਿਵੇਸ਼ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੁਆਰਾ ਜੋ ਵੀ ਫੈਸਲੇ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਨਿਵੇਸ਼ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਜੋ ਮੰਗਾਂ ਬਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਅੱਗੇ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਕਾਸ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪਰਿਵਰਤਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। **ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ** ਇਸਨੂੰ 'ਫੀਡ ਬੈਕ ਲੂਪ ਮਕੈਨਿਜ਼ਮ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ - ਜਿਸਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਈਸਟਨ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਮਾਡਲ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਈਸਟਨ ਦਾ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਮਾਡਲ

10.10 ਆਲਮੰਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕੰਮ

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਮੁੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ;

A. ਨਿਵੇਸ਼ ਕਾਰਜ (Input Functions):

1. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਭਰਤੀ
2. ਹਿੱਤ ਸਮੂਹੀਕਰਨ
3. ਹਿੱਤ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ
4. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਚਾਰ

B. ਨਿਕਾਸ ਕਾਰਜ (Output Functions):

1. ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ
2. ਨਿਯਮ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ
3. ਨਿਯਮ ਨਿਰਣਾ

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ 'ਤੇ ਅਲਮੰਡ ਦਾ ਮਾਡਲ (ALMOND'S MODEL ON THE FUNCTIONS OF POLITICAL SYSTEM)

(A) ਨਿਵੇਸ਼ ਕਾਰਜ:

ਨਿਵੇਸ਼ ਕਾਰਜ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਢਾਂਚੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ, ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ, ਅਖਬਾਰਾਂ, ਰਸਾਲੇ ਆਦਿ। ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਚਾਰ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ:

ਨਿਵੇਸ਼ ਕਾਰਜ		ਨਿਕਾਸ ਕਾਰਜ
1. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਭਰਤੀ 2. ਹਿੱਤ ਸਮੂਹੀਕਰਨ 3. ਹਿੱਤ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ 4. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਚਾਰ	ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ	1. ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ 2. ਨਿਯਮ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ 3. ਨਿਯਮ ਨਿਰਣਾ

1. **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਭਰਤੀ (Political Socialisation and Recruitment):** ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। **ਅਲਮੰਡ ਅਤੇ ਪਾਵੇਲ ਦੇ** ਅਨੁਸਾਰ , 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਦਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।'

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਇੱਕ ਨਿਯਮਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹਾਲਾਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ, ਦਬਾਓ ਸਮੂਹ, ਅਖਬਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਨ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਮੰਚਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਰਾਹੀਂ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਿਆਸੀ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਗਤੀ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਜਮਹੂਰੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਜਮਹੂਰੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਜਾਂ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਗਠਨ ਲਈ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਉਪਾਅ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਜਾਂ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ

ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਧੀਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਹੈ ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਹ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਕਿਤੇ ਤੇਜ਼, ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਸਤੀਫ਼ੇ, ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ, ਮੌਤ, ਪੂਰਵ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਹਟਾਉਣ ਜਾਂ ਤਬਾਦਲੇ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਅਸਾਮੀਆਂ ਨੂੰ ਭਰਨ ਲਈ ਨਵੇਂ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਜਾਂ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। **ਆਲਮੰਡ ਅਤੇ ਪਾਵੇਲ ਨੇ ਦੇਖਿਆ** ਅਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਰਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜਾਂ ਉਸ ਕਾਰਜ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਭਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਰਤੀ ਰੁਚੀ, ਯੋਗਤਾ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ, ਕ੍ਰਿਸਮਈ ਸ਼ਖਸੀਅਤ, ਪ੍ਰਭਾਵ, ਜਾਤ, ਧਰਮ, ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ, ਤਾਕਤ ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

2. ਹਿੱਤ ਸਮੂਹੀਕਰਨ (Interest Articulation): ਹਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ, ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮੰਗਾਂ, ਹਿੱਤ ਜਾਂ ਟੀਚੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹਿੱਤ ਸਮੂਹੀਕਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਕੰਮ ਇਹਨਾਂ ਮੰਗਾਂ ਜਾਂ ਅੰਤਰ- ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਦੇਖਭਾਲ ਅਤੇ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਦਿਲਚਸਪੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਨਿਰਵਿਘਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੌਕੇ ਅਤੇ ਫੋਰਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ, ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦਮਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਹੋਣਗੇ ਜੋ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਸਾਬਤ ਹੋਣਗੇ। ਅਸੀਂ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ, ਵਿਆਜ ਦੇ ਬਿਆਨ ਨੂੰ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਦਬਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦੇ। ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ, ਵਿਆਜ ਦੇ ਬਿਆਨ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ, ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੱਧ ਹਨ।

ਹਿੱਤ ਸਮੂਹੀਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ (Means of Interest Articulation) - ਹਿੱਤ ਸਮੂਹੀਕਰਨ ਲਿਖਤੀ ਪਟੀਸ਼ਨਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੀਟਿੰਗਾਂ, ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ, ਵਿਰੋਧ ਮੀਟਿੰਗਾਂ, ਹੜਤਾਲਾਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਉਟਲੈਟ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਹਿੱਤ ਸਮੂਹੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ, ਹਿੰਸਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਨਤਕ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਜਾਂ ਅੱਗ ਲਗਾਉਣਾ, ਹਿੰਸਕ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ, ਸਿਆਸੀ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਕਤਲ ਆਦਿ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3. ਹਿੱਤ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ (Interest Aggregation): ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਹਿੱਤ ਸਮੂਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੰਗਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਾਂਝੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿੱਤ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। **ਅਲਮੰਡ ਅਤੇ ਪਾਵੇਲ** ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਨੀਤੀਗਤ ਵਿਕਲਪਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਹਿੱਤ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।'

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਹਿੱਤ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਏਕੀਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਢੁਕਵੀਂ ਸਾਂਝੀ ਨੀਤੀ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤਾਂ, ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਆਮ ਸਵੀਕਾਰਯੋਗ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਾਰਜਕਾਰਨੀ ਵੀ ਹਿੱਤ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

4. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਚਾਰ (Political Communication) : ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਚਾਰ ਦੁਆਰਾ, ਸਾਡਾ ਮਤਲਬ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਨੀਤੀ ਘੜਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਹਿੱਤ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਿਹਤਮੰਦ ਰੁਚੀ ਬਿਆਨ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਿਆਸੀ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਢੁਕਵੇਂ ਸਾਧਨ ਉਪਲਬਧ ਹੋਣ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਚਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੋਰ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸਮੂਹ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਮੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਚਾਰ ਨੀਤੀ ਘੜਨ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਸਿਆਸੀ ਸੰਚਾਰ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਲੋਕ ਹਿੱਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸੰਪਰਕ ਟੁੱਟ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਪਾੜਾ ਵਧਦਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਚਾਰ ਇੱਕ ਦੋ-ਪੱਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ- (POLITICAL COMMUNICATION IS A TWO-WAY PROCESS) -

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਚਾਰ ਦੋ ਤਰਫ਼ਾ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ, ਸਰਕਾਰ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਆਪਣੇ ਦੋ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਅਤੇ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਦੇ ਰਸਮੀ ਅਤੇ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿਆਸੀ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਵਸਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਕੀ ਉਮੀਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰੇਡੀਓ, ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ, ਅਖ਼ਬਾਰ, ਰਸਾਲੇ, ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ

ਆਗੂ ਆਦਿ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਇੰਨਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਅਸੀਮਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਗੁਪਤ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

B. ਨਿਕਾਸ ਕਾਰਜ (OUTPUT FUNCTIONS):

ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਕਾਰਜ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਣਾ, ਨਿਯਮ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ। **ਅਲਮੰਡ ਦੇ** ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤਿੰਨ ਨਿਕਾਸ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ।

1. ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ (Rule Making Function): ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯਮ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਰਾਜਕਤਾ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਰਹੇਗਾ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਬਦਲਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਲੋੜਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਝਣ ਲਈ ਨਵੇਂ ਨਿਯਮ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਲੋੜ ਪਵੇ ਤਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਵਾਇਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਜਾਂ ਵਿਧਾਨਕ ਕਾਰਜ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਸਦ ਜਾਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਲਮੰਡ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਵਧੇਰੇ ਉਚਿਤ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਇੱਕ ਖਾਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2. ਨਿਯਮ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ (Rule Application Function): ਨਿਯਮ, ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਚੰਗੇ ਹੋਣ ਜੇਕਰ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਗੁਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਇਸ ਲਈ, ਨਾ ਸਿਰਫ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਨਿਯਮ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਿਯਮ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਵਲ ਸਰਵੈਂਟਸ ਭਾਵ ਨੈਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਨਿਯਮ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਫੰਕਸ਼ਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਨਿਯਮ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਉਚਿਤ ਢਾਂਚਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਢਾਂਚੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

3. ਨਿਯਮ ਨਿਰਣਾਇਕ ਕਾਰਜ (Rule Adjudication Function): ਨਿਯਮ, ਭਾਵੇਂ ਚੰਗੇ ਜਾਂ ਸਖ਼ਤ ਹੋਣ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਢੁਕਵੀਂ ਵਿਵਸਥਾ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਾਂ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਸਹੂਲਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ

ਵੀ ਕਰੇਗਾ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਨਿਯਮ ਨਿਰਣੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਖਾਸ ਨਿਯਮ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਦੇ ਵੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਕੀ ਇਹ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਜਾਂ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਾਜਬ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਕਈ ਵਾਰ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵਿਵਾਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਆਂਇਕ ਕਾਰਜ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਨਿਯਮ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉਲੰਘਣਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਪੱਖ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕੇ।

10.10.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

1. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

.....

.....

2. ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਲਿਖੋ।

.....

.....

3. ਆਲਮੰਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖੋ।

.....

.....

10.11 ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (THE STATE AND POLITICAL SYSTEM)

ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸਾਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of the State): ਰਾਜ ਸਰਵਉੱਚ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਗੈਟੇਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਰਾਜ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਖੇਤਰ 'ਤੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਹਿ-ਸਮੁਦਾਇਕ ਹੈ, ਕਾਨੂੰਨੀ

ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਮੂਹ।'

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਆਬਾਦੀ, ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਖੇਤਰ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਦੇ ਚਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵੀ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਇਹ ਚਾਰ ਤੱਤ ਹਨ, ਨੂੰ ਰਾਜ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਰਥ: ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਜੋ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਆਈ ਸੀ।

ਅਲਮੰਡ ਅਤੇ ਪਾਵੇਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਜਾਇਜ਼ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜਾਂ ਧਮਕੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।'

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਪਸੀ ਤਾਲਮੇਲ ਅਤੇ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਜਾਇਜ਼ ਭੌਤਿਕ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉੱਤੇ ਅੰਤਮ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਫੈਸਲੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਰਥਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

10.12 ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ (DIFFERENCES BETWEEN STATE AND POLITICAL SYSTEM)

ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅਰਥ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅੰਤਰ ਲੱਭਦੇ ਹਾਂ;

1. ਰਾਜ ਇੱਕ ਅਮੂਰਤ ਸੰਕਲਪ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇੱਕ ਹਕੀਕਤ ਹੈ (State is an Abstract Concept, whereas Political System is a Reality): ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਇੱਕ ਅਮੂਰਤ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਜੋ ਸੋਚਿਆ ਅਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਭੌਤਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੱਤ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਸਮੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਦਾ ਕੁੱਲ ਜੋੜ ਹੈ ਅਤੇ ਵੈਧ ਦਬਾਓਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸਨੂੰ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

2. ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ (Difference in their Constituent Elements): ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਬਾਦੀ, ਖੇਤਰ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ। ਇਹ ਚਾਰ ਤੱਤ ਰਾਜ ਦੇ ਗਠਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਤੱਤ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਰਾਜ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਟੀਚੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਅਲਮੰਡ ਅਤੇ ਪਾਵੇਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ।'

3. ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ (Difference in their Boundaries): ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੋਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਖੇਤਰੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਥਾਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਮਾਪਦੇ ਹਾਂ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

4. ਰਾਜ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਬੰਧ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ (The State consists of People whereas Political System consists of their Political Relations and Political Roles) : ਗਾਰਨਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਹਿੱਸੇ 'ਤੇ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਰਾਜ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਗਠਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਥਾਈ ਪੈਟਰਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜੋ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

5. ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ(Difference in their Functions): ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖਾਸ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਮਾਲ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਰਾਮਦਾਇਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕਾ ਰਾਜ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਜੋ ਰਾਜ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਅਵਸਥਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ **ਅਲਮੰਡ ਦੇ** ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਿਵੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਕਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

6. ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ (All States are alike whereas Political System can be of different kinds): ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਆਕਾਰ-ਵਿਆਪਕ ਜਾਂ ਛੋਟੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹਨ; ਆਬਾਦੀ ਵੱਡੀ ਜਾਂ ਛੋਟੀ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ-ਅਮੀਰ ਜਾਂ ਗਰੀਬ; ਕੁਦਰਤੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਜਾਂ ਬਹੁਤਾਤ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ। ਰਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਚਾਰ ਤੱਤ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ

ਵਾਂਗ ਭਾਰਤ ਨੇ ਵੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਜਮਹੂਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਦੋਵਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਹੈ।

7. ਇੱਥੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਹੈ , ਪਰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ (There is Inter-dependence of Parts in Political System, but no such thing in the State): ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੈ। **ਅਲਮੰਡ ਅਤੇ ਪਾਵੇਲ** ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ, ਰਾਜ ਇੱਕ ਅਮੂਰਤ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਨਾ ਤਾਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਵ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

8. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਤੱਤ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ(Difference in respect of the element of Sovereignty): ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਪਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅੰਤਰ-ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ-ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਉਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕੋਲ ਵੈਧ ਦਬਾਓਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਇਹ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।

9. ਰਾਜ ਸਥਾਈ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ (State is Permanent, Political System keeps on Changing): ਰਾਜ ਇੱਕ ਸਥਾਈ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਸ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਤੱਤ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਸਰਕਾਰਾਂ ਹੀ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਬਦਲਣ ਦਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਾਜ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਨਾਲ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

10. ਰਾਜ ਇੱਕ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ (State is an explanatory concept, Political System is an analytical Concept): ਰਾਜ ਇੱਕ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

11. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ, ਰਾਜ ਲਈ ਨਹੀਂ (Political Socialisation and Political Culture have special importance in

Political System, not for the State): ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਮਹੱਤਵ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨਿਯਮਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

12. ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਰਸਮੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਰਸਮੀ ਅਤੇ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਦੋਵੇਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ (State includes only Formal and Legal Institutions, whereas Political System includes both Formal and Informal Organisations): ਰਾਜ ਵਿੱਚ, ਸਿਰਫ਼ ਰਸਮੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ, ਰਸਮੀ ਅਤੇ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਦੋਵੇਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਸੰਸਥਾ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

13. ਰਾਜ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇੱਕ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ (State is an old concept, whereas Political System is a Modern Concept): ਰਾਜ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿੰਤਕ ਗਾਰਨਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਰਾਜ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਨਾਲ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।' ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਇੱਕ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਜੋ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਜੀਵੰਤ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ, ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੀਤਾ।

10.12.1. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

1. ਰਾਜ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇੱਕ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ । ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

.....

.....

2. ਕੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ?

.....

.....

10.13 ਸੰਖੇਪ (SUMMARY):

ਉੱਪਰ ਦੱਸੇ ਗਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਘੋਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਜ ਇੱਕ ਸੰਕੀਰਣ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਆਪਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸਨੂੰ ਹੋਰ ਸੰਘਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਗੁਣ ਉਚਿਤ ਦਬਾਓਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।

10.14 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

10.14.1. ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ:

1. ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
2. ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
3. ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰੋ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
4. ਬਦਾਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰੋ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
5. ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਇਨਪੁਟ ਅਤੇ ਆਉਟਪੁੱਟ ਫੰਕਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
6. ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

10.14.2. ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ:

1. ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ।
2. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
3. ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ ਦੇ ਮਾਡਲ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
4. ਨਿਵੇਸ਼ ਕੀ ਹਨ?
5. ਨਿਕਾਸ ਕੀ ਹਨ?
6. ਤੁਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਾਰੇ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?

10.15 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

- S.P. Verma, Political Theory, Geetanjali Publishing House, New Delhi.
- M.P. Jain, Political Theory, Authors Guild Publication, New Delhi.
- David Easton, the Political System, Scientific Book Agency, Calcutta.
- D.C. Bhattacharya, Political Theory, Vijay Publishing House, Calcutta.
- O.P. Gauba, An Introduction to Political Theory, Macmillan India Ltd. New Delhi.